

УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ

ВОЛОДИМИР СЕРГІЙЧУК

**УКРАЇНСЬКИЙ
КРИМ**

КИЇВ

Українська Видавнича Спілка

2001

Володимир Сергійчук. Український Крим.— Київ, Українська Видавнича Спілка.— 304 с.

ISBN 999-7060-25-X

У книзі із залученням великого документального матеріалу розповідається про спільну історичну долю Криму й України. Зокрема, звертається увага на українську більшість півострова в період Кримського ханства, на включення Криму до українського народногосподарського організму вже з кінця XVIII ст.

Детально аналізується перебіг подій, пов'язаних з процесом об'єднання Криму з Україною в 1918 р. і передавання півострова УРСР в 1954 році.

Наводяться також конкретні аргументи на користь того, що населення півострова завжди пов'язувало зростання свого добробуту в єднанні з Україною.

Розрахована на студентів, викладачів — усіх, хто цікавиться історією України.

Р е ц е н з е н т и: доктор історичних наук,
професор *Ярослав Дашкевич* (Інститут української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ);
доктор філософських наук, професор *Валентин Крисаченко*
(Національний інститут стратегічних досліджень).

Редактор *Мирослава Шевченко*

Книга підготовлена за підтримки «Комітету приятелів Криму», очолюваного п. Юрієм Данилівим (Торонто, Канада).

Цей наклад віддруковано на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України за Національною програмою випуску соціально значущих видань.

Автор дякує своїм дітям за допомогу в створенні цієї праці: Григорію — за комп'ютерний набір, а Богданові — за переклади матеріалів з турецької мови.

© Володимир Сергійчук, 2001.

© Леонід Демчишин. Художнє оформлення, 2001.

© Григорій Сергійчук. Показчики, 2001.

© Українська Видавнича Спілка, 2001.

ISBN 999-7060-25-X

СПІЛЬНІ ПРЕДКИ

*Крим — це найшніша медаль,
яку сам Бог подарував земній кулі.*

Пабло Неруда.

На усі часи природа наділила Крим неповторною красою і багатствами. І це не могло не привернути погляди близьких і далеких сусідів. Крім того, з найглибшої сивини віків і Європа, і Азія усвідомили: хто володіє Кримом, той володарює не тільки на Чорному морі. Ось чому сюди тягнулися не лише скіфи з Придніпров'я, а й елліни-греки й генуезці.

Грецьке панування і згодом римська зверхність поширювалися лише на міста грецьких колоністів і вузьку зону побережжя, а спроби грецьких і римських урядів контролювати всю територію Криму ніколи не мали успіху. Грецькі джерела називають населення Криму (Тавриди) і України скіфами в VIII—VI ст. і сарматами у IV—III до н. е., хоча фактично на цих землях жили різні народи і племена. Скіфи і сармати швидко переймали грецькі зразки мистецтва і культури, але водночас ці племена впливали на життя і культуру грецьких колоністів, про що свідчить не тільки побут греків, але і самі вироби з місцевими ознаками. Скіфське мистецтво деякі російські автори намагалися пов'язати зі східними зразками, зокрема сибірськими, послуговуючись для того т. зв. «звіриним» орнаментом, який однак не є єдиним і винятковим елементом «скіфських» виробів. Більшою мірою мають рацію дослідник Осовський, який доводить, що скіфське мистецтво склалося під впливом кавказьким, а також Ростовцев, який зробив висновок, про спорідненість його з хеттським мистецтвом Малої Азії.

Деякі грецькі і римські джерела зазвичай називають корінне населення Криму тавридами, а сам півострів — Тавридою (Січинський В. Крим.— Нью-Йорк, 1954.— с. 6).

У II—I ст. до н. е. Ті ж самі джерела згадують про існування на побережжі Азовського моря і згодом по цілому

українському Причорномор'ї і Криму роксолан і аланів. На думку більшості дослідників, це — дві споріднені етнічні групи, або і один народ іранської гілки індо-європейської групи народів. Саму назву роксоланів, окремі філологи виводять від сполуки «роксолани», тобто «Білі Алани», а від слова «Рокс» — назву Рос чи Русь.

Грецький письменник Страбон виразно говорить у своїй VII-ій книзі, що роксоланський князь з Ольвії Скилур зі своїми синами заклав на Тавриді, тобто в Криму, три укріплення: Палакіон (тепер Балаклава), Хабон і Неаполе (тепер Керменчик поблизу Сімферополя). Цими містами-укріпленнями як військовими базами користувався Скилур у війні з Мітридатом Євпатором. Херсонес також захоплювали «тавриди і скіфські племена». Все це довело до війни між Мітридатом і роксоланами. Страбон подає, що роксолани під проводом Тасія прийшли на допомогу синові Скилура Палакові: у битві проти полководців Мітридата Євпатора: «Хоч роксолани виглядали войовничими, однак проти вивченої і добре озброєної фаланги (за римським зразком), кожний легкоозброєний варварський народ безпорадний. Так і вони, в кількості майже 50000, виступивши проти 6000 Діофанта, полководця Мітридатового, не встояли і багато з них загинуло» (*там само.* — С. 8).

Ці події дослідники датують 94 роком до н. е., і свідчать вони про велику силу і організованість автохтонів Криму — роксолан.

У згаданому місті Неаполі біля Сімферополя під час розкопок 1946 року виявили могильник «римських часів» з розписом, що надзвичайно нагадує сучасні українські розписи хат. На стінах живо і натуралістично намальовано правдоподібні сцени з життя покійника: вершник на коні, пси нападають на диких кабанів, чоловік грає на лірі. Типи людей виразно не грецькі і не римські, а власне автохтонні, отже роксоланські. Ці типи, так само як і озброєння роксолан, зустрічаємо в досить докладних описах античних письменників, а також на деяких рисунках і різьбах II—IV ст. н. е.

Хоча Мітридат Євпатор вигнав роксолан із «Затоки Символів», тобто Балаклави, але вони, як і алани, не тільки залишилися у внутрішньому Криму, але й далі тримали свої бази і пристані на півострові.

Алани згадуються вже в I ст. н. е. античними письменниками Плінієм Другим і Тацитом. За відомостями Аміяна Марцеліна (IV ст.), алани споряджували напади на грецькі колонії Боспорського царства, переважно на Фанагорію, Кінни та інші міста Тавриди. В III ст. н. е. алани заклали нові міста Сугдей (за нашими літописами — Сурож, тепер Судак) і Ардавда (тепер Феодосія), які стали важливими пристанями-базами аланів під час нападів гунів, а згодом в IX ст. під час нападів угорських і печенізьких кочовиків. За свідощтвом невідомого складача старовинних «Перипл» Чорного моря, Феодосія спершу називалася мовою таврів чи алан «Аравда», тобто «Місто семи богів» чи «Місто сімох світил» (планет). Коли ж Боспорський король Лейкон здобув місто, яке в той час належало мілетським грекам, то він назвав його на честь своєї сестри Феодосії.

Коли близько 250 року н. е. частина германського племені готів підійшла до Криму, роксолани і алани поставилися до них вороже. В IV ст. роксолани мусили платити данину готському королю Германариху (350—375). У повстанні т. зв. Малої Скіфії, або Задоння проти готів, роксолани також брали участь під проводом свого великого князя Болемира. За свідченнями готського історика VI ст. Йордана, роксолани вчинили замах на Германариха, так що він не міг особисто брати участь у війні з гунами і незабаром помер. Йордан подає також вістки про дальше вороже ставлення до готів, хоч називає роксолан антами. Вони, за свідченням античних письменників, були союзниками гунів у боротьбі з готами. Вони розбили Германариха і витіснили остготів. На той час роксолани і алани були вже християнами, так само як християнство поширювалося і поміж готами. Марцелін, грецький письменник IV ст., подає таку загальну характеристику алан: «Були вони значно культурніші від гунів, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбиві, любили притримуватися в громаді рівності» (*там само.* — С. 9).

Готи перебували в Криму всього близько 125 років і, напротивагу твердженню деяких німецьких і російських істориків про їх велике значення на Сході Європи, не залишили по собі особливого впливу на місцевих автохтонів.

Різні кочові народи, проносячись через Крим, створювали враження суцільної руїни, але насправді по відході

кочовиків, кримські міста продовжували далі існувати. І саме в містах в дуже ранню добу почало поширюватися християнство. Є відомості, що християнські громади існували в Пантікапеї і Херсонесі вже в III—IV століттях. На вселенському соборі 325 року в Нікеї згадується Боспорський єпископ, що підпорядковувся Боспору Кіммерійського, тобто Криму і Кубані. В V ст. згадується єпархія Суразька в Криму. Старохристиянські пам'ятки мистецтва й архітектури зберігалися у Криму у великій кількості, починаючи з кінця IV ст. Лише в одному Херсонесі знайдено близько 27 храмів з IV—X ст. Найдавніші храми в Херсонесі IV—VI ст. центральні кладки, у формі рівнораменного грецького хреста, згодом стали найбільш характерним типом української архітектури. Також округлі будови, т. зв. ротонди, які зводилися в Криму в VI—IX ст., були знані в менших храмах в Україні в XI—XIII ст. Інший тип, т. зв. базилік у Криму (тринавна будова VI—IX ст., згодом перетворена у посередній тип поміж базилікальною і центральною будовою) став найбільш поширеним типом будов старокняжої доби в Україні X—XIII ст. До цього новішого типу належить у Криму церква св. Івана Предтечі в Керчі з середини VIII ст. і т. зв. Партенидська базиліка біля Гурзуфа з кінця VIII ст. Відомі також базиліки, правдоподібно VI ст., в Мангуні і Ескі-Кермені. Це дуже рідкі і цінні пам'ятки, не тільки для України, але і для Європи загалом.

У 375 році гуни розгромили роксолан і аланів. У цій боротьбі роксолани і алани користувалися своїми військовими базами в Криму, зокрема в Сугдею (Судаку) і Феодосії, та перебували в Кримських горах, де й заховалися перед цілковитим погромом.

У VII—VIII ст. постала Хозарська держава, її впливи сягали до Криму. За свідченням Феофана, за часів імператора Юстиніана III, аланський король Сароес (Сарродій) був союзником Візантії, згодом у 703 році. Візантійський письменник Константин Порфинородний з X ст. каже, що алани не тільки самі були незалежними, але й перешкоджали хозарам мати зв'язок з Кримом. Поміж єпархіями під зверхністю візантійського цісаря Льва Мудрого, згадується «Аланія» під числом 62, а за Палеолога Старшого «Аланська Митрополія» була під числом 74. Алани згадуються в історичних документах у Криму ще в XIV ст., коли там були

«Аланські парохії». Про суперечки херсонеських і готських митрополитів свідчать і писання Маріно та інші джерела.

Від VI ст. Крим потрапляє під зверхність Візантії, яка мала свої корабельні бази в Херсонесі, Керчі, Сугдею і кількох менших містах на півдні. Однак, так само, як і в античні часи, влада Візантії поширювалася лише на південне побережжя Криму. Місцевий елемент з роксолан і аланів далі опановував внутрішній Крим і мав прилягаючу силу до Києва. Сама Київська держава мала великий вплив і значення в Криму, вважаючи цю землю належною до Русі (*там само.*— С. 12).

Безпосередні предки українців ще до того, як усвідомили себе нацією, витворивши власну державу — Київську Русь, також спрямували свій погляд на Крим. Уже на початку V століття почався колонізаційний рух праукраїнських племен з їхніх автохтонних прикарпатських поселень до Чорного й Азовського морів. У VI столітті наші предки заселили ціле запілля Чорного моря від Дунаю аж поза Дін. А відтак, з того часу праукраїнські племена змушені були відчувати на собі наслідки політично-географічного положення біля степової Середньої Азії.

Роксолани в IV ст. заселяли майже всю українську територію в сучасних етнографічних межах, окрім крайніх північних частин. Щільно заселяючи, як осілий хліборобський народ, ціле північне побережжя Чорного і Азовського морів та Крим, черпаючи державницькі і цивілізаційні почини від Боспоро-Кіммерійської чи то Понтійської держави, роксолани мали свою вироблену високорозвинену матеріальну і духовну культуру. Вони були мореплавцями і навіть у своїх символічних знаках вживали морську атрибутику: котви, линви тощо. Нарешті, роксоланам належить стрічкове знакове письмо з IV ст., знайдене в Ольвії, Євпаторії і Керчі на кам'яних плитах. Знакове письмо роксолан було попередником глаголиці і, правдоподібно, тими «руськими письмами», які згадує Костянтин (Кирило) під час свого перебування в Херсонесі в 860 році.

З цього приводу, до речі, відомий дослідник української старовини Іван Огієнко зазначав, що Костянтин знайшов тут «Євангелію та Псалтиря, написані «руською» мовою». Це були переклади з грецької на східнослов'янську, точніше — на мову київську, потрібних для богослуження уривків з Євангелія та Псалтиря» (*Огієнко І. Руські переклади в*

Херсонесі в 860 році // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія.— Київ, 1927.— С. 377).

Але св. Константин (Кирило) не тільки знайшов у Херсонесі книги, писані «руськими письменами». Він описує свою зустріч тут з місцевими жителями-русичами, які живуть тут цілими квартальними, розмовляють руською мовою...» (Міндюк О. Українці — корінний народ Криму.— К., 2000.— С. 18).

Отже, в Криму вже на той час використовувалася мова предків українців, бо, як підкреслює І. Огієнко, «Константин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови» (там само.— С.377).

Очевидно, що сама поява предків українців у Криму за таких обставин мала відбутися значно раніше, аби тут уже могла вкорінитися «київська мова». Академік Михайло Грушевський, використовуючи різні джерела, пише так: «При кінці IV віку по Христі маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східних слов'ян, від котрих пішли українці, стали поширюватися на полудні — і, йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря, трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер, і тільки на схід в Донеччині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках» (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 39).

Отже, там розселялися східні слов'яни — русичі — предки українського народу. Ті, кого сьогодні наші північні сусіди видають за «исконных русских».

До речі, назва предків українців — русичів — у візантійських хроніках зустрічається ще з VI ст. І що надзвичайно важливо: перше уявлення середньовічних візантійських літописців про руських пов'язується саме з Кримським півостровом (Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма.— Сімферополь, 1951.— Ч. 1.— С. 46). Наприклад, візантійський письменник Євстахій у XII ст. ставив знак рівності між таврами і руссю, вказуючи, що «таври чи роси» жили біля «Ахіллового бігу», тобто неподалік Тендрівської коси. Арабський географ Едрізі в 1153 році називав Керченську протоку «гирлом руської ріки». Він знав також місто «Россію» недалеко від нинішньої Керчі (там само.— С. 46).

Як свідчать середньовічні карти, на території Криму багато назв поселень пов'язано з перебуванням там руських: «Косаль ді Россія», «Рос», «Росіа», «Рософар», «Россо»

(Тендрівська коса), «Россіка» (поблизу Євпаторії) та ін. (*там само.*— С. 47).

Цілком очевидно, що ці назви набули поширення на півострові набагато раніше. Можливо, ще з середини VI століття, коли в східних хроніках уже згадуються руси («народ рос»), що мешкають на північ від Азовського моря (*Крисаченко В. Історія Криму в джерелах і документах. Ч. I. Античність і середньовіччя.*— Чернівці, 1998.— С. 252).

Аналізуючи повідомлення арабомовного вченого-енциклопедиста першої половини X століття Ібн Русте про те, що країна русів («ар — русійі») знаходиться на острові, оточенім озером, цей автор пише: «Звичайно, великою є спокуса вважати ним безпосередньо Тавриду — бо лише вона зусібіч оточена водою (Перекоп із зрозумілих причин практично може не враховуватися» (*там само.*— С. 204).

Підстави для такої гіпотези дає В. Крисаченку й досить давня традиція, починаючи ще від аль-Ідрісі (XII ст.) ототожнювати острів русів з Кримом (*там само.*— С. 204).

І Чорне море з IX століття стали звати Руським, тобто Українським. Так, арабський географ аль-Масуді в середині X століття називає Чорне море Руським, бо, на його думку, ніхто, крім «русів», що живуть на одному з його берегів, не плавав на ньому, а цим племенем було ал-луд-аана, тобто давньоукраїнське плем'я уличів (*Линдюк О. Українці — корінний народ Криму.*— С. 191).

Досліджуючи проблему походження слова «Русь», академік Борис Греков підкреслював, що у візантійських хроніках воно відповідає термінам «скіфи» чи «тавроскіфи» (*Греков Б. Д. Киевская Русь.*— М., 1949.— С. 422).

На основі розкопок середньовічного міста на пагорбі Тепсень (біля с. Планерського) встановлено, що це було слов'янське поселення, яке виникло у VII—VIII ст. нашої ери. Зокрема, відкрита в цьому місці піч є «близькою за формою до звичайних руських печей», а розкопаний храм «за своїм планом має схожі риси з храмами Київської Русі» (*Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма.*— Ч. 1.— С. 47).

Документальні джерела, що стосуються періоду правління київського князя Святослава, однозначно вказують на приналежність окремих кримських територій до Русі (*там само.*— С. 52). На той же час з'являються дані про існування руського Тмутараканського князівства, яке об'єднувало територію Керченського півострова і Тамань, тобто землі

колишнього Боспорського царства. Тут князував син Володимира Великого Мстислав. У XI ст. місцеві князі неодноразово брали участь у міжусобицях руських князів, вступаючи в боротьбу в тому числі і за київський престол.

З життя Степана Сурозьського знаємо про напад Русі під проводом кн. Бравлина на Сурож (Судак), коли русини близько 800 року знищили ціле побережжя від Корсуня до Керчі. В походах Русі на Малу Азію 842 року брали участь «тавриди», тобто кримчаки. Візантія, знаючи це тяжіння Криму до Києва і «Меотської Русі» (Тмутаракані), дуже пильнувала своє панування над ним і при різних нагодах, маючи військову перевагу, особливо на морі, прагнула обмежити права і впливи старокняжої Київської держави на цю землю.

Наприклад, у договорі князя Ігоря з Візантією про «Корсунську страну», говориться, що князь не може мати там своєї волості, не може воювати в тій землі, і вона не може піддатися йому. Умова візантійського імператора Цимісхія з кн. Святославом зобов'язує князя не нападати на Корсунську землю. Нарешті, здобуття Херсонеса (Корсуня) Володимиром Великим близько 987 року, ніби через «зраду» оборонців, красномовно свідчить, що в Корсуні був староукраїнський елемент, або дуже йому споріднений.

Для Київської, староукраїнської держави, очевидно, було дуже важливо мати постійний зв'язок торговельний і політичний з Кримом як природним продовженням своєї території. Зокрема, велике значення для Києва мали пристані Козлов (Євпаторія), Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Кирчев або Корчево (Керч). Сурож була особливо зручна для малих кораблів і мала інтенсивний корабельний зв'язок із Трапезундом на Анатолійському побережжі Малої Азії. У важливий суходільний шлях лучив Сурож з Києвом через Олешки. В другій половині XIII ст. центр торгівлі з Сурожа перемістився до Кафи (Феодосії).

З часу здобуття Царгорода хрестоносцями в 1204 році побережжя Криму перебувало під впливом венеційців з їх великим торговельним флотом. У XIII—XV століттях перевага перейшла до генуезців, які мали велику торговельну базу в Кафі, також у Сугдеї і в Балаклаві. Вплив генуезців сягав вглиб корінної України, зокрема, по Дністру до Білгорода (Акермана), Бендер, Сорок, доходячи аж до Хотина над Дністром (*Січинський В. Крим.— С. 14*).

У генуезькому періоді (XIII—XV ст.) арабські, латиномовні та італомовні джерела постійно згадують про наявність руського населення в Криму. Зокрема, в 60-ті роки XIII ст. про поселення русичів у Старому Криму згадується в арабських повідомленнях. Крім того, Я. Дашкевич наводить досить промовистий факт про те, що в італійсько-татарському розмовнику 1330 року слово «козак» подається не в тюркському, а в українському звучанні, що могло означати досить потужний вплив української вимови в Криму вже на той час. Ще раніше, в 1316 році, руська церква згадується в статуті Кафи, при цьому наголошується, що вона існує з стародавніх часів. Подібних згадок, що стосуються вказаного періоду, можна віднайти близько двадцяти (*Дашкевич Я. Україна вчора і нині.*— К., 1993.— С. 102).

Інший вітчизняний дослідник С. Мащенко вважає, що в генуезький період українці мешкали в кожному великому місті Криму, мали свої церкви, можливо, навіть мали свої квартали (*Мащенко С. Українці в Криму: етнодемографічні аспекти (VIII—XX століття) // Етнічна історія народів Європи.*— К., 1999.— С. 42).

Навала татаро-монголів на Україну торкнулася також і Криму. У північній степовій частині Криму татари були вже в 1239 році. В. Рубруквіс з Брабанда, посол французького короля Людовика IX до татарської орди, описуючи побережжя Криму в 1252 році, каже, що від Судака до Херсонеса (Керсова) було 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Переїжджаючи через Перекоп, мандрівник завважує, що за Перекопом на рівнині раніше жили кумани (половці), доки на них не напали татари, які так їх утискали, що більша частина куманів вимерла з голоду і була з'їдена тими, хто залишилися живими. Подібна доля спіткала згодом і населення згадуваних 40 міст на побережжі Криму та внутрішніх теренів півострова.

Створення Кримського ханства й перехід українських земель до складу Великого князівства Литовського поклало початок розмежування з Кримом. Тоді «...гряниці України зачеркувалися по Чорноморські береги на полудні, по Донець і Тиху Сосну на сході» (*Грушевський М. Історія України-Руси.*— К., 1995.— Т. VII.— С. 10).

Першим спробу розмежування здійснив київський князь Семен Олелькович. Він, зокрема, визначив кордон з цим

південним сусідом таким чином: «... от Мурафы речки, которая впадала в Днестр, где аж Днестр упал в море, а оттоль до устья Днестрова лиманом пошли границы мимо Очакова аж до устья Днепра, а от устья Днепра до Тавани и по той стороне... у верх Самары аж до Донца и от Донца по Тихою Сосну» (Акты, относящиеся к истории Западной Руси.— СПб., 1851.— Т. 2.— С. 98).

Від року 1427 татари в Криму, під проводом Хаджі-Гірея, утворили окреме ханство під протекторатом «Золотої Орди» зі столицею в Бахчисараї. В 1475 році турки здобули Кафу, а в 1478 році понищили всі західно-європейські колонії Криму. Турки змусили Кримське ханство визнати васальну залежність від Туреччини і в такому стані воно перебувало до 1774 р. Розквіт Кримського ханства припав на XVI—початок XVII ст., коли там постало і зміцнилося магометанське храмове будівництво та мистецтво. Хоч татари перейняли від турків письмо, літературу й цілу культуру, все-таки в архітектурі Криму дуже помітні візантійські зразки та ренесансові і барокові впливи, що приходили до Криму переважно з України. (Мечеті в Євпаторії 1552 р., Феодосії, Бахчисараї 1740 р., Бахчисарайська палата, дерев'яні будинки).

УКРАЇНСЬКА БІЛЬШІСТЬ КРИМУ

Коли в литовський період історії України до певної міри встановлюються мирні, торговельні взаємовідносини України з Кримом, то вже в XV ст. починається жорстока боротьба з кримськими татарами. Відомі погроми Києва татарами за намовою Москви в 1482 році, Поділля в 1485—1487 рр., Галичини 1498 р., також Київщини, Волині, Чернігівщини та інших земель кінця XV і протягом цілого XVI ст. Одначе у межичасі налагоджуються і торговельні зв'язки. За посередництвом Криму, до корінної України приходить східний крам, з Малої Азії, Сирії, Арабії, Індії переважно через Кафу. З другого боку, західно-європейський крам іде через Україну на Крим і далі на схід, особливо тканини, папір, скло, металеві вироби. З українських товарів — шкіра, лій, збіжжя, віск, мед, дерево.

Загроза татар з цілого Північного Чорномор'я і особливо з їх кримських центрів Криму зумовлювали появу оборонних засобів в Україні. Постійні напади на мирне хліборобське населення України, було однією з головних причин постання Запорозької Січі і завзятої боротьби з татарами.

Під час тієї жорстокої боротьби, український народ поклав велику кількість жертв. Україна втратила величезну кількість своїх жителів, які як ясир були виведені до Криму. Литовський посол Михайло Литвин занотовує у своєму щоденнику, що коли він в'їжджав до головного невільницького ринку Криму — Кафи, то був здивований безперервним рухом українських невільників, Місцевий збирач податків допитувався в нього: «Звідки береться така сила людей і взагалі, чи лишилися ще люди в Україні?» (Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1881.— В. 1.— С. 45).

Ці страхітливі часи знайшли відображення і в народній творчості українського народу:

Зажурилась Україна, що нігде прожити,
Витоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...

Рятівниками українських невільників у Криму могли стати лише козаки, в тому числі й своїми морськими походами. Маємо численні звістки про напади козаків на Крим 1502 й 1503 років, похід Дашкевича 1523 року, що знищив багато татаро-турецьких баз. Середина XVI ст. ознаменувалася спустошенням Тягині і Очакова в 1545 р., походом Дмитра Вишневецького на Крим 1556 р., нападом на Козлів (Євпаторію) в 1567 р., здобуттям Наливайком Тягині в 1595 р. Величезна кількість морських походів на Крим припала на початок XVII ст., а саме — на роки 1601, 1602, 1605, 1606. На Перекоп нападали в роках 1608 і 1609. Особливо успішні морські походи запорожців на Кафу були в роках 1613—1620. Славне було здобуття Кафи 1616 р. під проводом гетьмана Конашевича-Сагайдачного, коли з татарських в'язниць були звільнені бранці. Далі відомі походи на Перекоп 1623 р. і Кафу 1624 р.

Були часи, коли Україна з Кримом укладала союз проти Туреччини, бо васальна залежність кримських ханів від Османської Порти не служили на користь кримчанам. Наприклад, відоме порозуміння Шангі-Гірея з гетьманом Михайлом Дорошенком, коли протягом цілого 1624 р. запорозький флот нападав на турецькі галери. По-друге, про їхню «співпрацю» свідчить те, що М. Дорошенко був під Бахчисараєм в 1628 році, де і загинув у боротьбі за кримські інтереси. Непевне становище Криму поміж сусідніми державами не раз приводило кримських татар до спільних угод з Україною, особливо коли Україна виборювала собі фактичну незалежність.

Цікавою була форма розрахунків між обома сторонами. Відомо, наприклад, що кримський хан аби задовольнити козаків, коли вони прийшли на допомогу татарам, позабирав навіть у московських послів коней усіх «и роздал черкасам» (*Савелов Л. М. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче.— Симферополь, 1906.— С. 70*).

Московські послы донесли до свого царя, що козаки запорозькі їм заявили тоді: «Теперво де мы Крым проведали, прежде всего мы не ведали, чаели, что Крым крепкое место и крымские люди бойцы, ажно-де Крым хуже деревни, и крымские люди худы, битца не умеют, теперво мы Крыму помолчим, что царю и калге правду дали и жалованье у них взяли, а вперед де Крым Божий наш будет; в Крыме никаких

крепостей нет и прити в Крым водою и сушею мочно, а моря от Бакчисарай близко, из Бакчисарая видеть на моря, на лета де мы придем половина морем, а другою половиною конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед, возмем; в Московском де государстве не такие города имали крепкие и людные и Московские перед Крымскими бойцы» (*там само.*— С. 98).

Україна від середини XVII ст. дуже часто уклала з Кримом союзи в боротьбі проти Польщі і Московії. Відомий успішний похід українського війська через Перекоп до Бахчисарая в 1628 році на захист Шагин-Гірея, від московських військ під проводом Кантеміра. Другий морський похід запорожців в союзі з Кримом проти турків 1629 року, ще більше скріпив цей союз, хоч і недовговічний.

Розвиток українського козацтва з самого початку його зародження супроводжувався постійними контактами з кримськими татарами. Ось чому, піднімаючи всенародне повстання проти Речі Посполитої, обраний за Старшого Війська Запорозького, Богдан Хмельницький не міг залишити поза увагою ставлення Бахчисарая до цієї проблеми. Адже від поведінки хана значною мірою залежав успіх майбутньої кампанії. Скажімо, навіть його нейтралізація давала можливість убезпечити тил з півдня.

Але для Богдана Хмельницького як доброго знавця військового мистецтва поряд з цим не менш важливо було заручитися збройною підтримкою Криму. Бо, розуміючись на тактиці і стратегії, вмюючи своєчасно користатися фортифікаційними засобами, знаючи, коли залучити артилерію, піхоту, а коли слід перейти до оборони, він добре усвідомлював, що для того, щоб воювати з польською кіннотою, козацтву бракує ще власних сил і вміння. Проти важкої польської кавалерії успішно могла виступити татарська, хоч вона й була легкою.

До речі, зарубіжний дослідник М.Мельник, котрий вважає, що «Богдан Хмельницький переоцінив могутність Польщі, тому великим питанням остається справа, чи у визвольній боротьбі козацької України проти Польщі він мусів брати до помочі татарської орди», і сам зрештою визнає, що українському гетьманові «бракувало кінноти, яку давали татарські орди» (*Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах // Визвольний шлях.*— 1982.— Ч. 8.— С. 1005—1006).

Майбутній успіх вимагав зламати стратегію і тактику козацького війська, яка до того, як правило, полягала у відсиджуванні в укріпленому таборі. А стимулом до розвитку нових військових прийомів, як не дивно, могла послужити татарська кіннота. Вже тільки її присутність гнітюче впливала б на моральний дух польської шляхти і піднесено на повстанські маси.

Завдання полягало в тому, аби поєднати найкращу в Європі козацьку піхоту з сильною татарською кавалерією, що водночас убезпечило б тил України. Тому укладення договору з кримським ханом було одним із перших і найважливіших кроків Богдана Хмельницького.

Уже наприкінці січня 1648 року запорозькі послы на чолі з досвідченим полковником Яцьком Клишею прибули до перекопського намісника Тугай-бея, котрий виїхав разом з ними до Бахчисарая брати участь у переговорах про укладення козаками та кримським ханом військового союзу проти Речі Посполитої. Іслам-Гірей пообіцяв продовжити розмову після того, як запорожці умовлять донських козаків припинити напади на кримські улуси (*Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького.*— К., 1991.— С. 145).

Наприкінці березня 1648 року до Бахчисарая приїхало друге козацьке посольство, до складу якого входили Богдан Хмельницький з сином Тимошем і Кіндрат Бурляй. Маючи офіційне повноваження Січі, гетьман, спираючись лише на 2500 запорожців, міг вести переговори з правителем Криму про участь орди у військових діях проти Речі Посполитої. І хоч на боці Богдана Хмельницького збройна сила була поки що невеликою, однак він розраховував на успішне завершення переговорів, оскільки становище, яке склалося в Криму, змушувало хана пристати на пропозицію старшого дніпровської вольниці. По-перше, Іслам-Гірея до цього підштовхували його ж мурзи, котрі не бачили іншого виходу поліпшити життєві умови татарського населення, як пожитися у війні проти Польщі. По-друге, згода Хмельницького залишити сина в заклад також давала хану надію хоч на якусь здобич. За таких обставин і був укладений у Бахчисараї українсько-татарський договір (*там само.*— С. 146—147).

Одночасно треба підкреслити: сам Іслам-Гірей спочатку не пішов в Україну, а доручив 4000 татар перекопському намісникові Тугай-бееві, котрого запідозрив у змові проти

себе. Розрахунок був простий: якщо поляки розіб'ють Хмельницького і відділ Тугай-бея, то буде на кого перекласти відповідальність за подання допомоги козакам — на самоправність мурзи. Крім цього, хан не жалкував би і за Тугай-беєм, коли б той не повернувся до Криму з походу (*там само.* — С. 147).

Участь татарського війська значною мірою вплинула на результат бою на Жовтих Водах. Користуючись фактором раптовості, Тугай-бей завдав у перші ж хвилини бою великих втрат полякам. Як вважає авторитетний дослідник військового мистецтва Хмельниччини І. Стороженко, «Тугай-бей блискуче виконав завдання, яке покладалося на нього як командира передового загону української армії. У поєднанні з тактичною розвідкою він зустрів ворога, вступив з ним у бій, примусив його зупинитися і перейти до оборони, чим забезпечив прикриття головних сил української армії для їх виходу і розгортання в районі битви, а також створив умови для оточення і розгрому супротивника. Після того, як атаки татарської кінноти на польське військо, яке прикривалося возами у поєднанні з мушкетно-артилерійським вогнем, стали неможливими, Тугай-бей зосередив всі свої зусилля на бойовій розвідці та інформаційній ізоляції С. Потоцького, а також очікував Б. Хмельницького, який рухався на чолі українських головних сил» (*Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття.* — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. — С. 122—123).

Розбивши польське військо на Жовтих Водах, український гетьман не став чекати приходу хана з «військом ісламу», як той просив його, а вирішив скористатися деморалізацією шляхти і продовжити її розгром, що і відбулося під Корсунем. Цього вдалося домогтися завдяки активним діям кримсько-татарського війська. Воно разом з українськими козаками успішно провело під час маршу охоронну, а також бойову розвідку навколо польського табору під Корсунем.

Кримський хан Іслам-Гірей не встиг узяти участі в Корсунській битві, але «просування його орд сприяло створенню оперативної обстановки на користь Б. Хмельницького і негативно вплинуло на моральний стан польського війська» (*там само.* — С. 168).

Богдан Хмельницький, повідомивши Іслам-Гірея про новий успіх, попросив «ханской ясности прислати наскорі ко мні орди еше тисяч зколко», бо «поневаж получилим відомост, же поляки около Висли знову збираються і великі войска свої на мене приготовляють» (Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 37).

1 червня 1648 року хан прибув з великою ордою до Білої Церкви, де зустрівся з Богданом Хмельницьким, а наступного дня вони провели спільний парад українських і татарських військ з нагоди одержаних перемог.

Повертаючись до Криму, Іслам-Гірей на прохання Хмельницького залишив біля нього Тугай-бея з 15-тисячним військом, яке кочувало на Синіх Водах, тримаючи постійний зв'язок з українським гетьманом (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.— М., 1954.— Т. II.— С. 46—47).

На цей час, необхідно зазначити, звістки про перемоги українсько-татарських сил розійшлися далеко за межами України. Скажімо, 18 липня 1648 року паризька «Gazette de France» опублікувала повідомлення свого кореспондента з Данціга: «Наймогутніші польські магнати, щоб урятуватися від Татар і Козаків, утекли до Молдавщини... Найновіші вістки твердять, що повстанці, татари й Козаки посунулися аж на чотири милі від Ярослава...» (Триста років тому в Україні. За паризькою газетою «Gazette de France» // Україна (Париж).— 1949.— Ч. 1.— С. 35).

Про те, що Богдан Хмельницький враховував кримсько-татарський фактор, свідчить і його сподівання на силу орди в битві під Пилявцями — до приходу хай і невеликого її відділу він не розпочинав генерального бою. А коли татари наблизилися, то гетьман вислав кілька полків для їхньої урочистої зустрічі, після чого в козацькому таборі допізна чулися гарматні та мушкетні салюти, що психологічно впливало на поляків (Стороженко І. Вказ. праця.— С. 203).

І, звичайно, гетьман прислухався до думки татарських воєначальників. Так, рішення про похід на захід після Пилявецької перемоги ухвалювалося на козацькій раді за участю Тугай-бея (Сергійчук В. Вказ. праця.— С. 156).

Остаточну свою оцінку українсько-кримському військовому союзові Богдан Хмельницький дав на переговорах з польськими комісарами в Переяславі в лютому 1649 року:

«Виворочу вас всіх ляхов вгору ногами і потопчу так, що будете под ногами моїми; на остаток вас цареві турецькому в неволю поддам... Грозите мі шведами — і ці будуть мої, а хоч би не билі, любо би їх било п'ятсот, шістьсот тисяч, не зможуть руської запорозької і татарської сили... Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя. Притім Тугай-бей близько мене єсть, мой брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве» (Воссоединение Украины с Россией.— Т. II.— С. 117—118).

Саме там, на переговорах у Переяславі, Богдан Хмельницький підкреслював важливість свого союзу з Кримом, акцентуючи на ньому перед польськими послами, а також утверджуючи плани українського державного будівництва: «За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи. Туди я загоню болш можних ляхів, дуків і князів. А будут ті за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут, в Україні...» (*там само.*— С. 118).

Підкреслюючи значення українсько-татарського союзу для розуміння подій 1649 року, зокрема Зборівської битви, яка завершилася підписанням однойменного договору, треба зазначити: поширену в українській історіографії думку про припинення бою через зраду кримського хана намагається спростувати вже згаданий І. Стороженко. Він, зокрема, вважає, що саме Богдан Хмельницький припинив Зборівську битву, примусивши до цього Іслам-Гірея (*Стороженко І. Вказ. праця.*— С. 228—231).

Звичайно, ця думка І. Стороженка вимагає всебічного і ретельного вивчення, але, як би там не було, мусимо погодитися, що від позиції кримського хана залежав підсумок битви.

Не міг Богдан Хмельницький відмовитися від татарської допомоги і в подальшому, бо до цього спонукала його нетривкість миру з Польщею. Так, 15 квітня 1650 року до Бахчисарая прибули козацькі послы з проханням до хана, «чтоб он шол опять в литовскую землю к ним на помочь». А через тиждень знову на аудієнції в хана були «из Запорог 2 человека черкас, чтоб царь шол к ним на помочь, а король де

на них идет со многими людьми» (*Сергійчук В.* Вказ. праця.— С. 17— 9).

Особливо ж гостро постало питання про татарську допомогу наприкінці того року, коли стало відомо про рішення польського сейму продовжувати війну проти українського народу. Зважаючи на це, новорічна козацька рада постановила просити військової допомоги в кримського хана, до якого одразу ж після її закінчення відбули послы (*там само.*— С. 186).

Розраховуючи на прихід кримського хана з ордою, Богдан Хмельницький 4 січня 1651 року навіть застерігав листовно польського короля Яна-Казимира, що в разі агресії шляхті буде дано належну відсіч. Мовляв, з кримським ханом уже укладено «нерозривну приязнь», тож хай польське військо не наближається до прикордонної лінії і не розквартировується в Україні (*там само.*— С. 186).

Про серйозність підготовки українського гетьмана до кампанії 1651 року з урахуванням татарської допомоги свідчать нові й нові посольства як до Бахчисарая, так і до прикордонних мурз та турецького султана, котрий міг впливати на них. Наприклад, 9 січня було відправлено посольство до Очакова, 15 лютого в Бахчисараї бачили «черкас дву человек, которые присланы от гетмана Богдана Хмельницкого в Крым в гонцах в четвертые... прислал де их гетман Богдан Хмельницкий к царю просить воинских людей для того, что идут на них, на черкас, польские и литовские воинские многие люди, гетман Радивил, да паны большие Потоцкий да Кисель, да с ними ж де идут на них шведские немцы...» (*там само.*— С. 186).

Як відомо, сподівання на підтримку кримського хана виявилися марними, оскільки він полишив поле бою під Берестечком, спричинивши цим важку поразку української армії і принизливий Білоцерківський мир. Однак з огляду на постійні відмови московського царя подавати збройну допомогу єдиновірному православному українському народові, на неприйнятні умови надання її з боку турецького султана, Богдан Хмельницький був змушений знову й знову звертатися до Бахчисарая.

І хоч після зриву татарами переможного бою під Жванцем восени 1653 року Богдан Хмельницький пішов на союз з Москвою, погодившись на «Березневі статті», він аж ніяк не відмовлявся від стосунків з Кримом. Так, гетьман не

тільки відправляв своїх послів до хана, аби заручатися його підтримкою, а й діяв у цьому напрямкові через московського царя. Зокрема, на прохання з Чигирина, цар наказував донським козакам: якщо татари допомагатимуть запорожцям проти Польщі і Литви, «и вы б на Крымские улусы степью и Черным морем не посылали и задоров с ними не чинили. А будет крымский хан вправде своей не устоит, а учнет посылать на наши Черкаские или иные украинные города войною, и вы б, атаманы и казаки, прося у Бога милости, также над Крымским юртом промышляли, сколько вам милосердный бог помочи подаст» (Русская историческая библиотека.— СПб., 1913.— Т. 29.— С. 788).

Наприкінці квітня 1654 року Іслам-Гірей, прийнявши козацького полковника Семена Савича, намагався відмовити Військо Запорозьке від союзу з Москвою, докоряючи: «Як же це ваш (гетьман — В. С.) і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду?» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 589).

Кримський хан спробував відмовити Україну від союзу з Москвою ще раз, приславши до Чигирина Алкаса Когіту. Однак Богдан Хмельницький не дав йому надій на це, розуміючи, що татари можуть увійти в союз з поляками проти України: «А як хан на нас з ляхами прийде, або людей пришле, ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки бог дасть помочі і розуму» (Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 897).

Справді, Богдану Хмельницькому до кінця життя довелося воювати з кримською ордою, оскільки татари відмовилися від союзу з Україною і, прийшовши на наші землі вже спільниками Речі Посполитої, завдали багато горя й страждань українському народові. В 1654—57 роках кримськотатарський фактор працював проти України — аж до обрання гетьманом Івана Виговського.

Новий гетьман різко змінив вектор зовнішньої політики Української держави, активно відроджуючи відносини з Бахчисараєм. На думку сучасного московського історика Г. Саніна, «політика Виговського вже восени 1657 р. починає набувати антиукраїнського і антиросійського характеру. Виношуючи зрадницькі ідеї повернення України під владу Речі Посполитої, Виговський підтримує мирні відносини з Кримом уже з іншими цілями, ніж ті, які були в

Б. Хмельницького. Якщо старий гетьман ставив завдання нейтралізації і при можливості союзу з ханом проти польсько-литовської шляхти, то Виговський націлює цей союз на боротьбу проти козаків і селян, які піднімалися на повстання» (*Санін Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.*— М., 1987.— С. 229).

З таким твердженням важко погодитися, оскільки Г. Санін не пояснює, хто інспірував антигетьманські виступи в Україні, котрі змусили Виговського звернутися за допомогою до татар.

З іншою тезою цього автора, що Виговський шукав підтримки в Бахчисараї, розраховуючи використати татарську збройну силу в боротьбі проти Московської держави, можна погодитися, бо гетьман і старшина остаточно зрозуміли справжні наміри православного царя, коли той на п'ятирічні настійливі прохання надати допомогу в боротьбі проти католицької Польщі відповів спробами перетворити Україну за допомогою підступів і збройної сили на свою вотчину.

Але одразу після свого обрання Іван Виговський не збирався закликати орду на українську землю. У своєму листі до хана від 10 вересня 1657 року гетьман так викладав мотиви відновлення стосунків з Кримом: «А я, помня то, что с вашею ханскою милостью в близком пребываем соседстве и имеючи с тобою доброе знакомство, к тому идучи дорогою предков наших, что всегда в приятстве жили с вашею ханскою милостью, как и предки вашей ханской милости, чего желаем себе, чтоб и мы в том же неотменно с вашею ханскою милостью пребывали приятстве и присяжном братстве, о чем если изволение вашей ханской милости, изволь известить через свой лист» (*Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.*— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 181).

Ніякого конкретного плану закликів кримських татар проти українських козаків і селян, як бачимо, не було. Зрештою повстання вибухне аж у січні 1658 року, а до того часу Виговський намагатиметься порозумітися з бунтівниками. Але коли він зрозумів остаточно, що за їхніми спинами стоїть Москва, то звернувся до кримського хана по допомогу. Крок цей був вимушеним для гетьмана, але він свідчив про усвідомлення козацькою старшиною необхідності мати на той час більш лояльного союзника української самостійної державності, ніж Москва.

З прибуттям орди, як стверджував В. Герасимчук, «фатальний крок, зроблений Богданом Хмельницьким і самим Виговським, був направлений, і узли, які лучили його з Москвою, перетяв гетьман ще в цвітні» (*Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.— Т. 87.— С. 58*).

Цілком можливо, що до союзу саме з кримським ханом українських провідників певною мірою підштовхувало й те, що тогочасне кримське населення було тісно пов'язане своїм походженням і побутом з Україною.

І це не є перебільшенням. Усі татари, підкреслював сучасник, «з жадністю шукають собі дружин полонянок... Саїн-Гірей народився від християнки й одружений на християнці...» (цит. за: *Лохвицкий А. О пленных по древнему русскому праву (XV, XVI, XVII века).— М., 1855.— С. 6*).

Коли наших співвітчизників вивозили на продаж, аукціонери кричали, що «це раби найновіші, прості, нехитрі, тільки що привезені з народу королівського, а не московського... Московське плем'я вважається в них дешевим як підступне і обманливе...» (*там само.— С. 6*).

Перепис населення півострова 1666 року є надзвичайно важливим джерелом до вивчення проблеми творення українського Криму. Перебуваючи тоді в хана, турецький мандрівник Евлія Челебі став свідком збирання данини, що супроводжувалася переписом жителів. Ось тоді й виявилось, що в усіх 24 округах на півострові «ясиру козацького там чотирикратно по сто тисяч» (*Челеби Е. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествие по Крыму (1641—1667).— Симферополь, 1996.— С. 172*).

Таке повідомлення, мабуть, самого Челебі приголомшило, але він змушений був визнати: «Справді, хай хоч камінь трісне, але в Криму немає війська більше, ніж вісімдесят сім тисяч, а крім війська є ще сто тисяч прихильників Пророка, але ясиру козацького вони мають чотирикратно по сто тисяч» (*там само.— С. 172*).

Правда, його як одновірця кримських татар непокоїло те, що «якби все-таки — хай помилує Аллах — така кількість невірних і своєвільних козаків повстала б, то весь півострів Кримський перевернули б вверх ногами. Але завдяки благословенням, які від чудес Мухамеда Мустафи (тобто, Аллаха — В. С.) спадають, бунтувати вони не здатні зовсім» (*там само.— С. 172*).

Данину від ста тисяч кримських татар і чотирьохсот тисяч запорозьких козаків, продовжував Челебі, дарував хан своїм мурзам і воїнам. А ще від трьохсот тисяч полонених збір ішов на інші витрати бюджету Кримського ханства. І серед останньої групи ясиру Челебі конкретно вказував на сто двадцять тисяч невільниць, назвавши їх у турецькій мові «дівками», тобто українськими дівчатами. А крім них, налічив ще двісті тисяч українських хлопців (*там само.*— С. 172).

Таким чином, Евлія Челебі чітко вказував принаймні на 720 тисяч осіб українського населення в Криму за ханським переписом 1666 року.

І перебільшення в цьому не треба вбачати, оскільки навіть неповні підрахунки показують, що з тих двох з половиною мільйонів українців, котрих татари й турки вивели з рідної землі, половина мала залишитися в Криму (*Дашкевич Я. Україна вчора і нині.*— С. 103).

Як же склалася подальша доля українського етносу в Криму?

Доводиться з гіркотою визнати, що тероризоване постійними набігами запорожців, особливо у 70-ті роки XVII ст. на чолі з безрозсудним Сірком, котрий нищив усіх, хто не хотів повертатися в Україну, українське населення почало масово переходити в магометанську віру й розчинилося в мусульманському світі.

У ЄДИНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ ОРГАНІЗМІ

Політика гетьмана І. Мазепи враховувала послаблення Туреччини і занепад Кримського ханства і була спрямована на опанування побережжям Чорного моря і Криму, яке було заповітною мрією багатьох поколінь українських патріотів, починаючи зі старокняжих часів. І. Мазепа проводив фортифікацію Чорноморського побережжя та розбудову корабельного будівництва. Похід гетьмана Мазепи і Голіцина 1687 і 1689 рр. і здобуття Кизикермену та інших турецьких фортець у долішньому Дніпрі в 1695 р. і Азова в 1696 р. та похід 1697—1698 рр. на самий Перекоп, поставили під загрозу і значно послабили становище кримських татар. «*Europaeische Fama*»,— важливий щорічник, що був віддзеркаленням думки поважних хроністів і достойників при королівських дворах Європи, за 1704 рік, писав про ці походи, що хоч московський полководець Голіцин мав там 50000 людей, «то він все-таки дав себе намовити турками і французами на нечувану зраду», тоді як «все це хитрий Мазепа добре доглянув і своїм дипломатичним хистом порізнив цього Голіцина з його людьми і випер його з краю» (цит. за: *Січинський В.* Крим.— С. 18).

Але чи не найголовнішим кроком гетьмана Мазепи у той час була таємна спроба увійти в союз з Кримом, використовуючи постать Петрика, котрий уклав 1692 року договір з ханом.

Цей документ засвідчив підтримку Кримським ханством прагнення України бути рівноправним суб'єктом міжнародного права, визнаючи її таким. Основний пакт, писав О. Оглоблин,— «це обов'язок Кримської держави допомогти Україні «для отобрання от московской власти Малороссийской Украины» (*Оглоблин О.* Українсько-кримський договір 1692 року // *Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України (Нью-Йорк).*— 1957.— Ч. 2.— С. 22).

Розвиваючи цю думку, О. Оглоблин зазначав, що договір був вираженням чіткої «концепції державної самостійності України», яка прагнула незалежності й соборності і «добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі. Договір 1692 року був безперечним доказом того, що

Україна ідейно готова була до зриву з Москвою, до рішучої боротьби з нею за свою незалежність. Це було повне заперечення Переяславської угоди 1654 року і навіть перекреслення переяславської традиції. Українсько-кримський договір 1692 року, укладений противником Мазепи, анти-гетьманом Петром Іваненком (Петриком), у своїй глибокій основі був політичною програмою й ідейною підготовкою Мазепиного виступу проти Москви в 1708 році» (*там само.*— С. 20).

Проте треба сказати, що окремі статті цієї угоди свідчать про інтеграційні плани обох сторін, які прекрасно усвідомлювали: без тісних економічних взаємин цей союз не може мати майбутнього. Тому окремо застерігалось право української людності добувати сіль і виловлювати рибу в пониззі Дніпра без оплати, а також вільно торгувати — українським купцям на всіх землях Кримського ханства, а кримським — в Україні (*там само.*— С. 22).

Протягом турецької війни 1735—1738 років, крім 50000 українського суходільного війська, під час облоги Козлова (Євпаторії), Балаклави і Кафи, обслуговуючи «російський флот» у війні брали участь морські козаки. В 1736 році при здобуванні Бахчисарая воювало 16000 гетьманського війська і 4000 запорожців.

Зрештою, здобуття цілого українського Причорномор'я і Криму в кінці XVIII ст. було заслугою головним чином українського війська, тоді як московські частини йшли переважно слідами українських козаків. Після ліквідації Запорозької Січі Російська імперія, передбачаючи війну з Туреччиною, була змушена в 1776 р. наново організувати чисто українське військо з українською старшиною і цілим запорозьким устроєм, бо тільки українські козаки могли стати основною збройною силою Росії у війнах за опанування Північного Причорномор'я.

Для Росії найважливішим у цьому регіоні, звичайно, було завоювання Криму. І плани про це давно виношувалися у творців Третього Риму. Ще як тільки Катерина II коронувалася російською імператрицею, з'явилися проекти, в яких доводилася необхідність і неминучість приєднання Криму. Тодішній канцлер граф Воронцов серед інших важливих напрямків російської політики підказував їй: «... А на будущее время для России желать надобно, чтобы приобретением полуострова Крым или Донского устья, или

какого нібудь другого места удобного, к содержанию флота на Черном море доставить себе на оном твердое основание, и тем азиатские и другие ближние к тому морю европейские области Порты Оттоманской, также г. Константинополя, и вообще турок и татар содержать в страхе и под законами, а тамошню коммерцию обратить в свою пользу, и оную распространить с полуденной стороны Европы» (Уляницкий В. Босфор, Дарданеллы и Черное море в XVIII в.— М., 1883.— С. 142).

Тоді ж з'явилася записка «О Малой Татарии». В ній, до речі, вказувалося, що «полуостров Крым местоположением своим столько важен, что действительно может почитаться ключом российского и турецкого владения; доколе он остается в турецком подданстве, то всегда страшен будет для России, а напротиву того, когда бы находился под российской державою, или бы ни от кого зависим не был, то не токмо безопасность России надежно и прочно утверждена была, но тогда находилось бы Азовское и Черное море под ее властью, а под страхом ближние восточные и южные страны, из которого неминуемо имела бы она между прочим привлечь к себе всю коммерцию» (там само.— С. 142—143).

Однак протягом шістдесятих років XVIII ст. до втілення цього задуму в життя не поверталися.

Ще одним із таких документів, що передбачав у майбутньому завоювання Росією Криму, був проект «Об отложении Крымских татар от зависимости турецкой», підготовлений 1770 року міністром закордонних справ графом М. Паніним і головним урядовцем на українських землях П. Рум'янцевим-Задунайським. Здійснення цього плану покладалося на командуючого Українською армією князя В. Долгорукова, а після його від'їзду до Москви — на правителя Харківського намісництва Є. Щербиніна. Та й він не зміг досягнути поставленої мети, хоча й вів тривале листування з впливовими кримськими мурзами (Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1881.— Т. XII.— С. 249).

Лише із вступом П. Потьомкіна на посаду військового генерал-губернатора Катеринославського справа почала наближатися до реального втілення. Але головним рушійником цієї ідеї став граф Олександр Безбородько, котрий мав великий вплив на Катерину II, постійно перебуваючи біля неї як її «перший секретар».

Будучи родом з Чернігівщини, він постійно приділяв увагу історії України. Саме завдяки його сприянню Василь Рубан зміг видати 1778 року свою «Историю Малороссии». Спільна любов до України з'єднала їх для видання цієї історичної праці, чим Безбородько дуже гордився. В листі до батька 31 березня 1778 року він, зокрема, зазначав: «Имея честь представить Вам Краткую летопись Малой России по 1776 год..., изданную надворным советником Рубаном, приношу я дань, справедливо Вам, яко во многих случаях прямую любовь к тому краю, любезной Отчизны нашей, доказавшему и которого всегда усердные простирались старания, чтоб дела и обстоятельства, слава и честь предков ознаменующие, извлечены были из забвения. Из предисловия вы, милостивый батюшка, усмотреть изволите, что к изданию сей книги поострил я г. Рубана не одними советами, но и в разсуждении последних времен и самыми достоверными от меня известиями, от меня ему сообщенными» (Сборник Русского исторического общества.— СПб, 1879.— Т. 26.— С. 46).

Важко сказати сьогодні, що підштовхувало Безбородька як доброго знавця минулого рідної України на цей крок — бажання назавжди усунути загрозу татарської небезпеки для свого народу, як і для всієї Росії, чи усвідомлення, що Крим буде поступово втягнутим в живе тіло українського територіально-господарського організму, і запорожці, які 1775 року були позбавлені своїх вольностей, візьмуть активну участь у колонізації півострова.

Саме після ліквідації Запорозької Січі Олександр Безбородько підготував свою працю «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся», в якій дав розгорнуту хронологію ординських набігів на українські і московські землі, підкреслюючи: «Россия с двести лет как страдает и разные разорения претерпевает, особливо Малороссия» (*там само.*— С. 369).

На відміну від проекту Орлових, в якому передбачалося широке завоювання навіть Грецького архіпелагу, Безбородько був більш реалістичним, вважаючи, що «Россия не имеет нужды желать других приобретений как 1) Очакова, 2) Крымского полуострова и 3) одного, двух или трех

островов в Архипелаге для пользы и нужды по торговле» (*там само.*— С. 369).

При цьому він підкреслював, що «покорение ныне Крыма, конечно, гораздо менее труда будет стоить, особливо если заблаговременно приняты к тому будут меры и способы» (*там само.*— С. 370).

Як свідчив у своїй автобіографії Безбородько, наприкінці 1777 року він запропонував ці роздуми дипломату Бакуніну, «которому от Ее Величества поручено было сочинение наставления фельдмаршалу гр. Румянцеву, что независимость татар в Крыму ненадежна для нас, и что надо помышлять о присвоении сего полуострова» (*там само.*— С. 444).

Очевидно, з огляду на цю ситуацію і викристалізував документ 1778 року, — що подається в перекладі на українську: «Рассуждение Российского патриота о бывших с татарами делах и войнах, и о способах, служащих к прекращению оных навсегда» (Изв. ТАУК.— № 56.— С. 7—11).

«Якби небо не зглянулося над Росією і не пустило на світ мудрого й хороброго царя Івана Васильовича,— розмірковує цей «патріот»,— то, можливо, що й донині ще змушені були б росіяни давати татарам данину. Із чого видно, наскільки потрібно вживати добрих заходів проти цих наших вічних ворогів, щоб раз і назавжди убезпечити себе від них і тим дати вітчизні своїй надійний спокій, до чого нині здається найзручніший випадок, особливо виходячи з нинішнього політичного стану Європи і наше над татарами вивищення, але перш ніж щодо Криму буде вжито, слід зробити такі розпорядження і приготування.

1-е

Зміцнити якнайкраще фортеці Керч та Яникал і гарантувати їх від будь-якого раптового від татар та турок нападу і зробити так, щоб хоча одна із цих фортець довгу залогу витримала, як, наприклад, англійська фортеця Гібралтар, хоча й на гішпанському березі стоїть, але ані трохи не боїться. Наші в Криму фортеці вимагають зміцнення, адже там є ворог.

2-е

Але як у випадку з Турками війни з боку моря турецький флот може чинити опір нам, коли будемо ставити фортеці, а

для цього слід зробити все, щоб завчасно собі присвоїти фортецю Арабат і посадити в неї наш гарнізон, щоб наші військові команди в усякий час у Керч і Яникал сухопутним шляхом могли проходити, майже зовсім минувши Крим, без чого вищезгадані в Криму наші фортеці завжди будуть у небезпеці од ворога, а тому й проїзд наших кур'єрів забезпечити, коли їхати на Ор Кали, через весь Крим, де багато хто з них уже й загинув.

3-е

Постаратися вжити всі політичні засоби, щоб між татарськими поколіннями виникли чвари, як між крим-чаками, ногайцями, буджаками, едисанами, ємбулуками та іншими кубанськими народами, і через те розділити на різні володіння, чому є різні способи; а це може послугувати якнайшвидшому і якнайлегшому завоюванню Криму.

4-е

Заготувати, крім звичайного провіанту, достатню кількість різного немеленого хліба у Таганрозі, у фортецях Петровській, Никитинській, Олександровській та в колишній Запорозькій Січі, особливо ж у Керчі та Яникалі, і всілякої деревини, придатної для спорудження селянських осель, різних інструментів, потрібних у селянській хаті, наприклад, сох чи плугів, кіс, серпів, сокир, лопат та інших необхідних речей. Для перевезення всього того, коли знадобиться, до Криму, а не тоді посилати по різних місцях усі ці згадані речі шукати, коли вони конче будуть необхідні; бо розумна політика потребує все передбачити і вжити необхідні заходи.

5-е

Коли все вищесказане буде готове, тоді послати до Криму як сухопутним шляхом, так і водою стільки війська, скільки потрібно буде для завоювання, як тільки він буде підкорений російською владою (а це можна зробити впродовж однієї кампанії, звичайно ж, під рукою вправного генерала), тоді треба татарам, що живуть у Криму, оголосити, що ті з них, хто хоче бути у вічному російському підданстві, ті можуть лишитися на попередніх місцях, решті ж дати волю,

щоб виїхали геть з Криму і переселилися туди, куди побажають.

6-е

Підкоривши таким робом Крим, слід залишити там на вічне поселення для захисту цього півострова 20 000 піхоти і 10 000 кінноти, взявши з піхотних полків по батальйону, а з кінних по одній роті, як за Петра Великого Низовий Корпус таким чином створений і під командою генерала Левашова залишений у Персії, до чого залучити і ті Латмілітські полки, які й нині для охорони Української лінії стоять, бо вона тоді й зовсім буде непотрібна. Всіх солдатів та драгунів, які залишилися в Криму, якщо можна одружити, щоб з часом їхні сини батьківські місця могли посісти.

7-е

Для найбільшого ж населення Криму, природними Російськими Людьми, належить взяти із державних волостей і монастирських сіл рекрутами на перший випадок 10 000 хліборобів і оселити їх у Криму в зручних місцях, але щоб для них оселі і все потрібне уже до того приходу було готове, і навчити їх хоч трохи зброєю володіти, щоб принагідно всі вони проти ворога могли використати зброю. І бути б їм завжди вільними державними селянами. Скільки б не було переселенців з Росії до Криму, але це все дрібниця порівняно з тим, що Татари в нас народу забрали в різні часи, та й хто нині може гарантувати, що вони й надалі таких же своїх наскоків у Росію не стануть робити, цьому треба колись покласти край, а це підкорення Криму може бути припинене, тобто завоюванням. Козаки назавжди поклали край розоренням, які завдавали казанські татари Росії, про що в російській історії є такі жалібні і плачевні спогади.

8-е

Потім запитати донських козаків і малоросів, хто в Криму бажає жити, відвести їм також зручні місця для хліборобства чи для риболовлі, на що, напевно ж, бажаючих буде чимало.

Крім того, можна дозволити оселятися в Криму іншим вільним народам, зокрема грекам, вірменам, волохам та булгарам, і можна сміливо сказати, що в найкоротший час весь Крим стане християнським і навечно Російським.

Оскільки Крим розташований між 44 і 46 градусами північної широти, то й клімат там має бути такий же теплий і приємний, як і в більшій частині Італії чи в полудневих провінціях Франції, отож можна сподіватися, що з часом багато знатних людей з Росії там захочуть поселитися, в усякому разі на старості років, адже клімат прекрасний.

10-е

Крим назвати попереднім його іменем Херсонією, а місто Кафу — Феодосією; на пам'ять про те, що в ньому великий князь Володимир прийняв своє хрещення, побудувати на його честь прекрасний божий храм. Цареві ж, який підкорив Крим, на найкращому майдані поставити на його честь і на його пам'ять мідну статую з пристойним написом і назвати цей майдан перемоги за прикладом Парижа, де такий майдан є, і де поставлена статуя на честь короля Людовика Четвертого — на десять і, крім того, на вічну цьому цареві пам'ять запровадити в усій державі річне церковне свято і всенародні урочистості.

11-е

Коли Росія підкорить Крим, то буде зусібіч оточена морями та великими ріками, отже, матиме безпеку від ворога, надто ж від татарських раптових наскоків, і через те стане найсильнішою, найблагополучнішою в світі імперією і прямо зможе насолоджуватися мирним і благосним життям, і тоді можна буде про Росію сказати, що вона досягла такого ж благополуччя, в якому був Ізраїль у царстві Соломонову і про що Святе Письмо каже так: І Соломон пануючи від ріки землі Філістінської навіть до єгипетських юдолей / а Росія — від моря Балтійського до Босфору кіммерійського — додаток у рукописі / і від Фапси ріки, навіть до Гази / примітка у рукописі: від ріки Дніпра, навіть до Камчатки / і мир би йому від усіх навколишніх країн, де живе Іюда в Ізраїлі безпечно собі під виноградом своїм і під смо-

ковницею своєю, і їдять і п'ють і веселяться поки живе Соломон» (*там само.*— С. 11).

Аналізуючи цей програмний документ щодо завоювання Росією Криму, можна, зіставляючи його з працею Безбородька, віднайти навіть однакові речення. Новими, правда, є своєрідні коментарі-додатки до тексту. Скажімо, що стосується утримання фортець Арабат і Оркапи (Перекоп.— В. С.), то наголошувалося, «кто означенных крепостей ключи в своих руках иметь будет, тот и прямым обладателем всего Крыма почитать себя может» (*там само.*— С. 12).

Але водночас ставиться й ще одне завдання, без здійснення якого було неможливо забезпечити повний контроль над Кримом: «Во чтоб ни стало завести флот при устье Днепра, который бы всегда был в готовности прикрывать и защищать Крым в случае внезапного нападения на оной с Турецкой стороны морем. В сем случае также безмерно было бы полезно иметь в своих руках и Очаков, чем останется Крым почти со всех сторон от Турецкой области отрезанным, да и торговле нашей чрез то на Черном море самые натуральные ворота отворятся, и она освободится тем навсегда тяжких оных оков, в коих ее Оттоманская Порта по ныне содержит» (*там само.*— С. 12).

Справді, російські купці на той час фактично не мали доступу до Чорного моря. Якщо й відбувалася торгівля між Росією і Туреччиною, «то вона здійснювалася головним чином на Україні приїжджими греками та вірменами і т. п. Російських купців у Константинополі не бачили і не знали» (*Уляницький В. Босфор, Дарданеллы...*— С. 75).

Проте торгівля на Чорному морі можлива тільки за умови зв'язку півострова з материком, тобто без територіальної цілісності Криму з південною Україною годі було й сподіватися на стабільне мореплавання, принаймні в Північному Причорномор'ї.

У «Прибавлениях» без зайвого етикету ще раз накреслювалася необхідність приєднання Криму до Росії: «Под предлогом подкрепления нынешнего Хана на его ханстве стараться сколько можно более внедриться в Крым и утвердить там свою ногу, так чтобы в случае смерти сего Хана оной полуостров на веки под скипетром Российским мог остаться, к чему при самом малом числе войска посредством употребленной благоразумной политики весьма легко достигнуть можно» (*там само.*— С. 13—14).

Граф Потьомкін, котрому доручалося втілювати в життя план завоювання Криму, ознайомившись з наведеним планом, цілком його підтримав і почав переконувати імператрицю в необхідності прискорити цей процес. У своїх начерках з цього приводу він намагався вплинути на Катерину II, аби пошвидше братися за цю звичну для росіян справу — розширення своїх володінь: «Сколко проистечет от того выгодностей, изобилие, спокойствие жителей, а оттого и население, умножение доходов, господство неприкословное Черным морем, соединение Имеретии, а через (то) непрерывная граница всегда союзных нам народов между обоих морей; устье Дуная будет в Вашей воле. Не Вы от турков станете иметь дозволение проходить Боспор, но они будут просить о выпуске судов их из Дуная.

Доходы сего полуострова в руках Ваших возвысятся — одна соль уже важный артикул, а что хлеб и вино.

Нужно спешить исполнением сего. Вы в последствии времен доизнаите, сколько делается трудней впредь, естли сие не учинится. Одни разбросанные места наши в Крыму хлопот и забот причинят немало» (*там само.* — С. 15—16).

Але мало кому відомо, що багато тих пропозицій, які ввійшли в історичну науку як потьомкінські, належать Безбородьку. Навіть проект про приєднання Імеретії (Сборник РИО.— Т. 26.— С. 469).

В усякому разі панівне становище посіла концепція про визначальну роль Потьомкіна в придбанні для Росії Криму. Коли ж ознайомимося із свідченнями Безбородька, його сучасників, то складеться дещо інша картина. У своїй автобіографічній записці він писав так: «Сколько моего труда было по коммерческому с Портой трактату и по крымскому делу!.. Тут ясно, что были прежде меня министры, но было и то, что или не умели, или не очень хотели то приводит к исполнению.

Собственные уважения превозмогли оных над всем прочим; а я боролся с трудностями, не уважал неприятелей, не боялся, что много и страха, и всего было. Я посылаюся на князя Потемкина, сколько моих стараний и работы было в делах нынешних; он не запирался, что мысль о Крыме была наша общая и что к исполнению были мы равными побудителями» (*там само.* — С. 444).

Зрештою, сам Маніфест про приєднання Криму до Російської імперії був підготовлений і написаний рукою Безбо-

родька. Це також було закономірним, оскільки, як вважали сучасники, «никто из государственных министров не мог, даже в труднейших случаях и по какой бы то ни было отрасли государственного управления, представить государыне такого ясного доклада, как Безбородко. Одним из главнейших его дарований было искусство в русском слоге. Когда императрица давала ему приказание написать указ, письмо или что либо подобное, то он уходил в приемную и, по расчету самой большой краткости времени, возвращался и приносил сочинение, написанное с таким изяществом, что ничего не оставалось желать лучшего» (*там само.* — С. 59).

До речі, на пам'ять про приєднання Криму до Росії, Катерина II звеліла вибити спеціальну медаль, проект якої також підготував Безбородько (*там само.* — С. 95).

Його ім'я разом з іменем Потьомкіна було оспівано в оді «На приобретение Крыма». У виданих Академією наук творах Державіна замість віньєтки прикладався портрет Безбородька як активного учасника цієї справи, а сам поет свої рядки «...и трость, водимая умом обширным, бессмертной пальмой обвилась» пояснював так: «Перо Безбородки, водимо по мысли Потемкина, получило успех, т. е. чрез их совет приобретен Крым» (*там само.* — С. 96).

Як відомо, Катерина II оголосила про включення Криму до складу Росії 8 квітня 1783 року. В царському маніфесті «О принятии полуострова Крымского, острова Тамани и всей Кубанской стороны под Российскую державу» з цього приводу зазначалося: «Решились Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Тамань и всю Кубанскую сторону» (ПСЗ.— Т. XXI.— С. 898).

Але до того часу, поки Григорій Потьомкін не повідомив про присягу кримських татар, у Петербурзі дипломатично мовчали про майбутній статус півострова. Лише після того, як від генерал-губернатора Новоросійського надійшла депеша «о вступлении в подданство наше крымских жителей и прочих народов татарских», Катерина II написала: «Мы препоручаем Вам (Потьомкіну — В. С.) подтвердить сим верным нашим подданным вновь уверения о неприменной Нашей к ним милости и благоволении» (*там само.* — С. 985).

Але ця «милість» обернулася трагедією для кримських татар. Зрештою, не тільки для них, а й для українців. З цього приводу відомий український сходознавець Василь Дубровський писав: «Історія кримсько-татарського народу має

багацько спільних рис з історією українського народу: це не лише в збіганню хронологічному періодів життя й розвитку двох народів, а й соціально-політичних формах їх існування:

1) І той і другий нарід довгий час не знав зовсім незалежного існування; форми ж залежності були подібні — кримській орді, залежній від Золотої, відповідає розпорошена Україна, підлегла Литві; розбійно-кочовому побуту татарів відповідає такий же побут українських козаків; автономії кримського хана під протекторатом Оттоманської Імперії відповідає автономія української Гетьманщини під зверхність Російської Імперії автономія їх касується одночасно; одночасно й однаково вони перебувають під тиском Рос. Імперії й, одночасно переживши майже однакову соц.-політичну еволюцію, вони приходять після періоду визвольних змагань до окупації більшовиками і до сучасних форм советських республік; різниця між ними лише в територіальних масштабах подій і кількості вчасників.

2) Не лише зовнішні, але й внутрішні аналогії соціально-економічних форм можна було б навести: бачимо, як тут і там напів-натуральне господарство ускладнюється просякненням торговельного капіталу з Москви, Польщі, Туреччини, як народжуються феодальні форми, найкращим виразником яких є подобенство військово-територіального поділу Кримської орди й козацької Гетьманщини, як нарешті, слабкий національний український капітал падає під тиском могутнього московського, як майже одночасно зростають нові народні сили, народжується новонаціональна інтелігенція й починається культурно-освітній і національний рух, як він перетворюється в революційний і як, нарешті, зворушуються й повстають народні маси.

Отже: Європейська країна — Україна й східна країна — Крим жили й живуть, як два близнеці, один біля одного: бо їх звязала географічна й історична доля. Але притім роля їх взаємно була відмінною: якщо для турецько-татарських орд Україна була форпостом Європи, то для України — татарський Крим і є форпостом Ближнього Сходу. Від зміцнення й поліпшення культурних і економічних взаємин між ними залежало й залежить в значній мірі успіх обох країн, їх народів і розвиток наших звязків зі сходом. (Дубровський В. Україна і Крим в історичних взаєминах.— Женєва, 1946.— С. 19).

Приєднавши до адміністративно-господарського організму Південної України, яку в Петербурзі на той час іменували вже Новоросією, Крим і Кубань, російська столиця спочатку не дуже піклувалася про заселення півострова. 14 серпня 1783 року Катерина II розпорядилася «о переводе калмыков на крымскую степь» (*там само.*— С. 993), а через місяць було підписано рішення про переселення ногайських орд в Приуралля (*там само.*— С. 993).

Однак самотійне адміністративне й господарське існування колишнього ханства під імперською короною як Області Таврійської виявилось неможливим. На самотійне існування в такому ж статусі самого тільки півострова також не доводилося розраховувати.

А тому фактично з перших днів підкорення Криму Потьомкін змушений був розглядати його як невід'ємну частину свого генерал-губернаторства, яке обіймало, наголошуємо на цьому, весь південь і схід України. Зрештою, це було продовженням політики створення на колишніх запорозьких землях сильного адміністративно-територіального організму. Так, коли після Кючук-Кайнарджійського договору кримські фортеці Керч і Єнікале відійшли від ханських володінь, то вони були включені до складу Азовської губернії, яка існувала на українських етнічних територіях (*Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775—1783).*— Александровск, 1910.— С. 23).

Офіційне рішення про входження Криму до складу південно-східного українського адміністративно-територіального організму з'явилося лише 2 лютого 1784 року. Того дня указом Катерини II «область Таврическая... покуда умножение населения и разных нужных заведений подадут удобность устроить ея губернию, препоручаем оную в управление Нашему Генералу, Екатеринославскому и Таврическому Генерал-Губернатору князю Потемкину... Что же касается Кубанской стороны, она по удобности имеет вступить в составление Кавказской губернии» (ПСЗ.— Т. XXII.— С. 18).

І саме він як генерал-губернатор Катеринославський і Таврійський одержив повноваження не лише поділити підпорядковану йому новостворену область на 7 повітів (Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанаго-

рійський), а й потурбуватися про «устройство новых укреплений по границам Екатеринославской губернии».

У її межі імператриця включила однозначно і Крим: «...7-е. Перекоп, оставляя как он есть, а только с нужным поправлением; 8-е. Евпаторию или Козлов, небольшое укрепление, от которого содержать батарею у Сербулата, как одних только мест, для приставаания судам, в том краю удобным; 9-е. Крепость большую Севастополь, где ныне Ахтияр и где должно быть Адмиралтейство, верфь для первого ранга кораблей, порт и военное селение; 10. Балаклаву, исправя как она есть и содержа стражу ея поселенными тут греческими войсками; 11. Феодосию или Кафу, поправя замки и снабдя их артиллериею; 12. Вместо Керчи и Еникаля, сильную крепость под именем Боспор у Павловского редута, при входе в Боспор Киммерический; 13. Фанагорию, довольно сильное укрепление на острове Тамани; 14. Блокгауз у Еничи, где переезд на Арбатскую стрелку; 15. Ейское укрепление, приведя оное в доброе состояние» (*там само.* — С. 22).

Те, що Крим мав стати лише однією з складових південноукраїнського господарського організму свідчать плани Потьомкіна. Генерал-губернатор бачив його центром не якесь кримське місто, а Катеринослав, де планували спорудити величний собор на зразок римського Св. Петра і Павла (*Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин.* — Харьков, 1895. — С. 40).

А з Херсона, який заснували в основному жителі навколишніх місцевостей, Потьомкін мріяв зробити другий Петербург. А переселення великої кількості українців з Чернігівщини, Полтавщини і Харківщини до новозаснованого в пониззі Південного Бугу 1779 року Миколаєва дало можливість уже через три роки спорудити тут фортецю і адміралтейство, на верф'ях якого вже стояли кораблі (*там само.* — С. 38, 441—42).

До слова, саме Миколаїв протягом майже ста років залишався центром Чорноморського флоту Російської імперії.

Свідченням того, що Крим від самого початку його приєднання до Російської імперії не виділявся з південноукраїнського господарського організму є указ Катерини II про вільну торгівлю в чорноморських містах від 22 лютого 1784 року: «Сей город (Херсон — В. С.), а с ним вместе и лежащие в Таврической области приморские города наши,

Севастополь, известный до сего времени под названием Ахт-Яр, одаренный превосходною морскою пристанью, и Феодосию, инако Кафою именуемой, в разсуждении выгоды их повелеваем открыть для всех народов, в дружбе с Империею Нашою пребывающих, в пользу торговли их с нашими подданными» (ПСЗ.— Т. XXII.— С. 50).

На користь такого рішення свідчив увесь попередній досвід економічного розвитку півострова: про відмову від постійного і сталого торговельного зв'язку з Україною не могло бути й мови, про що стверджували й іноземці. Так, у записках одного з них — французького консула Шарля Пессонеля в Бахчисараї, датованих п'ятдесятьма роками XVIII ст., зокрема, повідомляється: «Козаки довозять в Крим річно 60 до 80 бочок, кожна з яких вміщає 500 ок аквавіту, який на їхній мові зветься горілка. Око її (приблизно в півтора літра) продається від 6 до 7 пар (на турецькі гроші). Кожного року довозять також козаки до Криму від 30 до 40 бочок вишнівки. Ці також вміщують в собі стільки, як і ті, що вони привозять ними горілку...

До Криму привозиться річно 30000 ок руського тютюну, що зветься *kasak-tutun*, і то двох гатунків: перший — *marie-bache* — коштує від 6 до 7, другий — *ouzun-sobac* — від 4 до 5 пар за око. Ці обидва останні гатунки доставляються із Запорожжя та з України на возах волами. На кожному возі наладовано тютюну приблизно 1000 оків...

Південні провінції Руси доставляють у Крим велику кількість прядива, вивіз на яке не є заборонений. Один руський (український) купець на ймення Alexis, з яким я одного дня про те прядиво розмовляв, казав мені, що наколи б я захотів з ним заключити контракт, то він мені доставив би.

Українські козаки довозили раніше в Крим дуже добру вовну. Про це я багато чув та бажав деяку з неї побачити. Тому я просив одного козацького купця мені доставити декілька мішків ріжної якості, йому одначе неможливо було це зробити й навіть малої проби для мене дістати, бо московський двір дуже суворо заборонив цю вовну вивозити з України за кордон. Ця вовна є дуже гарна, майже вся біла. Багато людей мене запевнювало, що вона надається добре до виробу матерій. Тому мене ще більше жаль огортає, що я не зміг дістати з неї проби...

До Криму привозиться дуже багато руського полотна,

яке майже все направляється до Константинополя. Татари з нього беруть для себе лише цілком грубе, яке вони вживають до підшивки чобіт, а дещо трохи ліпше — на сорочки. Полотно, яке відходить до Константинополя, є триякої якості: першої коштує воно в Криму одна піка (24 дюйми) — 8, другої — 6 і третьої — від 4 до 5 пар. Доброї якості є це полотно, що носить назву *marie-bache* й є вузьке. Окрім того, надвозять до Криму руські полотно-вибиванку, яке зветься *hetajka* (очевидно, китайка — *B. C.*). Більша частина цього полотна залишається в Бахчисараї й є воно від 9 до 10 пік довжини...

У Криму продають козаки іноді солені шкури, які є ліпші й більші, ніж ті, які тут достарчає край. Їх охоче набувають, коли на Перекопі купують. Можна також від себе післати звідси туди фактора, щоб їх в околиці й на місці закупити...

На продаж до Криму козаки привозять в діжках сир, який є дуже «злий». Споживається він майже весь в Бахчисараї та Хослеве. Цього сиру доставляється сюди річно 30 тонн, кожна з яких вміщає від 400 до 500 ок. Кожне око продається по 3 пари...

Козаки доставляють до Криму також кожний рік від 7000 до 8000 *Pipenstaube* (дубове дерево на клепки), одна штука з яких продається від 13 до 14 пар...

Щорічно довозять козаки до Криму також деяку кількість прутів поганого заліза. Око коштує від 6 до 7 пар» (*Олянчин Д.* До історії торгівлі України з Кримом (1754—1758) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.*— Львів, 1933.— Т. СЛІІ.— С. 142—145).

Зрозуміло, що цим переліком не обмежувався довіз українських товарів до Кримського ханства. Зокрема, треба згадати про реалізацію на місцевих ринках українського хліба, а також про великі гурти худоби, які приганяли на півострів українські купці (*Слабченко М.* Хозяйство Гетманщини в XVII—XVIII столетиях.— Одесса, 1922.— С. 344, 346, 355).

Крім того, важливою статтею запорозького експорту в Крим була риба (*Месяцеслов исторический и географический на 1786 год.*— СПб, 1786.— С. 1—16).

З другого боку, дуже важливим для розвитку економіки півострова було вивезення з нього українськими купцями великих партій товарів місцевого виробництва, перш за все

вина і солі. Вина, скажімо, вони щорічно купували тут приблизно 100000 оків (*Олянчин Д.* Вказ. праця.— С. 145).

Завдяки українським купцям, у першу чергу запорозьким, кримська казна щороку поповнювалася значною кількістю золотих та срібних грошей, якими вони розраховувалися за сіль, незважаючи на заборону царського уряду (на півострові мідних російських монет не брали).

Коли ж у 1764 році російський консул у Криму Никифоров доповів, що українці порушують урядову заборону і з російської столиці надійшов грізний наказ суворо питати з винних, то чумаки почали брати з України коней і волів, щоб, продавши їх у дорозі, мати кримські гроші на сіль (*Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник ВУАН.— К., 1928.— Т. II.— С. 91).

Природно, володіючи інформацією про все це, Потьомкін добре розумів, що по-справжньому перетворити Крим на квітучий край можна лише за умови його повноцінного функціонування в єдиному південноукраїнському економічному організмі, який тільки й може стати базою для функціонування Чорноморського флоту.

ЗАПОРОЖЦІ ЯК ЗАСНОВНИКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ

Перші кораблі в Ахтіарській затоці коло Херсонеса як першої військової бази Російської імперії склалися винятково з Дніпровської і Азовської флотилій під керівництвом запорожців. У 1789 р. Чорноморський флот у Севастополі, що об'єднував 4 великих та більшу кількість менших кораблів, теж обслуговувався колишніми запорожцями. Офіційна реляція Потьомкіна від 19 липня 1788 року подає, що під час здобуття Чорноморського узбережжя, Чорноморський флот складався «з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців»... І далі... «цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20000 на чолі з їх отаманом Сидором Білим» (*Січинський В.* Крим.— С. 19).

І запорожці стали чи не головною збройною силою для захисту новопридбаних земель, які отримали назву Таврійської області. Як Військо вірних чорноморських козаків вони не тільки розташувалися по території Кримського ханства на північ і захід від Перекопу, а й висунулися на головний рубіж оборони від можливих нападів турецької армії — на Кубань.

1784 року було створене Бузьке козацьке військо, згодом назване Славним Чорноморським військом, під проводом військового судді на Запорожжі полковника Антона Головатого. Власне, заслугою цього війська було здобуття сильних твердинь, будованих французькими і голландськими інженерами на острові Березані, Очакова, Кінбурна, Гаджибея (Одеси) і взагалі цілого Чорноморського побережжя й Криму протягом років 1783—1790.

За вірну службу чорноморці одержували підвищення по службі. Зокрема, 1795 року підпоручниками стали прапорщики Лозинський і Філонович, поручниками — полкові старшини Навроцький, Тихівський, і Соколовський, а капітаном — поручник Єзучевський (*Изв. ТАУК.— 1896.— № 24.— С. 4, 8*).

Навіть ті, хто звільнявся з війська за станом здоров'я, одержували вищі чини. Того року з цього приводу укази

видалися прапорщику Павлу Чернявському, поручнику Федору Гладкому, полковому старшині Мусію Чорному, підполковникові Захару Сутику, капітану Павлу Реуцові, поручникам Степану Гончару, Андрію Чернявському, Кирилу Латі, Юхиму Макаренку і прапорщику Василю Шипотиннику (*там само.*— С. 11, 13).

УКРАЇНЦІ ЯК ПІОНЕРИ КРИМСЬКОГО ХЛІБОРОБСТВА

Але поряд з обороною нових територій поставала не менш гостро проблема їхнього освоєння. Особливо це стосувалося Кримського півострова, звідки масово почали емігрувати татари, що призвело майже до його обезлюднення. Так, за приблизними підрахунками, в 1784 році на півострові залишалося трохи більше 55 тисяч чоловіків магометанського й іудейського віросповідання. Понад 30 тисяч християн було виведено Росією з Криму ще до його завоювання (*Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института.— Симферополь, 1956.— Т. XXII.— С. 74*).

Звичайно, коли татарські промисли в Криму почали згортатися у зв'язку з еміграцією до Туреччини, українське козацтво, котре добре орієнтувалося в економічних можливостях півострова, намагалося зайняти звільнені місця. Перш за все, це стосувалося видобутку солі. Документи від 1785 року засвідчують, що тільки бунчукові товариші Марченко і Паскевич доправили кримської солі в резервні склади російської армії на суму 21949 рублів (ЗООИД.— Т. XII.— С. 320).

А тому Потьомкін невдовзі після завоювання Росією Криму дав доручення правителю Таврійської області Каховському взяти під контроль розвиток землеробства. Йшлося не лише про забезпечення регіону власним хлібом, а й розширення садів, виноградників. Нові плантації винограду, до речі, за розпорядженням діяльного генерал-губернатора, мали з'явитися не лише поблизу Судака, Старого Криму, в долині річки Качі, а й по берегах Чорного моря і Дніпра аж до Хортиці. Для розведення тутового шовкопряду навколо Старого Криму були виписані досвідчені спеціалісти з Харківщини (*Загоровский Е. Экономическая политика Потемкина в Новороссии.— Одесса, 1926.— С. 4—5*).

Про те, що багато запорожців розселилося в колишньому Кримському ханстві, свідчить і ордер капітана Харитона Чепіги отаману Андрію Білому від 27 листопада 1787 року,

яким доручалося згідно з розпорядженням Григорія Потьомкіна «следовать Таврической области в разные места для приглашения бывших запорожцев в конную и пешую службу в волонтеры» (Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска.— СПб., 1896.— Т. III.— С. 5).

Документи пізнішого часу підтверджують розселення на півострові запорожців. Так, у царській грамоті Війську Чорноморському від 1 липня 1792 року, зокрема, Таврійському губернатору приписувалося «иметь попечение об отыскании и доставлении старшинам войска Черноморского справедливо и законно принадлежащего имения, буде где оно в прежних их жилищах задержано, равным способом затребовать ему для причисления тех старых и казаков с их семейством, которые действительно прежде служили в военном звании в Запорожье и по разрушению Сечи поселясь в разных местах, удерживаются там против их воли» (*там само.*— С. 734).

Однак царський уряд аж ніяк не прагнув масового заселення українцями Криму, оскільки це могло призвести в майбутньому до поступової колонізації ними всього півострова з утвердженням національно-визвольних ідей. Тому з самого початку приєднання Криму князь Потьомкін звернув увагу на заселення цього регіону «русскими выходцами с целью укрепления за Россией и обрусения присоединенных областей» (Изв. ТУАК.— № 7.— С. 91).

Одним із найпростіших способів заселення Таврії було залишення тут звільнених у відставку солдат. Солдати виписувалися з полків, забезпечувалися амуніцією, грошовим утриманням, провіантом і під командою спеціально виділених для цього офіцерів направлялися у відведені для них місця поселення. За розпорядженням Потьомкіна, в 1784 році було звільнено у відставку й розселено в Таврії 511 нижчих чинів (*Секиринский С. А* Вказ. праця.— С. 75).

Цей процес розвивався і в наступні роки. Зокрема, 1787 року Потьомкін розпорядився відправити на поселення в Таврію всіх призначених у відставку «за разными неспособностями» 411 солдат розташованого на Дону Кубанського корпусу (*там само.*— С. 75).

Для того, щоб примусово поселені солдати закріплювалися на нових місцях, царська адміністрація взялася допомагати їм утворювати сім'ї. Вже в 1786 році в Таврію

було переселено шість партій жінок, загальною кількістю 1497, більшість з яких були дружинами відставних солдат. Як правило, вони були вихідцями з центральних великоросійських губерній. Саме вони й поклали початок російським поселенням в Таврії, як на півострові, так і на її материковому терені (*там само.*— С. 76—77).

До речі, виведення жінок до Таврії стало для окремої категорії діловитих людей вигідною комерцією, яка заохочувалася тим же Потьомкіним. Так, 1785 року він хвалив свого підлеглого Каховського за те, що той пообіцяв єврею Шмулю Ільєвичу «за каждую приведенную в Тавриду девку по пяти рублев» (ЗООИД.— Т. XII.— С. 317).

Однак розрахунок на закріплення відставних військових не виправдався — 1793 року по всій Таврійській області їх залишилося тільки 591 (*Секиринский С. А. Вказ. праця.*— С. 78).

Незвичні природно-кліматичні умови для багатьох, побутова невлаштованість, як правило, служили підставою для втечі з Криму. Щоб зупинити цей негативний для влади процес, адміністрація вдалася до суворого контролю за Перекопським перешийком, що нібито мало викорінити дезертирство: місцевий гарнізон був переформований на батальйон в 1797 році (ЗООИД.— Т. XII.— С. 65—66).

Також не давало відчутного результату переселення кріпаків російських поміщиків. 1793 року в Криму налічувалося всього 266 «российских крепостных» (*Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.*— Одесса, 1838.— Ч. 1.— С. 221).

На думку Потьомкіна, найбільш придатними для цього на перших порах були розкольники: «С одной стороны слепая, доходящая до фанатизма, привязанность раскольников к вере, ручалась, по-видимому, за их такую же привязанность к обычаям и ко всему русскому» (*Секиринский С. А. Вказ. праця.*— С. 90).

19 квітня 1787 року Потьомкін повідомив правителя Таврії Каховського, що «заштатные церковники ныне к Вам отправляются для поселения в области, Вам вверенной, около четырех тысяч душ» (Известия ТАУК.— № 24.— С. 5).

Генерал-гурнатор вимагав «принять нужные меры и старание о приготовлении им в Таврической степи удобных и выгодных для жилищ, угодий и хлебопашества мест, и все

нужные к построению домов вещи по указному положению для таковых назначенные, туда доставить казенным коштом, снабдя и домостроительными орудиями; а по прибытию их туды приложить свое старание о действительном и порядочном оных поселении с доставлением им всех предписанных выгод и пособий, каковые мною обещаны сим поселенцам» (*там само.* — С. 5).

Для поселення в Таврію тоді прибули з Вятської губернії 251 особа церковників, Казанської — 40, Ярославської — 151, Пензенської — 1288, Рязанської — 897, Тамбовської — 149, Смоленської — 104, Псковської — 27, Воронежської і Харківської — 326. Усього — 3233. Крім того, передбачалося пізніше переселити й тих 1122 представника цього стану, котрі не з'явилися до відправлення (*там само.* — С. 6).

І того ж таки року в Криму було розселено близько 4 тисяч церковників (*там само.* — Арк. 56).

Проте всі ці заходи не дали бажаного результату. За підрахунками С. Секиринського, «российские переселенцы» наприкінці XVIII ст. становили трохи більше 13 відсотків сільського населення всієї Таврійської області (*Секиринский С. А. Вказ. праця.* — С. 86).

Великодержавну політику царизму стосовно того ж кримськотатарського народу поділяли далеко не всі представники російського народу. Підтвердженням цьому може бути книга Євгена Маркова «Очерки Крыма», яка вже у 1902 році втретє видавалася в Санкт-Петербурзі та Москві.

Чим цей твір може бути цікавим сьогодні широкому загалу читачів?

По-перше, в ньому дається глибокий історичний аналіз минулого Криму, зокрема татарської державності, а також розповідається про гірку долю цього народу в дореволюційний час. Адже сьогоднішні покоління, як і старше, знає лише про виселення кримських татар у 1944 році. Але воно було вже не першим в їхній історії. Перше відбулося після російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли Росія, по суті, почала прибирати Крим до своїх рук.

Ось як про це пише Євген Марков:

«Після цього татарам, здалося, можна було й заспокоїтися: їм дали ханом Шагин-Гірея, який усе робив, щоб примиритися з європейською та християнською цивілізаціями: віддав Росії деякі фортеці, їздив у кареті, їв сидячи,

наряжав свою гвардію в європейський одяг і навіть конфузився власної магометанської бороди, кінці якої ховав під широкий галстук. Звичайно, при такій люб'язності з європейською цивілізацією варто було переселитися з Бахчисарая до приморської Кафи. Але татари не поділяли смаку свого хана щодо бороди і відносно того, що він поступився фортецею гаурам. Вони обрали іншого хана, а Шагину довелося втікати. Із Керчі іде російське військо, щоб переконувати нащадків Чингіса у достоїнствах цивілізованого хана. 7 тисяч татар порубано поблизу Бахчисарая. Бахчисарай, Кафа знову взяті, знову спалені. Більша частина жителів Кафи побита за зраду. Інше татарське військо разом з новим Селімом-ханом побите біля Балаклави».

Починається переконання іншим способом. Суворову звеліли переселити з Криму всіх християн, тобто греків, вірменів, серед яких були найкращі ремісники і торговці Криму. Понад три тисячі осіб, найздібніших і найдіяльніших, переганяються 1778 року на береги Азовського моря, на землі між Бердянськом та Доном, багато їх гине дорогою жорстокої зими. Цілі округи спустошені. 8 квітня 1783 року — маніфест про приєднання Криму до Росії. Шагин-Гірей іде пенсіонером до Калуги, щоб звідти проїхати на Родос і одержати султанський шнурок на шию.

Прилучення татар до цивілізації нарешті почалося. У 1785—1788 роках тисячі татар, надто ті, що сусідили з портами, продають за децицю свої землі та господарства і втікають до Натолії, Румелії. Туди ж втікає багато мурз і всі родичі Гіреїв. Кримський суддя Сумароков, який був у Криму 1802 року, вважає, що переселилося близько 300000, і переконує, що переселення відбулося волею Потьомкіна. Як би там не було, народонаселення Криму, якого було раніше понад 500000, за першим переписом, зробленим 1793 року, дорівнювало 205617 чоловік обох статей та різного віку, в тому числі російське військо, козаки та чиновники і всіх, російських та інших пришельців, які поселилися впродовж десяти років з дня приєднання Криму. Власне татар налічувало трохи більше 60000. Перепис був перевірений через три роки, відтак 1800 року, і тоді всіх татар було 120000. Тим часом ще за Мініха одну фортецю Криму захищало 100000 татар. Броневський каже, що військо татар за його часу (XVI століття) налічувало майже 130000 воїнів і

навіть більше. Відчутне виселення татар було також 1812 року, та про нього збереглися лише усні перекази.

Прихід росіян, змушений був визнавати М. Ден, «українопогіршив і так важкі умови господарювання в краї. Перший удар був завданий ще 1779 року — здійснене російським урядом примусове виселення 30 тисяч греків з території південного берега в Маріупольський повіт. Але найбільш вразливим виявилось для Криму внесення нових для нього суспільних відносин, що перебували у повній відповідності з багатозначними заявами маніфесту Катерини, внаслідок чого розпочалася масова стихійна міграція татар до Туреччини» (Ден Н. Крым.— М.— Л., 1930.— С. 21).

Це, в першу чергу, призвело до занепаду господарського життя Криму, внаслідок чого населення півострова стало ще більше залежати від постачання продовольства ззовні.

«В эту страну, населенную одними земледельцами, привозят из степей заперекопских, из Украины и даже из Великороссии коровье и постное масло, пшеницу и крупы, кожи, полотна, толстые сукна, цыновки, веревки и т. п.» (Никольский П. От Крымского ханства до наших дней.— Симферополь, 1929.— С. 17).

Такий жалюгідний стан на півострові означав повний провал колонізаторської політики царизму за рахунок переселення великоросів. У той же час кримське господарство все-таки продовжувало існувати, оскільки вільне, хоч і нелегальне освоєння земель півострова втікачами заносило сюди головним чином українців. А тому насаджені в Криму урядовою політикою великороси тоді починали розчинятися в українській хвилі, яка весь час посилювалася і освоювала степ за допомогою більш раціонального українського господарювання і побутових навичок.

У звітах таврійських губернаторів на початку ХІХ ст. систематично підкреслювалася позитивна роль українського населення, яке володіло передовими на той час прийомами як у землеробстві, так і в тваринництві, в освоєнні степових просторів півострова. Так, в одному із звітів прямо вказується: «Близость Малороссии и жители, большею частью оттоль перешедшие, улучшили породу степных лошадей заводскими жеребцами» (Дружинина Е. Южная Украина. 1800—1825.— М., 1970.— С. 234).

Однак на той час територія колишнього Кримського ханства ще не була по-справжньому освоєна в плані хліборобства, а тому Таврійська губернія значною мірою продовжувала залежати від хлібних надходжень від своїх північних сусідів, особливо в неурожайні роки. Наприклад, коли 1824 року набіг саранчі спустошив посіви Таврії, то в її населення не вистачало хліба не лише для нормального харчування, але й для нового засіву. Від недоїдання в зимовий період загинуло багато худоби. Продаж хліба в містах півострова зовсім припинився, що поставило в надзвичайно скрутне становище їхнє населення. Адміністрація змушена була в черговий раз звертатися по допомогу до Катеринославщини і Херсонщини. Для полегшення продовольчої кризи в цих губерніях закупили близько 3 тисяч четей проса, а коли з приходом весни відновився стабільний рух, розпочали підвозити хліб з північних губерній України (*там само.*— С. 246).

Власного хліба, підкреслює видатний російський дослідник О. Дружиніна, в Таврійській губернії не вистачало. А на нього був великий попит як серед місцевих жителів, так і серед розквартированого тут царського війська; крім того, збіжжя було вигідно експортувати через кримські порти — треба було лише доставити його до чорноморських берегів. І спочатку головними постачальниками зерна в Крим стали українські чумаки, котрі приїжджали сюди за сіллю з прилеглих хліборобських губерній (*там само.*— С. 326).

Збільшення експорту українського хліба через чорноморські порти давав можливість розвиватися народно-господарському комплексу Північного Причорномор'я, в тому числі і Криму, швидкими темпами. Скажімо, якщо в 1802 році частка південноукраїнської пшениці в загальному обсязі її експортної торгівлі через чорноморські порти становила 43,3 відсотка, то в 1817 — 69,2, а в 1822 вона сягнула вже 96 відсотків загальноросійського продажу за кордон (*там само.*— С. 339).

УКРАЇНА ЯК БАЗА ЧОРНОМОРСЬКОГО СУДНОБУДУВАННЯ

Однак не тільки кримський експорт залежав від надходжень з України. Зрештою, і флот Російської імперії на Чорному морі будувався українськими руками, починаючи ще з заснування корабельної верфі на Хортиці в 1738 році (*Сергійчук В.* Морські походи запорожців.— К., 1992.— С. 58).

Провідна роль у суднобудуванні на Чорному морі з кінця XVIII століття належала українським містам Херсону та Миколаєву. І тут основний тягар у розвитку цієї галузі взяли на себе колишні запорожці та вихідці з навколишніх областей. Наприклад, поіменний реєстр переселених до Херсона в 1779—1780 роках однозначно засвідчує, що саме українці склали основу колективу тамтешніх суднобудівників (Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського: Ф. XIV.— Спр. 6047.— Арк. 1).

А один з іноземців, листи якого французькою мовою від 1808 року знайдено в Британській бібліотеці, стверджував, що з Миколаєва, де розташовувалися тоді склади і магазини Чорноморського флоту, він не побачив жодного лінійного корабля в добудові: як тільки їх добудовують, вони негайно відправляються до Севастополя (Письма о Крыме, об Одессе и Азовском море.— М., 1810.— С. 40).

Серед описів Криму першої половини XIX ст., цікава згадка про подорож французького маршала Мармона 1834 року. Він згадував корабельні доки в Севастополі, які тоді якраз будувалися. З інших джерел знаємо, що там працювало найбільше українських майстрів і ремісників корабельного будівництва, переважно з колишніх запорожців. Далі Мармон казав про фабрику смушків в Євпаторії, добування солі з соляних озер поблизу Євпаторії і Перекопу. Про Керч писав, що щорічно там переходило 400 кораблів, згадував також рибний промисел і консервацію риб «голандським способом». Закінчив він опис Керчі так: «Зо всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею і найбільш прекрасні голоси співали сумні, меланхолійні пісні, наповнені солодкою мелодією» (*Січинський В.* Вказ. праця.— С. 22).

Засвідчуючи мову моряків-чорноморців, російський офіцер М. Берг 1855 року писав: «Говорили матросы плохо, особенным южным говором, похожим на малороссийский» (*Берг Н. Из крымских заметок. Отд. оттиск.— Б/м. и д.— С. 6).*

До речі, подібні спостереження зафіксовано і на початку ХХ століття. Так, один з російських мандрівників півостровом стверджував, що «в матросском языке слышится характерный южнорусский акцент» (*Кривенко В. На окраинах.— СПб., 1901.— С. 15).*

«ЗДЕСЬ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПОЧТИ СОВСЕМ НЕТ»

Майже через сто років після завоювання Росією Криму сучасники змушені були засвідчити, що етнічні росіяни не прижилися масово на півострові. Зокрема, були й такі гіркі враження для багатьох: «Здесь русского населения почти совсем нет. Живущие тут десятки лет культурные и не культурные русские люди отнюдь не считают себя здесь дома; в их кружке изречение: как «у нас в России» слышится на каждом шагу. Русский простолюдин здесь редко встречается как оседлый житель города или села. Он является сюда на короткое время для тяжелого заработка и, кончив свой сезон, отправляется обратно «в Россию». Надо сказать, что он здесь, как и всюду, пользуется репутацией ловкого, сметливого работника, не всегда застрахованного от кабачных искушений, но тем не менее всегда полезного труженика, выносливого в тяжелом труде. Завсегдатаи кабачные, конечно, и здесь, к сожалению, попадают нередко. Они изобрели здесь даже новую ругань, неизвестную в России — «жидовское мясо», обзывая этим словом иронически и благодушно тех своих товарищей, которые окончательно спились с круга и, как говорится, продали свою душу кабачнику жиду. И надо видеть, как губительно, разрушительно действует спирт на труженика под палящими лучами здешнего солнца. Когда я вижу это издали, у меня каждый раз сжимается сердце и на ум приходит укор: зачем ты, кормилица наша матушка Русь, так долго и неразумно обижала своих деток, предавая их на пропятие духу невежества, духу тьмы, не умела или не хотела суметь дать им какое-нибудь образование, хоть-бы такое, каким здесь пользуется в своей среде всякий простой мусульманин и еврей» (*Многогрешный А.* Значение южной полосы России.— Одесса, 1877.— С. 33—34).

Але були й інші думки, що мали велике поширення в російському суспільстві. Ось як висловлювався один із дореволюційних російських шовіністів: «Говорят, русские в Крыму — пришельцы. Пусть так, пусть русские пришельцы — завоеватели и колонизаторы, принесшие с собой высшую культуру; мы законные обладатели края и, следовательно, де юре — его хозяева» (*Германцы в России.*— С. 85).

Детально розповідаючи, що коїли російські чиновники під час кримської війни (1853—1856) з провіантом, призначеним для армії, як він не доходив до солдатських шлунків, як гнів, Євген Марков обурюється:

«Дивна річ! Замість того, щоб гнати й розстрілювати на місці злодюг-чиновників, у нас виганяли й розстрілювали найчесніше з кримських племен — татарське. Нікого так не скривдили у цю війну, як це тихе і корисне плем'я. Його затаврували зрадою; його змусили залишити стародавню батьківщину, де лише татарин може жити щасливо. Хто був у Криму хоч один місяць, той одразу ж довідається, що Крим загинув тоді, як у ньому не стало татар. Лише вони переносили цю спеку в степу, володіючи таємницею видобування і проведення води, розводячи худобу, закладаючи сади в таких місцях, де довго не вживається німець чи болгарин. Сотні тисяч чесних і терплячих рук відібрані в господарства, табуни верблюдів майже зникли; де раніше паслося 30 отар овець, там блукає одна; де били фонтани, там нині порожні басейни; де була багатолюдна промисловість, промислове село, там пустелі. І ці пустелі, як раніше села, розкинулися на цілі повіти. Проїдьте, наприклад, Євпаторійським повітом, і подумайте, що мандруєте берегами Мертвого моря. Дорожнеча рук і життєвих запасів відтоді, як пішли татари, зросла до небачених розмірів, все це може розігнати останнє населення кримських міст. Одне слово, Крим після того, як пішли татари, це будинок після пожежі. Але, можливо, татари справді змінилися і йти звідси їм просто необхідно? Я думав так, виїжджаючи до Криму, і мені навіть дорогою розповідав про зраду татар російський візник, який мене віз. У нас є в Росії цей факт, безсумнівно. Але тут я не зустрів жодного старожила, який не зневажав би від усієї душі цих ганебних нарікань на татарина. В один голос кажуть, що без татар ми пропали б у кримську війну. Всі засоби для перев'язування і всі життєві запаси були абсолютно в їхніх руках. Після альмінської битви весь півострів на північ від гір був без війська; ворожі роз'їзди прибули до Бахчисарая, у якому було десять козаків; у Євпаторії стояв ворог, а Євпаторія від Сімферополя за 63 версти шляху гладенького, як плита. Начальство та поліція залишили Сімферополь, який би, здається, ще кращий випадок для обурення? Бахчисарай весь татарський; там центр мусульманського фанатизму,

мусульманського багатства й розуму; Сімферополь на три чверті татарський. Навколо в степу, по долинах багатолюдні старовинні татарські селища.

Хто ж і що перешкоджало поголовному повстанню? У татар було чимало приводів для невдоволення. Вони були пригнічені мурзаками гірше, ніж кріпаки. У них відбирався весь час, вся праця за право жити на землі поміщика: їх могли щохвилини вигнати, «Ми б пішли од мурзаків у вогонь, а не лише в Туреччину» — розповідав мені татарський ліберал.

Що робили, крім того, чиновники, можна собі уявити з того, що вони коять нині; з іншого боку, наші чиновники, які вміють добре пильнувати за поборами, не зуміли своєчасно припинити пропаганду магометанських фанатиків, які задовго до війни розселилися по Криму, підіслані Портою, і всіма засобами розбурхували в жителів регіону ненависть.

Отож не дивно, що деякі особи були залучені тим чи іншим способом до боротьби проти Росії. Але спокій міст і округів, де зосереджувалося татарське населення, безперечний доказ того вірнопідданства і миролюбного настрою, що сповідували татари. Поліцмейстер Бахчисарая п. Ш., чи не найкомпетентніший щодо суджень і почуттів у ставленні до татар, був на тій же посаді ще в день висадження. У нього, впродовж найнебезпечніших днів, поки наша армія не зайняла ще бельбецькі висоти, не було в місті жодного випадку непокори; у Сімферополі говорили на весь голос, що, як від'їдуть жандарми та поліція, татари переріжуть росіян; немає сумнівів, що татари знали про ці привселюдні висловлювання, і це їх дратувало; однак жандарми вийшли, і в жодного жителя не впала волосина з голови. На доказ зради наводять випадок під Євпаторією, коли татари стріляли в росіян; але, хочеться запитати, чи багато б і нетатар стріляло в своїх, коли б за ними стояли вороги, які їх полонили, з наведеними на них гвинтівками. А це буквально було під Євпаторією, де союзники виставили татар наперед і звеліли їм стріляти, а самі виструнчилися за ними. Взагалі ж у Євпаторійському повіті невдоволення вирувало особливо. Справді, татари вже більше не слухали російських станових, які втікали чи сиділи як бранці, а слухали нове начальство, яке було запроваджене союзниками відразу ж, як зайняли повіт. Але хіба ми, росіяни, також не

слухали б їх? Татари, справді, ображали і карали своє колишнє начальство, яке потрапило їм під руки; та я знаю із слів людини, колишнього також станового у зайнятій місцевості, бранця, що татари ганьбили і били лише хабарників, людей жорстоких; а до щирих і добрих у полоні ставилися як до гостей.

Знову ж таки запитується, хіба це добровільна зрада уряду? Навіть у самій місцевості, де висадилися, татари були спокійні і вірні. Один із знайомих поміщиків наступного дня висадження приїхав у свій маєток, що неподалік Бурлюка, і наказав спалювати сіно й хліб, як тільки наблизатиметься ворог; татари приклали руки до серця й обіцяли виконати наказ. Прийшов ворог і сіно було запалене. Отакі зрадники! Втім, якби татари вправді зрадили, їх треба було б виправдати. Треба бути справжнім прихильником Аллаха і фаталістом, щоб спокійно переносити і те, що робили з цим бідним народом під час кампанії».

Крім того, при обсаджуванні Криму московськими частинами війська, було пороблено таку руїну всіх міст і всіх пам'яток архітектури і мистецтва, які перевищують погроми всіх кочовників разом, що переходили через Крим. Англійський мандрівник Е. Д. Кларк, професор Кембриджського Університету, побувавши в Криму і зокрема в Херсонесі в 1812 р., писав: «Руїни Херсонесу ще збереглися і були ще скрізь навіть двері будов... Але як прийшли росіяни, все було зразу здемольовано». Кларк на власні очі бачив, як москалі закладали міни під античні храми, гаками розтягали мармурові блоки каменя, роблячи це систематично на наказ згори! Про Бахчисарай пише: «росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнування, знищили цілковито цю столицю». В Керчі «зрівняли з землею 500 будівель», замість того спромоглися побудувати «коло тридцяти вбогих бараків»...

Не краще виглядала справа з археологічними розкопками і дослідженнями пам'яток, коли, шукаючи дорогоцінності, російські «гробокопателі» руйнували могильники і цілі надземні будови. Під час будування доріг, військових споруд і «модерних» будинків, розбирали дорогоцінні пам'ятки архітектури античних і старохристиянських часів. Відтак, з величезних мистецьких скарбів Криму тепер майже нічого не залишилося, особливо з надземних частин будов.

Ставлення російської адміністрації до духовних цінностей місцевого населення перевищувало найбільше дикунство. В 1833 році, за наказом «Таврического» губернатора від татарського населення Криму було відібрано і спалено всі старовинні рукописи, записи і рукописні книги. Обмеження, переслідування і нищення татарських шкіл, освітніх і культурних товариств та інституцій — це окрема сторінка історії російської адміністрації в Криму, повна нечуваного варварства. Все це робилося всупереч Маніфесту Катерини II з дня 8 квітня 1783 р. (рік обсадження Криму), яка клялася «за себе і своїх спадкоємців» дати татарам подібні права з іншими «нашими подданими» і запевняла «свободное отправление со всеми законными обрядами будет неприкосновенно».

Неприглядна картина відкривалася і при в'їзді до Севастополя. Один з очевидців змалював її так: «Сердце обливаётся кровью при въезде в город, который еще не так давно был и которого уже нет, хотя еще весь он как бы стоит пред вами. Это впечатление Помпеи, вырытой из-под пепла Везувия!» (Н. М. Впечатления Украины и Севастополя.— СПб., 1859.— С. 39).

Особливо вражали подорожніх самотні мачти затоплених кораблів у бухті Севастополя, що означали загибель флоту. А крім того, «с обеих сторон сего залива неотпетые могилы, и сам он как бездонная могила, хотя и много славы ярким заревом осияло это страшное тризнице, где все, что только люди могли изобрести адского для взаимного истребления, было ими изобретено, и от стольких здесь столпившихся ужасов осталась только одна ужасная память того, что свершилось!

Доколе еще зияет кровавая пасть Севастополя с своею разбитою челюстью, нет мира русскому сердцу, хотя бы наслаждалось оно всеми красотами южного берега» (*там само*.— С. 32—33).

І тільки через сорок років російське серце могло вже завмирати від щастя, бачачи відроджений Севастополь, який тоді уже виглядав «очень миловидно. Здешние постройки не похожи на российские безобразные крашенные коробки. Развалин почти нет...

Как сильно разросся Приморский бульвар и как красиво он выглядит весной, весь осыпанный цветами! Глаз приятно отдыхает на искусно разбитых клумбах и бакетах» (*Кривенко В. На окраинах*.— С. 14).

Уточнення очевидця про неросійський характер забудови Севастополя є промовистим, бо й справді не росіяни відігравали основну роль у відродженні всього півострова після Кримської війни. У зв'язку з тим, що в цей час прокотилася чергова хвиля татарської еміграції до Туреччини, ще більше приходило в запустіння місцеве сільськогосподарське виробництво, підтримати його попередній рівень могли тільки справжні хлібороби. А такими, природно, були саме українці. І якщо наприкінці XVIII — на початку XIX століття українське переселення до Криму відбувалося більш стихійно, ніж організовано, без усякої допомоги російських властей, а точніше із певним спротивом, то тепер, після чергового відпливу з півострова татар, стало остаточно зрозумілим, що саме українці можуть їх замінити, оскільки й раніше вони відігравали головну роль у розвитку місцевого хліборобства, бо перші, як правило, займалися садівництвом, скотарством і торгівлею.

Після Кримської війни в 1860—1863 роках переселилося до Туреччини з Криму, за офіційними даними 192360 осіб обох статей, тобто одна третина всього населення. Але чималий відсоток виселених не потрапив до офіційних списків. Сюди не входять також ті татари, які зникли з Криму під час севастопольської кампанії і зникали потроху ще раніше, то під приводом богомілля в Мекку, то без будь-яких приводів.

За офіційними даними, 1863 року повністю спорожніли 784 татарських села та аули у Таврійській губернії; лише в Перекопському повіті вилюдніло 278 аулів.

Якщо додати ці 784 спустошені села до 1000 сіл, спалених графом Мініхом, та ще невідомо скільки спалених князем Італійським і князем Долгоруковим, та не відомо скільки сіл, що спорожніли у 1788 і 1812 роках, коли вийшло багато тисяч татар, то питання про сприяння європейської цивілізації мусульманському варварству щонайменше може залишатися питанням. Три четвертих племені були принесені в жертву для цивілізування однієї четвертої, отже цією дорогою ціною, звичайно, досягли повного і справді дорогого результату,— подумає читач. Про це неважко навести дані. Які серйозні блага могла внести в життя мусульманського народу християнська цивілізація? Високу християнську мораль, яка перероджує неправду людських взаємин, широку європейську освіченість і багато зруч-

ностей з правильно організованою економічною діяльністю, словом, європейсько-християнська цивілізація має розвивати моральну свідомість, силу думки й матеріальний добробут суспільства. Чи стали кримські татари християнами? На думку цього автора, не було жодного хрещеного кримського татарина з 1783 до 1869 року. Якщо й був, то, напевно, якийсь покидьок татарського суспільства, який зник, не повернувши до себе ніякої уваги. Але, можливо, татарин, залишаючись у своїй вірі, злагіднів під впливом вчення Христа, примирливо дивився на нього і таким чином підготувався вступити в наступну фазу свого зближення з християнством. На це можна відповісти, що в гірській частині Криму будувалися навіть православні церкви за рахунок татарських зборів, наприклад, церква в Алушті. Проте самі татари про подібні прославляння релігії не знали ні сном ні духом; їхня відчуженість від християнського вчення була абсолютно непорушною. Ніхто їх, здається, і не силкувався ознайомити з ним, і мало віриться, щоб знайшлося в Криму 10 священників, які б розмовляли по-татарськи. Правда, тоді в губернському місті була офіційна особа з титулом місіонера і, без сумніву, із штатним складом, але де сфера його діяльності і де її результат — про це не відомо ні місіонеру, ні православним, ні татарам. Відомо лише, що татари, навіть у тих місцевостях, де усвідомлювали необхідність навчатися по-російськи, не посиляли дітей своїх до російських шкіл, бо в школах навчалися православні священники.

Характерно, що в селищах Дуванкої, Каралезі, Даїрі, Сарабузах кілька татарських хлопчиків охоче відвідували російську школу, але в тих саме школах не було священника, бо не було церков. Коли 1863 року подейкували про відокремлення Таврійської губернії в особливу таврійську єпархію, татари стали втікати до Туреччини і таким чином «приїзд великого попа», як висловлювалися татари, був однією з найважливіших причин останнього їхнього виселення.

І саме українці могли замінити вплив татарського населення. Ті українці, яких місцеві чиновники записували, як правило, «русскими».

1874 року на харківському з'їзді сільських господарів постало гостро питання про регулювання притоку селян на час жнив у південноукраїнські губернії, щоб забезпечити

своєчасний збір урожаю. Однак до спільної думки так і не дійшли, оскільки всі бачили, що за допомогою сезонних робітників не можна вирішити весь комплекс проблем, пов'язаних з повним хліборобським освоєнням південних степів. Одна з пропозицій передбачала, що тільки переселення насамперед українських селян зможе вирішити всі питання: «1) Прежде всего правительственным актом надлежало бы указать те места, из которых дозволяется переселение земледельцев-крестьян в Новороссийский край, а такими местами могли бы быть безспорно признаны, в 1-х, многие из густонаселенных уездов юго-западного края, во 2-х, вся Малороссия и наконец, в 3-х, мало и плохоземельные местности центральной России» (*Многогрешный А. Значение Южной полосы России.*— С. 61).

Для розвитку чорноморського купецького мореплавання 1834 року в Олешках і Нікополі з числа жителів, котрі добровільно забажали виконувати матроські обов'язки, заснувалося вільне матроське товариство. Його члени звільнилися від податків, військового постюю й рекрутської повинності, а вступити до нього можна було при рекрутських наборах. Перед цим бажаючі мали відслужити 5 років на Чорноморському флоті. А туди потрапляли щороку по одному від двадцяти юнаків у віці 15—20 років.

На цих умовах у 1839 році було дозволено засновувати вільні матроські товариства в державних поселеннях, що прилягали до Дніпра й Азовського моря (*Семенов А. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год.*— Спб., 1859.— Ч. II.— С. 278—279).

Крім того, 1834 року в Херсоні відкрилося училище торговельного мореплавання, в якому 24 вихованці були на казенному утриманні, а 14 — за власний кошт (*там само.*— Арк. 281).

Переселення української людності до Криму в другій половині XIX ст. зміцнило тут її позиції. За переписом 1897 року українців налічувало понад 63 тисячі. Однак серйозний аналіз результатів того перепису дає вагомі підстави засумніватися в достовірності даних щодо українського населення у Криму. Так, у Сімферополі зафіксовано 3399 осіб нашого етносу (*Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таврическая губерния.*— Спб., 1904.— С. 94). Водночас у цій книзі повідомляється, що

вихідців з таких українських губерній, як Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська та Чернігівська налічувало в Сімферополі 6314 (*там само.*— С. 44). Не можна не брати до уваги й те, що значна кількість українців оселилася в цьому місті, перебравшись до нього з Бессарабської, Воронізької, Гродненської, Курської губерній та Облaсті Війська Донського — вихідців з цих регіонів записано 1936 (*там само.*— С. 44). Звичайно, залишалися в Сімферополі й ті українці, котрі тут народилися, і вже вважалися місцевими.

Подібну картину можна спостерігати і в Севастополі. Українців тут було зафіксовано лише 7322 особи, в той же час, коли уже постійних жителів, народжених за межами Таврії у восьми українських губерніях, значилося 13182 (*там само.*— С. 47, 94). А чимало українців безумовно було серед 3041 мешканця, хто народився на Донщині, Вороніжчині, Курщині, в Бессарабії (*там само.*— С. 47).

Скажімо, з останньої тут значилося 198 уродженців. І прийняти їх за молдаван, як могло б здатися, аж ніяк не можна, оскільки представників цієї нації в Севастополі зафіксовано лише 35 (*там само.*— С. 95).

Але особливо промовистим є факт викривлення даних щодо українського населення в Балаклаві. В той час, як перепис вказував лише на 17 українців, вихідців лише з чисто українських губерній налічувало 76 (*там само.*— С. 47, 94).

До речі, факт ігнорування українців під час переписів на півострові визнавала кримська більшовицька влада в 20-х роках. Так, вказуючи на цю помилку в «Списку населенних мест Российской империи. Таврическая губерния 1865 года» і в «Памятной книге Таврической губернии на 1889 год», зокрема, підкреслювалося, що цим виражалася «повною мірою політика великодержавного шовінізму колишньої царської Росії, яка намагалася стерти національні грані українського народу, а тому в даний час (у 20-ті роки ХХ ст.— В. С.) важко прослідкувати, коли і як колонізовувався півострів за рахунок українців. Ця трудність ускладнюється ще й тим, що Крим межував як сухопутним, так і морським кордоном з Україною, і частина території колишнього Новоросійського краю нині ввійшла до складу Української РСР, а частина — Кримської АРСР. Це означає, що переселення українців до Криму в деяких моментах залишається

непоміченим» (Державний архів Автономної Республіки Крим: Фонд.Р — 137.— Опис. 6.— Справа. 42.— Арк. 1).

Справді, підкреслена кримськими більшовиками обставина при уважному розгляді може дати роз'яснення щодо кількості українців, які переселялися на півострів з материкових повітів — Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського Таврійської губернії і яких, особливо в містах, записували, як правило, великоросами. У Перекопському повіті, наприклад, у 1897 році вихідців з інших повітів Таврії було 13277 осіб, у Сімферопольському — 20317 (Первая перепись...— С. 40).

Напередодні Першої світової війни українці щільно заселяли не лише північну, степову частину півострова, а й укорінилися цілими селами в околицях Сімферополя і навіть у передгір'ї. До речі, саме ці приміські українські поселення забезпечували промислові центри Криму продуктами, а також із них відбувався поступовий притік робочої сили. Особливо це відчувалося в торговельному й військовому флоті. Детальний аналіз цих процесів дав підставу видатному географу Степану Рудницькому зробити ось такий висновок перед Першою світовою війною: «Основна маса етнографічної мозаїки Криму нині без ніякого сумніву українська. На 1914 рік оцінюю скількість українців на 65 відсотків, великоросів не звиш 12 відсотків» (*Рудницький С. Основи землезнавства України.*— С. 215, 235).

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА ПІВОСТРОВА

в 1917 р.

Потужний заряд української духовності, що йшов після лютого 1917 року з тодішньої російської столиці, ініціював процеси національного відродження по всіх куточках імперії, в тому числі й на Чорноморському флоті, де в більшості служили українці. Після Лютневої революції вийшов з підпілля гурток «Кобзар», до якого входили переважно офіцери. Вже в березні він організував перші збори українських моряків, на яких було створено Севастопольську Українську громаду, а з кінця березня почала діяти Чорноморська громада, більшість якої становили українські есери.

Своє перше велелюдне зібрання для обговорення власного статуту Севастопольська Українська Чорноморська громада провела в приміщенні цирку, куди прийшло кілька тисяч осіб. На естраді під синьо-жовтими прапорами було виставлено портрет Шевченка (Утро России.— 1917.— 14 квітня).

На других зборах українців, що відбулися на початку квітня, обрали Раду Української Чорноморської громади, яку очолив директор севастопольської жіночої гімназії, провідник «Кобзаря» В. Лащенко. Його заступниками стали вчитель М. Коломієць і матрос М. Пащенко. На цьому ж зібранні проголосували за оголошення Росії демократичною республікою, за автономію України, українізацію церкви, суду, школи, армії. Усвідомлюючи важливість піднесення національної самосвідомості для успішного поширення українського руху, вирішили негайно розпочати відкриття національних шкіл, бібліотек, читалень, а також видавати газети. Вже з того часу в Українській Чорноморській громаді працювали військова, просвітня, агітаційно-пропагандистська та господарська секції (Іванець А. Кримський вектор політики Української Центральної ради // Культура народів Причорномор'я.— Сімферополь.— 1998.— № 3.— С. 144).

Саме Українська Чорноморська громада, маючи за свою символіку козацький прапор із білим хрестом у центрі, вперше проголосила Українську військову доктрину:

«1). Мати флоту в півтора раза сильнішу від усіх воєнних флот у чорноморському просторі.

2). Приєднати до Севастопільської флоту всі українські морські сили в Балтійському і Каспійському просторах та на Японському просторі Зеленого Клину.

3). Мати в своєму складі на початок три бригади лінійних кораблів, бригаду крейсерів, гідрокрейсерів, три дивізії міноносців, підводних човнів та деяку кількість кораблів окремого призначення.

4). До складу флоту мала теж входити гідроавіація» (цит. за: *Трембіцький В.* Чорноморська проблема України // Альманах Українського Народного Союзу на 1998 рік (Нью-Йорк).— 1998.— С. 147).

Діяльність Української Чорноморської громади Севастополя активно підтримував тодішній командуючий Чорноморським флотом адмірал Колчак. Так, виступаючи 7 квітня 1917 року на першій українській маніфестації в Севастополі, він проголосив: «Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібрались тут заявити своє існування: Чорноморська флот, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують у світі...» (*там само.*— С. 147— 148).

Очевидно, підтримка командуючого вплинула на розгортання українізації на флоті — до кінця квітня 1917 року на переважній більшості кораблів Чорноморського флоту, в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці, в частинах морської авіації було створено українські ради і гуртки. В Севастополі ключову роль в українському русі на той час відігравав лідер кримської організації Української партії соціал-революціонерів, член Центральної Ради і виконкому Севастопольської Ради депутатів армії, флоту і робітників міста К. Величко, який з червня очолив і Севастопольську Українську раду (*Іванець А.* Кримський вектор політики Української Центральної Ради.— С. 144— 145).

Сюди на початку травня 1917 року прибула делегація від українців Балтійського флоту, яка мала наказ передати побажання Севастопольській Українській Раді «стосовно майбутньої автономії нашої України, що широко розкинулася тепер до моря Чорного і до підніжжя гір Кавказу» (Російський державний архів військово-морського флоту (далі — РДАВМФ).— Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 23.— Арк. 94 зв).

У травні 1917 року делегація Чорноморського флоту взяла участь у роботі Першого Всеукраїнського військового з'їзду в Києві, де її представники висунули домагання, щоб Чорноморський флот став складовою частиною збройних сил автономної України, а також, щоб на батьківщину було репатрійовано українських фахівців з інших портів імперії, відкрито морську українську школу тощо (*там само.*— С. 148).

І коли 4 липня 1917 р. в Севастополі чекали на прибуття дредноута «Воля», на Приморському бульварі серед маси публіки особливо виділялися українські організації з великою кількістю національних прапорів (Крымский вестник.— 1917.— 5 липня).

Але в Криму українізовувався не тільки флот і Севастополь. Цей процес поширився і на сухопутні військові частини. Так, серед солдатів і офіцерів Сімферопольського гарнізону викристалізувався гурток, який досить швидко ініціював створення національної військової ради.

На зібрання Ради 29 травня 1917 року прибули її члени Мацько, Титаренко, Тютюнник, Шиманський, Марков, Бутенко, Стадниченко, Богдан, Тищенко, Бортъ із організаційної комісії щодо створення Українського військового клубу понад 50 членів, як солдат, так і офіцерів.

При розгляді першого пункту порядку денного — про сформування Українського запасного полку до суперечок про його існування власне в Сімферополі не дійшло. Були суперечки, як це краще зробити, щоб не внести дезорганізації в гарнізоні поміж солдатами.

Після різних промов, часом дуже палких, зібрання доручило підполковникові Білявському, прапорщикові Тютюнникові, підпоручникові Мартиничу та солдатові Дракові виробити резолюцію цього зібрання. Коли це зробили і внесли деякі поправки, було ухвалено одногосно таку резолюцію:

«1) Організаційна комісія із виборних від усіх рот 32, 33, і 34 п. 3. п. порішила: із усіх салдат українців Сімферопольського гарнізона у м. Сімферополі об'явити окремий Український запасний полк.

2) Для цього роти, в котрих більшість українців, об'являють себе Українськими сотнями, вибирають собі сотників із офіцерів-українців.

3) Назначить Загальне Зібрання організаційної Комісії і Ради Клубу, на котре попросити Начальника місцевого гарнізону і познайомити його з справою формування Українського полка і прохати прийняти участь в дальшій організації.

4) Українські сотні на муштру (заняття) виходять під керуванням офіцерів із українців, на окремі місця, вибрані по згоді начальника гарнізона з Радою Клуба.

На друге питання про посилку приставників у 35 полк порішила: (більшістю голосів) зовсім ни посилати покищо, опираючись на те, що треба спершу у себе скінчить формування Українського запасного полка, а потім починати організацію і пропаганду у других місцях» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Ф. 1076.— Оп. 3.— Спр. 14.— Арк. 3—3 зв.).

Одним із перших таких місць члени Українського військового клубу імені гетьмана П. Дорошенка вважали гарнізон Феодосії, куди мали стягуватися українці з Сімферополя для підготовчої роботи з українізації військових цього приморського міста (*там само.*— Арк. 3).

У Керчі було створено загін українських вільних козаків на чолі з отаманом Левенком (*Іванець А.* Кримський вектор політики Української Центральної Ради.— С. 145).

Центральна Рада всіляко підтримувала національне відродження на Чорному морі, а моряки-чорноморці — її боротьбу за автономію України.

Особливо рішуче виступили проти проекту Тимчасового уряду обмежити автономію України лише п'ятьма губерніями — Волинською, Подільською, Чернігівською, Київською та Полтавською — на Чорноморському флоті, який, як і вся Таврійська губернія, в тому числі й Крим, мали залишатися поза межами України. Ось як відгукнулися на це в Севастополі: «Загальні збори воїнів-українців Чорноморського флоту і гарнізону, а також робітників і громадян міста Севастополя, обговоривши інструкцію Тимчасового Російського уряду Українському генеральному Секретаріату від 4-го серпня цього року, найрішучішим чином протестують проти форми і змісту цієї інструкції і вимагають:

1) Затвердження Тимчасовим Урядом повністю статуту Українського Генерального секретаріату, схваленого й затвердженого представниками всього українського народу в особі Центральної Ради.

2) Обов'язкового визнання Генеральних секретарів — а) з військових справ; б) юстиції; в) шляхів сполучення; г) пошт і телеграфу.

3) Визнання Українського Генерального Військового Комітету правомірним військовим органом.

4) Введення при штабі командуючого Чорноморським флотом посади Генерального комісара з Українських військових справ на основі угоди Тимчасового Уряду з Центральною Радою в Києві 7-го липня 1917 року.

5) Визнання Чорноморського Українського Військового Комітету військово-адміністративним органом з питань, що стосуються воїнів-українців Чорноморського флоту і гарнізону м. Севастополя.

б) Вважаючи виключення зі складу Автономної України губерній — Катеринославської (орлиного гнізда запорожців), Харківської, Херсонської і материкової частини Таврійської, суцільно населених українцями, таким, що не піддається поясненням, і відторгненням однієї частини українського народу від іншої, — збори вимагають включення поіменованих губерній до складу Автономної України.

7) Стурбовані все більше посилюваним у Києві контрреволюційним рухом і відкритою діяльністю темних сил, українці-воїни Чорноморського флоту і гарнізону м. Севастополя категорично заявляють, що у випадку будь-якого насильства над Центральною Радою вони всі до однієї особи із зброєю в руках грудьми виступлять на захист її, не зупиняться перед жертвами для улюбленої звільненої України.

8) Збори чекають від Тимчасового уряду задоволення всіх категоричних вимог Центральної Ради» (РДАВМФ: Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 94 зв.).

Центральна Рада тоді ж направила до Петрограда свою делегацію (В. Винниченко. Д. Коробченко, Письменний, Д. Ровинський, Н. Ковалевський, О. Пилькевич, А. Чернявський, С. Єфремов, І. Сніжний, Г. Одинець) для вирішення з Тимчасовим урядом питань автономії України. Для обговорення територіальних питань Тимчасовий уряд залучив комісію професорів. Українська делегація висловила за включення до складу території України Кримського півострова. Ось як описує В. Винниченко реакцію петроградських мужів: «в кадетських професорів під час

захоплення дебатами мимоволі з-під строгої наукової мантиї визирнуло їхнє сите, жадне, буржуазно-класове тіло. Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулися Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецьке і херсонське вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О ні, в такому розмірі вони нізащо не могли признавати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну хай ще Волинь, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданел, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук» (В. Винниченко. Відродження нації.— К., 1990.— Ч. 1.— С. 167—168).

Місцева влада Таврійської губернії також намагалася йти цим шляхом. У липні 1917 року Генеральний Секретар з внутрішніх справ Центральної Ради В. Винниченко надіслав запрошення губернському комісару прибути до Києва 14 липня на «попереднє крайове зібрання». Проте в Сімферополі вирішили не посилати своїх представників до Києва, зважаючи на те, що, мовляв, «губернський комісар не одержував від Тимчасового Уряду ніяких вказівок щодо включення Таврійської губ. до складу майбутньої України» (цит. за: Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму.— Симферополь, 1997.— С. 30).

Крім того, сімферопольські власті самі для себе ухвалили рішення, що «включення (до України — В. С.) Таврійської губернії, надто строкатої за національним складом, з меншістю українського населення, є небажаним, що навіть у північних повітах, де можна допускати чисельну перевагу українців, питання це не виникало чи було вирішено негативно» (там само.— С. 30).

Але це була позиція проімперськи налаштованої місцевої верхівки, котра свідомо перекручувала факти, зокрема, щодо меншості українців у Таврійській губернії.

До речі, в питанні приєднання до України багато залежало також від позиції кримських татар. У березні 1917 року вони утворили Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет на чолі з муфтієм Нуманом Челебі Джиханом (Ч. Челебієвим). Цей орган взяв під свій патронат найважливіші ділянки життя кримсько-татарського народу: релігію, економіку, освіту, а пізніше політику і військові справи. На ґрунті боротьби проти російського централізму і досягнення права націй на самовизначення між кримськотатарським і українським рухом на півострові склалися партнерські відносини. Зокрема, в червні 1917 року за підтримки українізованих військових частин було створено такі ж татарські збройні формування. Саме українці підтримали вимоги кримських татар щодо усунення з посади губернського комісара Тимчасового Уряду М. Богданова, котрого вважали причетним до провокаційного арешту муфтія мусульман Криму. Свідок тих подій кримський більшовик В. Єлагін писав: «Ні один виступ татар не обходився без їхньої (українців — В. С.) хоча б моральної підтримки» (цит. за: *Іванець А.* Кримський вектор політики Української Центральної Ради.— С. 145).

У липні 1917 року Центральну Раду відвідала їхня делегація, яка, за повідомленням «Южных ведомостей», «звернулася з проханням підтримати їхні прагнення до встановлення автономії Криму. Мусульмани виражають побажання про територіальне приєднання Криму до України» (*Зарубин А., Зарубин В.* Крымскотатарское национальное движение в 1917—1920 гг. // *Новый град* (Симферополь).— 1995.— С. 52).

(В іншій праці ці автори пишуть: «Некая анонимная депутация мусульман посещает в июле Раду, предлагая сделку: отдельное мусульманское войско в Крыму в обмен на «территориальное присоединение Крыма к Украине». К чести Генерального секретариата (правительство Украины), он счел такие переговоры несвоевременными, а Мусисполком заявил: «Им с подобным поручением никакая депутация командирована в Украинскую Раду не была» (*Зарубин А., Зарубин В.* Без победителей.— С. 30).

Треба підкреслити, що розгортання українського національно-визвольного руху, зокрема і в Криму, значною мірою впливало на відродження державницьких традицій кримськотатарського населення. Однак не можна вважати це діями винятково Центральної Ради «с откровенной бесцеремонностью», як хочуть переконати шановні автори (*там само.*— С. 30).

Так, нині важко встановити детальний хід переговорів у Києві з представниками кримськотатарського народу, але є переконливим фактом, що його делегація справді відвідувала у вказаний час Центральну Раду і була не безіменною, а складалася з легітимних представників Мусульманського виконкому півострова Д. Сейдамета і А. Озенбашли.

Перший, описуючи в своїх мемуарах події 1917 року, визнавав: «Дізнавшись, що в Україні розпочалася структуризація національного руху і засновано Центральну Раду, що українці намагаються забезпечити національну автономію, і нарешті, що вони створили національний уряд під назвою Генеральний Секретаріат, ми дійшли висновку, що захистити нашу країну проти анархії, яка охопила нас ззовні, шляхом співробітництва з росіянами в Криму і в російських органах влади буде неможливо» (цит. за: *Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримськотатарських взаємин у 1917—1918 роках // Науковий Вісник дипломатичної академії України.— 1999.— Випуск 2.— С. 117).*

Зрозумівши, що порозуміння з росіянами досягнути буде неможливо, на чому Сейдамет наголошував особливо, він додав, що стало нагальною потребою вивчення українського національного руху (*там само.*— С. 117).

Бажанням кримських татар, як зазначав Сейдамет, було визначити справжні наміри українців, їхні думки, наскільки вони охоплювали маси, зв'язок урядового апарату з народом, а також стан їхніх сил. Переповідаючи розмову з Михайлом Грушевським, він зазначав, що Голова Української Центральної Ради «поділяє наші тривоги з приводу російської революції, яка може привести Росію до розпаду, і тому є необхідність консолідації неросійських народів, створення власних військових сил, що буде особливо важливим для України. І, незважаючи на те, що це може привести до важкого становища України, всіма засобами

треба боротися для повалення російської централізації» (*там само.*— С. 118).

Оцінюючи свій перший візит до Києва, Сейдамет наголошував, що керівники Центральної Ради намагалися зрозуміти кримську делегацію і дали їй можливість викласти свої погляди. З огляду на те, що український рух був здатний струсонути росіян, він ставав корисним для мусульман, але в той же час роль Москви, що виступала проти Криму, змушувала представників кримськотатарського народу серйозно замислитися. Тож поряд з тим, що подорож до Києва зменшила хвилювання, вона водночас поставила перед кримськими татарами необхідність усвідомлення турбот, які чекали попереду (*там само.*— С. 118).

Проте прихильна позиція Центральної Ради щодо права кримськотатарського народу на національну автономію сприяла тому, що Мусульманський виконком без вагань прийняв її запрошення взяти участь у З'їзді народів Росії, що відбувся на початку вересня в Києві. Доповідаючи про результати його роботи, глава кримськотатарської делегації Ч. Челебієв зазначав: «Після десятиденного обговорення на цьому з'їзді народів, між іншим, була винесена резолюція про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: «Можете управляти Кримом так, як вам забажається» (*Зарубин А., Зарубин В. Без победителей.*— С. 30).

Активна діяльність українського військового комітету Чорноморського флоту поглибила процеси українізації. На осінь 1917 р. постало питання про те, що бойові кораблі повинні піднімати синьо-жовті прапори. Поштоухом до такої події став наказ Верховного головнокомандуючого О. Керенського про українізацію крейсера «Светлана» на Балтиці. Звістка, що над хвилями Балтійського моря вже майорить національний синьо-жовтий прапор викликала велику радість серед українців Чорноморського флоту. У відповідь на це 12 жовтня 1917 р. всі кораблі й порти флоту прикрасилися українськими стягами, водночас просигналівши прапорами «Хай живе вільна Україна» (*Нова Рада.*— 1917.— 14 жовтня).

Повідомлення про підняття синьо-жовтих прапорів Чорноморським флотом у той же день облетіло всю Російську імперію. На адресу Чорноморської флотської ради (Центро-

флоту) посипалися вітальні телеграми з усіх сторін. Ось текст однієї з найперших: «З'їзд інструкторів по виборах до Установчих Зборів, представників усіх фронтів Діючої Армії і ваших товаришів з Балтійського флоту вітає Чорноморський флот з фактом історичного значення: підняттям рідного прапора, що кладе міцний камінь, однині непорушний, як підвалину до майбутньої, вже близької Української Демократичної Республіки. Слава вільній Україні!» (*там само.*— 15 жовтня).

Підняття українських прапорів обумовлювалося на один день. Але екіпаж міноносця «Завидный», що стояв у Севастополі, відмовився ввечері опустити синьо-жовтий стяг, чим викликав переполох навіть серед членів тутешнього Центрофлоту. Вони, зібравшись на своє екстренне засідання, зажадали пояснень від українців «Завидного». Ті відповіли ось такою заявою: «Мы, украинцы эскадренного миноносца «Завидный», подняли свой национальный украинский флаг на гафеле для того, чтобы показать, что, несмотря на вековой гнёт, всё-таки живы сыны нашей славной матери-Украины, следовательно жива та сила, которая должна восстановить права нашей славной, дорогой матери-Украины. Этим мы показали, что мы, равно как и вся демократия России, требуем провозглашения российской федеративной демократической республики, а следовательно требуем автономии как для других, так и для всей родной и дорогой матери-Украины. Поднятием флага мы показали, что представляем собой силу и что эту силу мы применим для достижения своих заветных стремлений для восстановления прав всех угнетённых народов.

Нашим недоброжелателям и тем людям, которые, не ознакомившись с нашими убеждениями, обвиняют нас в анархии, в отделении, во внесении раздора и т. п., мы заявляем, что не отделяемся от великой России, а идём рука об руку со всем угнетённым народом, мы больше, чем кто бы то ни был, не желаем раздора, что мы только лишь стараемся провести в жизнь лозунг свободы, равенства и братства, чтобы они не остались только гласом вопиющего в пустыне, как это было до сих пор. Этим мы только напомнили всей демократии, что она заснула, что мы призываем её воспрянуть и идти с нами на борьбу против буржуазии за осуществление прав всех угнетённых народов и за мир всего мира.

Мы, украинцы эскадронного миноносца «Завидный», призываем всех верных сынов дорогой Украины, а также всю российскую демократию, поддержать нас в борьбе за лучшие идеалы. Так, мы, украинцы, не спустим поднятый нами наш национальный флаг до тех пор, пока живы мы и существует миноносец «Завидный».

Председатель судового комитета Кубко. Голова гуртка Курилович, секретарь прапорщик Кислин. Члены: Семеновко, Дегтярев и Скакун» (Крымский вестник.— 1917.— 20 жовтня).

Морський міністр Росії Вердеревський відреагував на цю заяву 17 жовтня телеграмою до Центральної Ради, в якій підкреслював, що підняття на кораблях Чорноморського флоту українських прапорів є актом сепаратизму. Чорноморський флот, котрий утримується коштами російської казни, зазначалося в телеграфі міністра, не повинен піднімати на кораблях ніякого прапора, крім російського. На думку Вердеревського, саме Центральна Рада мала вплинути на чорноморців, аби флот спустив українські прапори і підняв російські (Нова Рада.— 1917.— 18 жовтня).

Коли це не дало результату, з Петрограда надійшла ще одна телеграма: «Категорически требуем спуска поднятого на миноносце укр. флага причём считаем долгом уведомить команду миноносца запят что вопросу об изменении на миноносце флага может быть решение только Учр. Собрания. Всякое самочинное выступление отдельных судов, идущих в разрез воли всего флота, отражается на боеспособности флота, что является в тяжёлую минуту переживаемой родиной, преступлением перед революцией. Пред. Центрофлота Абрамов» (РДАВМФ: Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 19).

Однак українці відтепер своєю батьківщиною хотіли бачити передусім Україну. І тому в резолюції Третього Українського військового з'їзду, що відкрився в Києві 20 жовтня 1917 р., зазначалося: «Зважаючи на те, що Чорноморський флот має в своєму складі 80% українців і знаходиться в територіальних водах України, з'їзд постановляє, щоби Морська Генеральна Рада негайно приступила до українізації Чорноморського флоту і вжила для цього таких заходів:

1) коли скінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зимня кампанія, під час якої оперативна

діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоби всі українці Балтійського флоту під час зимньої кампанії, були переведені в Чорноморський флот.

2) Чорноморський флот повинен від цієї пори поповнюватися тільки українцями» (Нова Рада.— 1917.— 25 жовтня).

Чорноморський Український Військовий Комітет також вимагав поваги як до представницьких органів українців узагалі, так і їхніх прав конкретно. Свідчення цього — телеграма від 25 жовтня 1917 р. У ній висувалася вимога до військового і морського міністрів негайно припинити слідство над Генеральним Секретаріатом, відсторонити вищих офіцерів і комісарів Тимчасового уряду, які були призначені на флот без відома Генерального секретаріату і Чорноморського Українського військового комітету. В разі невиконання цих та низки інших вимог українці-чорноморці відмовлялися виконувати розпорядження Тимчасового уряду (РДАВМФ: Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 69).

За умов цієї ситуації командуючий флотом адмірал Немітц змушений був 29 жовтня 1917 р. особисто звернутися до морського міністра: «Внаслідок загострення й ускладнення українського питання в Чорноморському флоті вважаю доцільним призначення українського комісара з точно вказаними повноваженнями, затвердженими Центральним урядом» (*там само.*— Арк. 70).

Про широку українізацію Чорноморського флоту свідчив той факт, що під час роботи I Всечорноморського з'їзду 6 листопада 1917 р. його делегати на привітання Центральної Ради встали й натхнено проголосили: «Слава! Слава! Слава!» І тоді ж було ухвалено рішення про відправлення до Києва на підтримку Центральної Ради 600 озброєних матросів, а також 17 делегатів від флоту (*там само.*— Спр. 38.— Арк. 3—4 зв.).

До речі, Морська Рада УНР категорично заборонила всім морякам-українцям брати участь у карних експедиціях, які посилалися на Донщину (*там само.*— Спр. 22.— Арк. 51).

ПРИХИЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО КРИМСЬКИХ ТАТАР

Саме під час більшовицького перевороту в Петрограді делегація кримськотатарського народу знову поїхала до Києва. Метою поїздки було перевірити інформацію про формування українських військових сил, з якими нові кримські власті збиралися укласти договір.

Цього разу, як зазначав Сейдамет, він відвідав «у ставці Генштабу засновника української армії, міністра національної оборони Петлюру» (*Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета...— С. 118*).

Працював Петлюра, як описував Сейдамет, у невеличкій кімнатці, був зодягнутий у простий військовий мундир. Середнього зросту, худорлявий, блідий, безкровний, нервовий, із задумливим поглядом. До його кімнати, яка нагадувала бджолиний вулик, постійно вільно входили і виходили офіцери і солдати різних чинів.

Петлюра відкрито заявив Сейдамету, що симпатизує кримським татарам, підтримав його пропозицію про військову співпрацю. Пообіцяв також, що полегшить перехід мусульманських дивізій з Румунського фронту до Криму, надасть допомогу українцям Чорноморського флоту, а також зробить все можливе щоб надіслати припаси з одеських складів.

Сейдамет підкреслював, що він залишився дуже задоволеним від домовленостей з Петлюрою (*там само.— С. 119*).

Крім того, кримський гість мав обнадійливі розмови з Михайлом Грушевським та Генеральним Секретарем Центральної Ради з міжнаціональних відносин Олександром Шульгиним, котрі пообіцяли, що в Універсалі Центральної Ради Крим буде визначено поза межами України.

Як свідчать подальші події, керівники Центральної Ради свого слова, даного кримським татарам, дотрималися.

Щоб не загострювати ситуації, Центральна Рада вирішила проголосити свою владу на лише безспірні території. Долю інших, які викликали суперечки, зокрема Криму, було вирішено уточнити під час подальших переговорів. Саме виходячи з цих міркувань, у III Універсалі проголошувалося: «До території Народньої Української Республіки

належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення — українське, має бути встановлене по згоді з організованої волі народів».

Такий підхід Центральної Ради як легітимної української влади до кримської справи не викликав заперечень на півострові. Особливо гаряче підтримували III Універсал кримські татари і місцеві більшовики. На об'єднаному засіданні Кримського революційного штабу з громадськими організаціями 25 листопада більшовик Ж. Міллер вітав «при аплодисментах українців і татар українство, котре розв'язало національне питання в дусі революційного пролетаріату, і закликав мусульман наслідувати цьому прикладу, об'явити кримську республіку» (*Зарубин А., Зарубин В. Без победителей.*— С. 48).

До речі, на відкритті Курултаю Криму в ті дні була присутня і українська репрезентація, від імені якої виступив Петро Близнюк (*Трембіцький В. Чорноморська проблема України.*— С. 148).

12 (25) листопада Український Військовий Комітет Чорноморського Флоту організував офіційне святкування проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки, відзначаючи це підняттям синьо-жовтих прапорів на кораблях.

Паралельно відбувався процес творення кримської влади. На півострові в листопаді 1917 року була покликана до життя Рада народних представників, яка об'єднала більшість антибільшовицьких сил, у тому числі й трьох представників українців. Саме перед цим органом звітував штаб кримських військ, що взяв на себе командування військовими частинами на півострові — його бойове ядро складалося з кримськотатарських військ, українізованих частин і деякої кількості офіцерів росіян. За розпорядженням Генерального Секретаря Центральної Ради з військових питань С. Петлюри 17 листопада на півострів прибув мусульманський полк, який одразу ж підпорядкувався названому штабові. Це однозначно стверджувало підтримку Центральною Радою антибільшовицьких

сил Криму, а також визнання кримськотатарського національного руху.

Хоча треба підкреслити, що керівництво Таврійської губернії було налаштоване антиукраїнськи, воно навіть III Універсал зустріло неприхильно, мотивуючи свою позицію тим, що, мовляв, це є «несвоевременным, недемократическим, опасным». Губернський комісар відмовлявся навіть розглядати листи мешканців півострова українською мовою. Одержавши такий лист від представника біженців-українців, він відверто виклав свою позицію: «что ты даешь бумагу, написанную по хахлацки, у нас здесь Россия и писать надо по русски» (ДААРК: Ф. Р—1694.— Оп. 1.— Спр. 70.— Арк. 58).

Центральна Рада в Криму могла розраховувати насамперед на підтримку Чорноморського флоту, який займав прихильну позицію до її дій не лише в цьому регіоні. Так, моряки-чорноморці виступили на підтримку Центральної Ради — законного уряду України, коли більшовицький уряд радянської Росії оголосив сумнозвісний ленінський ультиматум. Екіпаж крейсера «Пам'ять Меркурія» радирував до Києва: «Ультиматум Леніна-Троцького є грубе посягнення на право Української Народної Республіки. Прохаємо рішуче откинути. Протестуємо проти оголошення братовбивчої війни. Негайно сповіщайте, що нам робити» (Вольный Юг.— 1917.— № 13).

Така підтримка чорноморців прискорила створення Центральною Радою 22 грудня 1917 р. у Києві Українського Генерального секретаріату з морських справ, очоленого Дмитром Антоновичем — сином відомого українського історика. Саме він, об'їхавши чорноморські порти від Туапсе й Новоросійська, почав переконувати (а його переконали моряки) Центральну Раду в тому, що без Севастополя український чорноморський флот не зможе існувати (ЦДАВОВУ: Ф. 3956.— Оп. 2.— Спр. 28.— Арк. 10—20).

I Центральна Рада виправила свою політичну помилку, заявлену в III Універсалі — Таврія без Криму. Як умова мирного договору з радянською Росією в Бресті вона висунула питання про належність Криму до складу Української Народної Республіки. Така позиція Центральної Ради пояснювалася ще й тим, що 14 січня 1918 р. вона видала закон про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію УНР (*там само*: Ф. 2592.— Оп. 1.— Спр. 66.— Арк. 21).

а не правдою. Трудно без Ку
 му, да не инди... не ма...
 двој бунди, де ми...
 двани франк, до...
 митан... Трудно в
 мислени надво...
 ма в... надво...
 друг...
 мој франк...
 мим...
 Може... до Ки...
 св...
 до Одеси, а...
 нам в...
 бу...
 де...
 му франк...
 р...

Це викликало нову хвилю піднесення і потягу до українізації серед моряків-чорноморців. Так, більшовики Севастополя визнавали 18 січня 1918 р., що від 10 тисяч вояків, котрі прибули з Кавказького фронту до Феодосії, «послано телеграму в Київську Центральну Раду про бажання українізуватися» (РДАВМФ: Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 22.— Арк. 235).

До речі, саме в ті дні Джафер Сейдамет утретє побував у Києві, місто на той час вже обстрілювали. Як міністр військових і закордонних справ кримського уряду, зустрівшись з Грушевським, він повідомив, що проект перекидання мусульманських частин до Києва не можна здійснити, а також попросив того надіслати телеграму турецькій делегації до Бреста з проханням про допомогу. Грушевський показав йому іншу телеграму, в якій зазначалося, що турки хочуть скликати конференцію про становище на Кавказі і порадив йому туди їхати (*Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета...— С. 119*).

КРИМ — З УКРАЇНОЮ

Українізація Чорноморського Флоту, з одного боку, придушення російськими більшовиками кримськотатарської автономії на початку 1918 року, з іншого, витворили нову політичну ситуацію навколо Криму, в результаті чого Центральна Рада змінила свою політику щодо півострова.

Так, 14 лютого 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено погодитися на укладання миру з Радянською Росією за умови, що «Крим остається під впливом України» і «Весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні» (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 5.— Арк. 25 зв.).

І це, очевидно, вплинуло також на настрої кримськотатарського населення, яке спочатку насторожено ставилося до української держави. Однак після того, як більшовики показали себе в Криму на початку 1918 року, воно змінило своє ставлення до можливого входження півострова до складу України.

У ті дні з Центральною Радою намагалися порозумітися щодо розв'язання кримськотатарської проблеми і керівники Всеросійського Мусульманського Військового Шуро, котрі просили не роззброювати мусульманських частин, які перебували на території України, а взяти їх на утримання, щоб пізніше вони могли перейти до Криму, звідки частина мала повернутися до Казані (*там само*: Ф. 2592.— Оп. 1.— Спр. 37.— Арк. 23—23 зв.).

Забувши про останню умову (чи не тому, що Центральна Рада не збиралася обговорювати питання Криму з Росією, а лише з органами кримськотатарського народу), Раднарком РРФСР у переговорах з Німеччиною наполягав, щоб до уваги бралися території, лише названі в III Універсалі. Тоді на ноту НКЗС РРФСР від 26 березня 1918 року МЗС Німеччини дало відповідь нотою від 29 березня 1918 року: «Остаточне встановлення кордонів між Росією і Україною повинно мати місце в російсько-українському мирному договорі, який негайно укласти зобов'язувався Російський Уряд по Мирному договорі з нами і нашими союзниками. До цього імператорський Німецький Уряд у відповідності з прокламацією Української Центральної Ради вважає, що до

власне України відносяться такі дев'ять губерній: Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська (без Криму), Київська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська і Харківська: сюди ще слід додати частини Холмської губернії, які відійшли до України за мирним договором союзників з нею» (Буткевич В. Право на Крим // Крим не тільки зона відпочинку.— Львів, 1993.— С. 30— 31).

Як бачимо, нота — це не Брест-Литовський договір, і в ній ідеться про остаточне вирішення територіальних проблем між Росією і Україною. Центральна Рада продовжувала наполягати на кінцевому врегулюванні територіальних проблем з РРФСР. Остання тим часом поквапилася відрядити до Криму своїх емісарів з метою відокремити півострів від України. 2—5 березня 1918 року в Сімферополі 20 делегатів провели губернську конференцію РСДРП(б), яка вибрала до складу губкому Ю. Гавена (латиша, направленого в Сімферополь після роботи в Мінусінській Раді), Ж. Міллера (учасника революції 1905 року в Ризі) та інших діячів РСДРП (б), людей, котрі були не досить добре обізнані з місцевими умовами і не уявляли чітко, яка територія входить до Таврійської губернії. 7—10 березня 1918 року ці ж делегати скликали з'їзд Рад Таврійської губернії, на якому створили Таврійський ЦВК Рад.

Не маючи кадрів, які б підтримували їх (фінансово їх підтримав Петроград, виславши 49 мільйонів у карбованцях), вони обрали себе до ЦВК Рад (Жан Августович Міллер став головою ЦВК, а Ю. Гавен його заступником), головою РНК став парторганізатор Обухівського заводу, член ВЦВК А. Слуцький.

19 березня 1918 року Таврійський ЦВК Рад прийняв декрет, який проголосив Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди. Виник казус. Нові керівники проголосили свою незалежну «республіку» навіть на території України. Раднарком РРФСР швидко повідомив, які землі належать до Таврії. Через три дні (22 березня 1918 року) Таврійський ЦВК виправив свою помилку, оголосивши, що в Республіку Таврію не входять Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти. За переписом 1897 року в Дніпровському повіті проживали 73 відсотки українців, у Бердянському — 59, а в Мелітопольському — 54 відсотки.

Радянська Соціалістична Республіка Таврида протрималася місяць і була розігнана кримськими татарами 30 квітня

1918 року. Мабуть, у РНК РРФСР зрозуміли, що відокремлення РСРТ від України і проголошення її самостійною державою було помилкою. Позбавлена підтримки місцевого населення, зазначає В. Буткевич, влада була приречена на провал. Простіше було надати народові право самому висловити свою волю. Але в Раднаркомі РРФСР чудово розуміли, що це буде не та воля, якої праглося Росії. Тому влада прийняла досить дивне рішення: щоб народ повірив, що ним керують його представники, була видана вказівка перелицювати всіх своїх емісарів на українців. У листі до С. Орджонікідзе 14(1) березня 1918 року В. І. Ленін вказував, що потрібне «негайне створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії, залучення у справу селян, рішуче і безумовне перелицювання наших частин, які знаходяться на Україні, на український лад — таке тепер завдання. Потрібно Антонову заборонити називати себе Антонов-Овсієнко, — він повинен називатися просто Овсієнко. Те ж саме слід сказати про Муравйова (якщо він залишається на посаді) і інших.

...Передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що як би вони не мудрували виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці будуть її завойовувати» (В. І. Ленін. ПЗТ.— Т. 50.— С. 50). Проте це не допомогло.

Як писав начальник австрійського Генштабу міністрові закордонних справ Австро-Угорщини: «Шлях на схід пролягає через Київ, Катеринослав і Севастополь, звідти починається зв'язок від Батумі і Трапезунд. По-моєму, Німеччина для цієї мети має намір залишити за собою Крим як свою колонію в тій чи іншій формі. Вони ніколи не випустять з своїх рук цінного Кримського півострова» (Буткевич В. Право на Крим.— С. 32).

У ноті німецького дипломатичного представника в РРФСР Мірбаха до НКЗС 3 травня 1918 року повідомлялося: «Імператорський уряд дасть повну силу права на самовизначення, проголошеному російським урядом, і передбачає, що питання щодо Криму, який до цього часу належав до Таврійської губернії, буде предметом російсько-українського договору» (там само.— С. 519).

У квітні 1918 року, коли українське військо разом з німцями було під Катеринославом, туди приїхала делегація

від кримських татар. Вони заявили «про готовність прилучитися до української держави, коли запевняться їм національно-культурні права».

Назустріч українському війську до Сімферополя приїхали делегації від багатьох міст Криму, які заявили, «що нетерпляче чекають українців, бо їм обридла більшовицька вакханалія». Делегація Севастополя у складі 64 осіб підтвердила: Севастополь здасться без бою, коли його братимуть українські війська. А представники Керчі розповіли, що в них «приховані від більшовиків великі запаси хліба, тютюну і риби та інших товарів, і все це з охотою відправляють в Україну, якщо українці займуть це місто» (*Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України.— К., 2000.— С. 161).

У ті дні українські політики так обгрунтували необхідність приєднання кримського півострова до України: «Кількість людности і простір татарської національної території є того рода, що кримськотатарська нація не може бути здібною до утворення самостійної державної організації і мусить опертись о якусь сильнішу державу, забезпечивши собі всю ширину національних прав і повноту національного розвою.

Такою державою може бути тільки Українська, з якою Кримський півострів зв'язаний як найтісніше територіяльно і географічно. Кримські татари, яким Україна не може заперечити прав на національне самовизначення, можуть бути спокійні, що Українська держава зробить з кримської національної території державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію.

До такої федерації мається, опріч політичних, також чисто економічні передумови. Україна — країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності,— кримський південь — це Рів'єра, кліматичні станції, виноградні і фруктові сади, які одначе без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців подиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни — до вигідного для українців і себе порозуміння» (*Відродження.*— 1918.— 23 квітня).

А тому вже 15 квітня 1918 року згідно з наказом міністра внутрішніх справ УНР урядовець Яким Христич був

відряджений до Сімферополя для заснування там філії Інформаційного бюро МВС УНР, до обов'язку якої належало повідомляти населення півострова про політику «Українського Правительства, нашими законами і взагалі вести там працю щодо зближення Криму до України» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 16).

19 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР слухалося питання про лист німецького посла Мума у справі Чорноморського флоту. У зв'язку з цим Голові уряду й міністри закордонних справ доручалося відповісти баронові Муму, що законом Центральної Ради Чорноморський флот оголошений флотом Української Народної Республіки, і уряд України просить допомогти йому звільнити кораблі від тих злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили їх, і привести флот до послуху Українському урядові, що проти німецьких військових сил український флот, як такий, не виступає, тому Рада Народних Міністрів зазначає, що ті кораблі, які зараз під орудою злочинних елементів виступають проти «германських військових сил, вважаються морським призом» (*там само.*— Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 111 зв.).

На цьому ж засіданні було вирішено послати телеграму командуванню Чорноморського флоту, що воно не повинне «боротися з германськими військовими силами» (*там само.*— Арк 111 зв.).

Водночас треба зазначити, що Всеросійське Шуро представників мусульманських організацій зі звільнення Криму, яке мало свій осередок в Одесі, не зрозуміло цього. Воно, зокрема, маючи ще якісь ілюзії щодо існування самостійної Кримської республіки, виступило проти наказів керівника оборони Криму отамана Мясникова, командира Севастопольської фортеці й Чорноморського флоту, підняти синьо-жовті прапори на території всього півострова. Протест цієї громадської організації, що розсилався представникам Центральних держав і мусульманських об'єднань Росії, вимагав від Центральної Ради негайної відмови від «будь-яких посягань на повну незалежність вільної Кримської Республіки» (*там само:* Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 4 зв.).

Коли 27 квітня Запорізька бригада отамана Натієва виступала до Мелітополя, українці півострова запропонували створити в Криму до повного з'ясування ситуації Комісаріат

у справах громадян української національності. Отаман Натієв підтримав цю пропозицію, уповноваживши Христича бути тимчасовим комісаром України в Криму (*там само.*— Арк. 17).

Під час вступу німецького війська до Сімферополя від його командування було видано відозву до населення, в якій зазначалося, що військо прийшло в Крим задля того, щоб визволити край від більшовицької анархії, встановити лад і спокій. «Под защитой нашего ружья,— сказано було у відозві,— должна возстановится фабричная и торгово-промышленная жизнь края, политическая свобода разрешается» (*там само.*— Арк. 17).

На запитання делегації від громадських інституцій Сімферополя про творення майбутньої влади на півострові, німецький комендант відповів, що його влаштовує будь-яка конструкція, лише б вона виходила від відповідальних організацій (*там само.*— Арк. 17).

На цей же час на півострові утворився свого роду політичний вакуум: попереднього парламенту як такого не існувало, оскільки більшовики розгромили фактично всі його організації, а багато найавторитетніших депутатів і міністрів виїхали за кордон. Саме ж населення виявляло різні погляди: більшість, особливо торговці, робітники, городяни, незалежно від національності, стояли на ґрунті української орієнтації, менша частина, головним чином татарське духовенство, мала турецьку орієнтацію. Але всі кола кримського населення мали в справі визначення півострова спільний погляд: для з'ясування політичного стану необхідно негайно скликати Кримські Установчі Збори, а до того часу вся влада буде мати форму місцевого самоврядування.

Виходячи саме з таких настроїв, Я. Христич повідомляв 15 травня 1918 року до Києва: «З моїх переговорів з політиками краю я виніс таке враження, що коли буде наша добра воля і не втратимо моменту підготує «Общественное мнение», то коли зберуться Кримські Установчі Збори, можна бути упевненим — край забажає федерировать з Україною» (*там само.*— Арк. 17).

Звичайно, це не входило в плани більшовицької Москви. І на початку квітня 1918 року керівник кримських більшовиків О. Слуцький послав телеграму в РНК РРФСР з проханням підтвердити, що «Крим до України не від-

ходить». У відповідь на це Сталін телеграфував, що чутки про відхід Криму до України не мають підстав, що «за документом німецького уряду, який є в нас, ні німці, ні Київ на Крим не претендують, беруть тільки материкову частину Таврійської губернії» (*Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей.*— С. 97).

Ще в лютому 1918-го, коли владу в Криму, і, зокрема, в Севастополі, на короткий час захопили більшовики, вони і слухати не хотіли про те, що Україні має належати якась частка Чорноморського флоту. Відомий діяч радянського Морського відомства Федір Раскольников передав з Москви членам Центрофлоту Чорного моря таку директиву Ради Народних Комісарів Радянської Росії: «Черноморский флот составляет достояние всей Федеративной Российской Республики, за исключением Украины, которая составляет самостоятельное государство, и ни один корабль Черноморского флота не может ходить под украинским флагом» (РДАВМФ: Ф. 183.— Оп. 1.— Спр. 89.— Арк. 194).

Але командуючий Чорноморським флотом адмірал Саблін, незважаючи на «реверанс» більшовицького уряду, який призначив його Начальником Морських Сил Чорного моря з надзвичайними повноваженнями, вирішив спочатку з'ясувати ставлення моряків-чорноморців до українізації. Одержавши позитивну відповідь, він надіслав 29 квітня 1918 року до Києва телеграму, у якій заявив про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію Української Народної Республіки. Того ж дня, о шістнадцятій годині, за сигналом з флагманського корабля «Георгій Побєдоносець» на Чорноморському флоті були підняті синьо-жовті українські прапори.

Українська влада добре розуміла, що Крим — це міст на Близький Схід, і кримська проблема не може розв'язуватися без участі Туреччини. Усе, що відбувалося в Криму, знаходило відгук серед мусульманських народів, сусідніх держав, особливо Туреччини. І справа тут не лише в географічній близькості, але й у значній кримськотатарській еміграції за море. Кримські татари, яких змусили свого часу покинути рідну землю, так і не асимілювалися з турками. Татарська література, татарські пісні набули великого розголосу і посіли своє місце у мистецтві слова Туреччини. А татарські газети, як ті, що виходили в Туреччині, так і на півострові, мали надзвичайно великий авторитет.

І це все безумовно було враховано керівництвом Центральної Ради, котра, 9 лютого 1918 року підписала Берестейський договір з Центральними державами, і вирудивши до Стамбула свого посла Миколу Левитського, доручила йому насамперед з'ясувати ставлення Османської Порти до кримського питання.

Крим справді перебував у полі зору турецьких політиків, тим паче після того, як 26 лютого 1918 року український пресовий представник у Стамбулі Хоменко в інтерв'ю місцевій газеті висловився за приналежність півострова до України.

У місцевій пресі, повідомляв Левитський до Києва, «ведеться агітація за утворення незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат над незалежним Кримом» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 21).

Уже з першого дня приїзду українського посла його почали відвідувати кореспонденти стамбульських газет, цікавлячись позицією УНР щодо Криму, але жодне видання не надрукувало повідомлення Левитського, що Україна вважає півострів своєю складовою частиною (*там само.*— Арк. 21).

Коли ж український посол одержав конфіденційну інформацію, що на основі повідомлень Джафера Сейдамета, котрий рятуючись від більшовиків, прибув до Туреччини, місцеві військові кола планують експедицію на півострів під виглядом допомоги мусульманському населенню, аби потім, залишившись, здійснити самовизначення кримськотатарського народу, попросив аудієнції у великого візира.

Треба сказати, що перед цим болгарський колега повідомив українському послу в Стамбулі думку міністра закордонних справ Османської Порти щодо кримської державності: «... На усім Кримським півострові 400000 людей населення, а мусульман усього там 200000, яка може бути держава?, не стоїть і підіймати питання» (*там само.*— Арк. 22).

На початку своєї розмови з великим візиром, що відбулася 24 квітня 1918 року, Микола Левитський виклав детально позицію Центральної Ради щодо кримського питання, зокрема, в ставленні до мусульманського населення

Handwritten notes and signatures at the top left of the page.

Handwritten text at the top right of the page.

Handwritten text in the upper middle section of the page.

Handwritten text on the left side of the page.

Main handwritten paragraph starting with "Maa da want..."

Second main handwritten paragraph.

Third main handwritten paragraph.

півострова, підкресливши: воно жодного разу не порушувало питання про повну незалежність і самостійність Криму. А потім заявив, що Уряд УНР розглядає Крим як складову частину української держави, «в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права» (*там само.*— Арк. 22).

На запитання великого візира, «як уявити се забезпечення, чи то буде повна автономна одиниця у федеративнім зв'язку з Укр. Народ. Респ., чи се окрема провінція з широким місцевим самоврядуванням», прозвучала така відповідь українського дипломата: «про федерацію немає тут балачки, так як мусульмане не посідають компактною масою і досить перемішані з нашим населенням, в більшості повітів мають значну меншість і тільки в І-му Ялтинськ. мають більшість (68%), завдяки чому не можуть бути виділені в окрему цілком територіальну одиницю і тому тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се виллється, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішено в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків» (*там само.*— Арк. 22).

Очевидно, надання кримським татарам автономії лежало і в розрахунках турецького уряду, бо великий візир після заяви Левитського перепитав: «Виходить, що Ви свободу мусульманам даєте?». А одержавши ще раз ствердження українського посла, почав його переконувати, що Туреччина не збирається брати протекторат над Кримом: «запевняю Вас, що ми про це і не думали і не думаєм, до нас звернулись одновірці за військовою допомогою проти большевиків, ми в свій час дали приказ одному нашому полку, який був на румунськ. фронті, вирушити вкупі з австрійськими частинами, і в сій допомозі ми ніяких політичних намірів не мали і просимо Вас не дивитись на сю допомогу як на політичну якусь акцію, нас лише може цікавити питання, чи не будуть з національного боку утиснуті наші одновірці, і коли Ви кажете про забезпечення національної свободи, то на сім справа кінчається» (*там само.*— Арк. 23).

Ось чому, враховуючи і українізацію Чорноморського флоту, і бажання кримських татар і взагалі кримського населення, а також лояльність до цього турецьких властей, про що засвідчував посол УНР зі Стамбула, уряд гетьмана

Скоропадського, що саме прийшов до влади, поставив питання про включення півострова до складу України. Зокрема, на засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 року, де розглядалося питання про державний кордон, особливо звертали увагу на необхідність приєднання Криму. Заслухавши при цьому текст заяви гетьмана Павла Скоропадського про його переговори з німецьким послом і про його намір послати останньому лист від свого імені, в якому підтверджувалася б необхідність приєднання Криму до України, таку акцію було схвалено (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 6.— Арк. 6 зв.). До речі, тоді ж було ухвалено рішення доручити окремим міністрам розробити документи, які могли б послужити підтвердженням економічної необхідності приєднання Криму до України (*там само.*— Спр. 8.— Арк. 2).

У листі до німецького посла Мумма Уряд Української Держави, зокрема, зазначав: «При зложившихся відносинах, коли види, що були в 1917 році в місяці падолисті на устрій Всеросійської Федеративної Республіки, куди повинна була ввійти і майбутня Кримська Республіка, цілковито розпалися і тепер Правительство Української Держави примушено в найбільш рішучий спосіб обстоювати на захованню в складі Української Держави цілого Кримського півострова, не кажучи вже про північну частину Таврійської губ. До сего примушують зовсім очевидні і ясні міркування про стратегічну і економічну конечність. При тім ся точка погляду вповні правомірна.

Правительство Української держави на підтвердження власне представленого має честь пояснити, що воно зовсім не посягає на які-небудь святі національні права населення на Кримським півострові, бо цілком сумніву не підлягаючі статистичні дані вказують, що в 1897 році при всенародній переписи населення Російської імперії, в 5-ти повітах Таврійської губ. на Кримським півострові з числа всього населення в 556592 душ, осіб, що вказали на татарську і турецьку мову як на свою рідну, було 186081. З сеї цифри належить відрахувати 5609 караїмів і 3312 євреїв. Татарське населення, отже, включивши сюди теж маленьку горстку турецького населення, яке претендує на утворення незалежної Кримської, а іменно Татарської Республіки, складає всього тільки 32% всього населення на Кримським півострові. Рівнож по одиноким повітам се процентове від-

ношення ніде не доходить до цифри над 33. Т. ч. решта населення, яке Українська Держава обов'язана по всій справедливості і природним правам переняти після розпаду Російської Імперії під свою власті охорону повинна би при умові признання Музулманської Кримської Республіки підчинитися цілком явній меншості Музулманського світа на Кримському півострові, що європейською дипломатією все уважалося зовсім недопустимим.

На таке невідповідне розв'язання стільки серйозного національного питання Правительство Української держави в ніякім випадку згодитися не вправі, не ризкуючи нарушити найелементарніші засади справедливості і не відступаючи від принципів міжнародного права. Воно також відвічальности перед масами нетатарського населення, яке становить 2/3 всего населення, на себе взяти не може...

На підставі всього представленого, Правительство Української Держави має честь просити Вашу екселенцію, Пане Посол, зробити Вашому Правительству відповідне представлення, щоб військовій команді Німецької армії в Таврійській губ. були дані належні вказівки, щоб назначувані Українські урядові власти в Таврійській губ. не виключаючи Кримського півострова, не зустрічали перепон при виповнюванні вложенних на них служебних поручень, позаяк Правительство Української Держави, при поясненних власне умовах, не може відмовитися від своїх прав на всю Таврійську губ., включаючи значить і Крим, що повинні увійти в загальний склад Української Держави.

Правительство Української Держави вважає за можливе увідомити Вас о своїм намірі, що воно має ввиду відносно другої організації власти на кримському півострові, йти широко назустріч побажанням населення сеї території, направленим до отримання політичної автономії, в якій цілком і розроблюється потрібний проект» (*там само*: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 12—15).

З цього приводу в Міністерстві закордонних справ Української Держави було скликано спеціальну нараду, на якій кримську проблему обговорювали відомі професори — Богаєвський, Кістяківський, Ейхельман, міністр Василенко, колишній генеральний секретар справ міжнародних Шульгин, отаман Сливінський, а також Галіп, Суровцева, Суховерський, Ткаченко та Оренчук.

Обговоривши інформації з місць (до речі, тоді було одержано повідомлення від українського урядовця Якіма Христіча про бажання німецького генерала Коша створити для себе «другу Ніццу» (*там само.*— Арк. 16)), нарада висловилася за приєднання Криму до України.

Зокрема, професор Богаєвський обгрунтував це рішення таким чином: «Питання Криму для України має значення її дальшого самостійного політично-економічного існування. Крим дає домінацію над північним Чорним морем, охорону чи небезпеку українським портам. Керченський пролив готов відіграти роль другого Босфора. Політика німецька, що стремить до помочі повстанню нових держав на розвалинах Росії, зглядно до утворення буферних держав на сході, повинна взяти це під увагу, щоб в нових державах мати вірних та справді самостійних союзників. Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви і в кождім евентуальнім непорозумінню може відіграти роль Італії. Без Бесарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі, неможливо ж штучно розділяти комплектні географічно-економічні одиниці. О анексії мови бути не може, так як Україна тепер доперва в стадії повставання, отже з даних околиць і з Криму може повстати нова держава Україна.

Що до націй, що замешкають цю територію, то може бути вироблена вже після цього спеціальна норма автономії чи навіть федерації. Пока видвигати федерації не можливо, так як це бажання одностороннє, а таке поставлення справи тепер буде означати фактичний відказ від Криму» (*там само.*— Арк. 2—6 зв.).

30 травня 1918 року міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко звернувся з спеціальним листом до німецького посла Мумма, обумовлюючи в ньому необхідність включення Криму до складу України такими аргументами:

«Крим тісно зв'язаний економічно, політично і етнографічно з життям і населенням України. Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватись без злуки з Кримом. Правда, коли проголошено було III Універсалом Українську Народню Республіку, там було зазначено, що до Української Держави належить тільки

північна Таврія без Криму. Але перш за все Універсал взагалі зазначив тільки головні частини Української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність немає абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те по Третьому Універсалу не зазначено ні Холмщину, ні частин Курської, Воронежської губ., області Війська Донського, ні Бессарабщини. А між тим тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України. Так само думали і відносно Крима. Такий спосіб встановлення кордона спершу тільки в загальних рисах пояснюється також і тим, що тоді Українська Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути теж федеративною одиницею Росії, і таким чином автори III Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом — цим стратегічним і економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом яко федеративної одиниці не відбувшоїся всеросійської федерації, може увірватися цілком. І тому тепер, коли українські війська за допомогою дружнього нам німецького війська захопили Крим в свої руки, повстало питання про приєднання Криму до Української Держави.

При тому, стоячи на принципі самовизначення, не порушувати волі населення, нарешті розуміючи різні відміни в життю Крима, український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися, знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої людности і її стародавні зв'язки з Українським Урядом, немає жодного сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуку з Україною» (*там само.* — Спр. 186. — Арк. 30—30 зв.).

Виконуючий обов'язки Перекопського повітового старости Петро Вільнер у своїй доповіді до Міністерства внутрішніх справ Української Держави також наголошував на бажанні об'єднатися з Україною. Зокрема, він вказував: «Безумовне ж тяжіння до України проявилось у тому повному задоволенні, з яким представники населення поставилися до мого приїзду як представника Української Держави, що, як здавалося в той час, розв'язувало в політичному смислі питання про Крим, оскільки Перекопський по-

вітовий комісар на пропозицію передати справи, погодився, попросив зачекати 2—3 дні і негайно виїхав до Симферополя за інструкціями» (*там само.*— Спр. 132.— Арк. 27).

Подібне було і в Євпаторії. Коли призначений сюди повітовим комісаром Української Держави Байдак приїхав до міста, то керівники міста «висловлювали свою радість, що нарешті прибув представник влади від Української Держави» (*там само.*— Арк. 26). До речі, в доповіді Байдака підкреслювалося, що «майже весь склад службовців у місті — і більшість інтелігенції міста — українці. Є серед службовців кілька татар, але вони зовсім не самостійники» (*там само.*— Арк. 26). Але наступного дня, 7 червня, із Сімферополя приїхав повітовий комісар Тимчасового Уряду і привіз розпорядження генерала Сулькевича: «Ни какие сношения с правительством Украины не вступать и требования их не исполняют» (*там само.*— Арк. 26).

Одержавши копії такого розпорядження, призначені українським урядом повітовими старостами в Перекоп і Євпаторію Вільнер і Байдак підготували детальну шифровану телеграму до Києва, в якій просили конкретних інструкцій. Але місцеві телеграфісти відмовилися прийняти її без дозволу німецького коменданта. Той же, у свою чергу, рекомендував українським урядовцям їхати за дозволом до генерала Коша, показавши при цьому його розпорядження: «Всем офицерам, состоящим на службе в Украине, оставить свои должности и немедленно возвратиться в Симферополь» (*там само.*— Арк. 26).

8 червня обидва українські урядовці прибули до Сімферополя, де намагалися зустрітися з генералом Сулькевичем. Але той не прийняв їх, а товариш міністра внутрішніх справ нового кримського уряду князь Горчаков порадив їм повертатися до Києва, бо, на його думку, питання Криму буде вирішуватися не в Сімферополі і не в Києві, а, очевидно, в Берліні.

Крім того, князь Горчаков сказав, що весь переворот у Криму був здійснений без участі громадських діячів, винятково німецьким командуванням і що питання Криму в Берліні вирішено, з усього видно, заздалегідь. На доказ цього він розповів, що коли Урядом Скоропадського було запропоновано Соломону Криму обійняти посаду старости Таврійської губернії і останній вирішив послати телеграму до Києва з уточненням, чи включає вона і колишні північні

повіти, то німецький комендант заявив: «Я можу вас запевнити, що питання стосується тільки про три північні повіти, до Криму Україна не має ніякого відношення» (*там само.* — Арк. 26 зв.).

Справа вся в тому, що в той час німецьке командування дедалі більше й більше схиялося до варіанту, який не ставив би Крим у повну залежність від України, не кажучи вже про включення півострова до її складу. За повідомленням полковника Химича, в травні 1918 року до Криму приїжджав з Берліна міністр колоній, через якого кримські німці просили імператора Вільгельма взяти їх під свій захист (Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України: Ф. XI.— Спр. 3318.— Арк. 1.).

2—3 липня 1918 року на нараді представників імперського уряду і Верховного головнокомандування кайзеру Вільгельму II було заявлено: «Зараз Великоросія і Україна претендують на Крим. Згода в цьому питанні між обома так само неможлива, як і в питанні про кордони. Порядок, в крайньому разі, слід встановити. Більшовицькі злочинці там ще на волі. Ми не можемо заднім числом чинити правосуддя. Населення не в змозі сформувати уряд. Генерал Сулькевич готовий керувати країною у згоді з нами» (*там само.* — С. 571).

У зв'язку з цим у Криму поширювалися чутки «1) Про анексію Криму Німеччиною (німецька колонія), 2) Про анексію тільки прибережної смуги південного берега й повернення іншої частини Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами» (*там само.* — Арк. 2).

Крім того, в повідомленні полковника Химича зазначалося, що «міські самоуправи і земства, обрані на широких соціалістичних началах, незадовільно справляються із своїми завданнями. Основою для їхньої діяльності служать більшовицькі розпорядження і накази німців» (*там само.* — Арк. 2).

У цьому документі також повідомлялося, що «німці, очищуючи Севастополь від присутності українського елемента, потроху виселяють його, відправляючи на Україну» (*там само.* — Арк. 3).

А на початку червня 1918 року німецьке командування вирішило передати владу в Криму російському генералові

Сулькевичу, котрий видав розпорядження, щоб місцеві власті «ні в які зносини з Урядом України не вступали» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 27 зв.).

Гетьман Скоропадський намагався через німців вплинути на ситуацію в Криму, тим паче, що губернський з'їзд землевласників та хліборобів Таврії 12 червня 1918 року, ознайомившись з позицією Уряду Української Держави, підтримав приєднання Криму до України. Зокрема, голова з'їзду Закеров дав до Києва таку телеграму: «Горячо приветствуем этот шаг правительства» (*там само.*— Спр. 186.— Арк. 738).

Центральний орган Курултаю, який користувався великою популярністю серед населення, також висловився за приєднання Криму до України на автономних началах (Екатеринославский вестник.— 1918.— 7 червня).

Однак Кримський крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, котрий був проросійськи налаштованим, за словами Д. Дорошенка, «з свого боку почав боротися з «українською пропагандою», почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційальні телеграми й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Досить було проголосити економічну блокаду півострова. Я настояв в Раді Міністрів на проголошенні «митної війни» з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмкою того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю овочів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельвок на ящики, для овочів, дров для сушки, стружок, опилок для упакування; все те привозилось, звичайно, з України, але довіз був спинений. Потребували також цукру для консервування овочів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер усе це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізницю. Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блокаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулись до нас вдруге, мотивуючи своє прохання

тяжким становищем кримської людности. Від нас була відповідь, що українське правительство взяло на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання ми не брали на себе; ми готові піти назутріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительства, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ген. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною» (*Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле.*— С. 301—302).

Підтримуючи Д. Дорошенка, Рада Міністрів у своїй постанові від 27 липня спеціально доручала міністру фінансів «звернути найсуворішу увагу на те, аби ніякі продовольчі вантажі не вивозилися з українських портів до Криму», для чого йому надавалися найширші повноваження щодо митного огляду суден (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 6.— Арк. 135 зв.).

Дуже ретельний аналіз економічної спроможності Криму, який здійснили тоді місцеві спеціалісти, однозначно засвідчував, що півострів не може повноцінно існувати без найтіснішого господарського зв'язку саме з Україною. За висновком одного з них — М. Бененсона, у 1918 році тут не добрали значну кількість не тільки кормових культур, що вдарило по тваринництву, особливо в плані використання робочої худоби, а й продовольчого зерна. Якщо в 1916 році його зібрали 13888 тисяч пудів, у 1917 — 14252 тисяч, то в 1918 — лише 10199 тисяч (*Бененсон М. Экономические очерки Крыма.*— Симферополь, 1919.— С. 26).

Така ситуація на півострові повторювалася досить часто, оскільки його північна частина, як, до речі, і материкові повіти Таврійської губернії, належать до території, на якій панують східні вітри, що негативно впливає на розвиток сільськогосподарського виробництва. Відзначаючись надзвичайною сухістю й високою температурою, вони досить часто приносять весною і влітку страшні посухи, а взимку обумовлюють сильні заметілі й видування снігу з полів. Ці вітри систематично спричиняють чорні буревії, коли в повітря піднімаються величезні маси піску й пилу, що й призводить до загибелі врожаю.

Одну з таких, яка сталася в 1892 році, ще пам'ятали в Криму: тоді пиловий туман, що надавав особливого харак-

терного забарвлення заходів сонця, був помітний навіть у Санкт-Петербурзі (Земледельческий центр и Юг Европейской России.— СПб., 1911.— С. 12).

Природні умови не давали півострову можливості виробляти потрібну кількість кормових культур, що гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва. За винятком вівчарства, Крим по суті не міг розвинути в необхідних масштабах тваринництва, що, через малий вихід робочої худоби, насамперед, позначалося на спроможності розорювати перелогові масиви землі. А щоб обробити наявний на той час орний масив, на півострів змушені були щороку ввозити понад дві з половиною тисячі коней (Бененсон М. Вказ. праця.— С. 28).

Напередодні Першої світової війни для потреб міського населення до Криму ввозилося на забій близько 25 тисяч голів великої рогатої худоби. Якщо до війни в основному її переправляли з Кубані, Катеринославської та північних повітів Таврійської, то пізніше головним джерелом постачання великої рогатої худоби для Криму стали сусідні з півостровом Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський повіти (*там само.*— С. 28).

Не розвивалося на півострові і свинарство, що обумовлювало завезення головним чином з Мелітопольського повіту трьох чвертей необхідної для споживання свинини (*там само.*— С. 29).

За період після приєднання Криму до Російської імперії тут різко скоротилося поголів'я овець, незважаючи на заходи, які уряд уживав для його розвитку. Якщо в 1897 році в селянських господарствах на півострові ще налічувалося 1млн 483 тисячі овець, то в 1917 — вже тільки 350 тисяч, тобто в чотири рази менше. Склалася парадоксальна ситуація, коли кримські жителі постійно скорочували поголів'я, на місцеві пасовища приганяли великі отари (щороку в середньому по 100—120 тисяч голів), насамперед, з Дніпровського повіту і навіть Бессарабії через Одесу, Миколаїв, Херсон, Каховку і Перекоп. При цьому місцеве значення пригону зводилося не тільки до того, що вівці з некримських регіонів випасалися на півострові, а й залишали тут майже весь приплід і молочні продукти, а також деяку частину вовни. Підрахунки свідчили, що в Криму забивали для потреб місцевого населення більше половини привізних овець (*там само.*— С. 31—32).

Природно, оскільки на півострові не розвивалося власне вівчарство, то й не було відповідної бази для переробки вовни. Дві невеличкі фабрики цього напрямку — в Джанкої і Феодосії на кільканадцять робітників кожна — навіть не бралися до уваги при аналізові кримської економіки (*там само.*— С. 58).

Відставала й тютюнопереробна галузь, котра, здавалося б, мала всі умови для свого поширення на півострові. Ті 8 нових підприємств, що з'явилися на півострові після 1913 року, як писав М. Бененсон, «не вплетуть нових лаврів у вінок слави кримської тютюнової індустрії. В Криму давно визначилось декілька стійких тютюнових виробів зі своєю ринковою маркою. Те, що виникло, є тільки пучка тютюну без визначеності сорту, назви, без певної витримки і, головне, без вмілого сортування, яке є центром премудрості в тютюновій справі. Здається, якщо перемінити всі етикетки, перемінити їх і розклеїти на будь-які пачки і коробки, то тютюни і папіроси нових фірм мало що втратять і споживач також» (*там само.*— С. 58).

З інших галузей переробної промисловості на півострові могла б мати стабільний розвиток консервна, але вона повністю залежала від поставок українського цукру, якого ввозилося 623 тисячі пудів. Він був не тільки предметом першої потреби, але й забезпечував виробництво консервів і вина. В 1918 році, у зв'язку з економічною блокадою Криму Україною, всі консервні фабрики півострова, які раніше спеціалізувалися на виготовленні фруктового варення, сиропів, цукерок тощо, змушені були перейти на виробництво овочевих і м'ясних консервів.

Незважаючи на великі можливості власного виробництва, кримські прилавки були завалені сушеними фруктами з Греції і Туреччини, оскільки на місці не могли налагодити безперервної переробки свіжих плодів (*там само.*— С. 60—61, 73).

А брак необхідної кількості борошномельних підприємств спричиняв до того, що навіть в урожайні роки на півострів доводилося завозити велику кількість борошна. Так, у 1913 році до Криму було ввезено 4948 тисяч пудів борошна і 1277 тисяч пудів висівок (*там само.*— С. 68).

Українські хлібороби, до речі, давали можливість розвиватися кримській хліботоргівлі, через Феодосію, Севастополь і Євпаторію відправляли на експорт головним чином

пшеницю. Феодосійський порт в окремі роки експортував близько 25 мільйонів пудів зерна, що, як правило, надходило з північних повітів Таврійської, Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній. Це мало дуже велике значення для розвитку економіки всього півострова (*там само.*— С. 69).

В основному саме з прилеглих українських територій Крим міг одержувати й усі інші продукти, котрими його не могло забезпечити власне виробництво. Зокрема, завозилося щороку 90500 пудів молочних продуктів, 45 тисяч пудів яєць, 27 тисяч голів птиці, 18 тисяч пудів олії, 1 млн 204 тисячі пудів картоплі, а також 721200 пудів сіна (*там само.*— С. 73—74).

Крім того, народне господарство півострова великою мірою залежало від ввезення з сусідніх українських губерній таких важливих товарів, як кам'яне вугілля (з Донбасу його переправляли щороку в середньому 2 млн 395 тисяч пудів), дров (1 млн 406 тисяч пудів, в основному з Чернігівської губернії), а також металу із заводів Придніпров'я і криворізької руди (*там само.*— С. 75).

Для повноцінного функціонування народногосподарського комплексу Криму, якщо судити за результатами 1913 року, не вистачало промислових і продовольчих продуктів на суму 40127900 карбованців (*там само.*— С. 77).

Яскравою ілюстрацією критичної ситуації, в якій опинився Крим на той час, є доповідна Сімферопольського повітового старости. Якщо до оголошення економічної блокади Криму мешканцям півострова було байдуже чи він стане «татарським, німецьким, українським чи розіб'ється на 5 самостійних республік, аби лише обиватель був спокійним за своє життя,— тепер же населення його, починаючи відчувати голод, шукає вихід з становища, що склалося. Нетатарське населення, незважаючи на повне неосвідомлення про становище в Україні і незалежно від особистих своїх політичних симпатій до тієї чи іншої державної комбінації, повинуючись голосу шлунка, шукає форму, в якій можна було б вилити свої бажання щодо приєднання до України, знаючи, що це відкриє кордони» (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 14.— Арк. 4).

Як повідомлялося далі в цьому документі, губернські земська і продовольча управи мали повну картину того, що очікує півострів у майбутньому, якщо він буде залишатися

ізолюваним. Ці дві інституції писали Сулькевичу і німецькому генералу Кошу, що навіть у відносно урожайному 1917 році для забезпечення населення Криму необхідно було ввезти 553341 пудів хліба. Що ж стосувалося 1918 року, то врожай на півострові був незадовільним. У Перекопському повіті, наприклад, хліб викосили на корм худобі. Весь відносно задовільний урожай Євпаторійського повіту забрали німці. Можна було розраховувати на якусь частину зерна з полів Феодосійського і Сімферопольського повітів (*там само.*— Арк. 4).

На час мого приїзду до Сімферополя, писав далі повітовий староста, «там видано населенню останній запас хліба (на 2 дні 1 фунт). Більше в розпорядженні Продовольчої Управи не залишилося. Обиватель звик до останніх днів купляти вільно будь-яку кількість хліба, тепер при наявності карточок він стає в чергу до булочних звечора.

Масла і взагалі жирів на ринку немає майже зовсім. Ціни на продукти піднімаються кожний день» (*там само.*— Арк. 5).

Але економічне становище Криму стало катастрофічним не тільки через відсутність українського хліба. Півострів повністю залежав від залізничного сполучення із своїми споживачами також від України. В листі голови Сімферопольської фруктової і винної біржі А. Пастака вказувалося, що для реалізації щедрого врожаю фруктів, зокрема, для вивезення літніх сортів необхідно було щодня 30 вагонів, а для зимових — 60. Але, щоб відправити цю кількість, треба було своєчасно поставити до Криму близько 1000 вагонів пакувального матеріалу (*там само:* Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 133.— Арк. 13).

Важке становище складалося і для виноградарів та овочівників Криму. Так, Феодосійська повітова народна управа зверталася до Києва за дозволом вивезти з Харкова 500 пудів мідного купоросу, 300 — сірчаного оцету, 20 — залізного купоросу, 40 хлорного барію, 3 — паризької зелені, бо інакше буде поставлено під загрозу існування виноградників, садів і городів (*там само.*— Арк. 18).

Не можна було забувати і про «фуражне» питання. Воно, за висловом крайового міністра землеробства і продовольства Раппа, складалося ще гірше, ніж хлібне. Причиною полягала в тому, що на півострові урожай вівса, ячменю і сіна видався низьким, а доставка з північних по-

вітів Таврійської губернії через митну війну Уряду Української Держави вкрай ускладнилася (Утро Юга (Сімферополь).— 1918.— 27 серпня).

Скажімо, річна потреба Ялти в сіні досягала 400 тисяч пудів, зернового фуражу — близько 500 тисяч пудів, а також 500 тисяч пудів висівок. Для Севастополя ці цифри відповідно становили: 840 тисяч, 800 тисяч і 600 тисяч. Приблизно таких обсягів потребував і Сімферополь (Вольный Юг (Севастополь).— 1918.— 16 липня).

Наприкінці серпня 1918 року великої гостроти в Криму набуло «цукрове» питання. І хоч німецькою владою в Україні було закуплено 300 вагонів цього продукту для півострова, однак через митну війну ввезти його не було можливості (Утро Юга.— 1918.— 27 серпня).

Природно, що в умовах 1918 року цей дефіцит загострився в стократ. І тільки тоді в Криму по-справжньому відчували залежність від України, зокрема те, що без відновлення економічних зв'язків з нею, які склалися протягом багатьох століть, населення півострова чекає катастрофа.

Уже в серпні 1918 року голова Таврійського союзу борошномелів Г. Каганський висловився за «безумовно необхідне економічне об'єднання Криму й України» (Утро Юга.— 1918.— 25 серпня).

Ця газета в ті дні писала, що між Кримом і Україною є багато зв'язуючих частин і немає нічого, що їх роз'єднувало б. Навіть у діяльності «урядів обох, незважаючи на відсутність правильних відносин між ними, існує багато спільного. Обидва уряди свідомо спрямовують усі зусилля на спокійну творчу працю, закликають до державного будівництва, ведуть боротьбу із залишками більшовизму й зайняті відновленням порядку і законності, зруйнованих поглиблювачами революції. Цього одного достатньо, щоб простягнути один одному руки і працювати разом в ім'я спільної ідеї.

Телеграф уже повідомив нам про проект нового виборчого закону, підготовленого для міських дум українським урядом. В основному він співпадає з проектом кримського уряду...» (там само.— 28 серпня).

5 вересня 1918 року з'їзд власників садів у Сімферополі ухвалив просити кримський і український уряди припинити митну війну, яка «тяжко відбивається на економічному

добробуті півострова. Для переговорів з українським урядом уповноважено професора Деккера» (Відродження.— 1918.— Ч. 131).

А з'їздом представників торгово-промислових організацій і біржових комітетів, кооперативів, банків, продовольчої управи, міських голів, земських управ було обрано делегацію для переговорів з Україною у складі голови сімферопольського біржового комітету Харченка, голови губернської продовольчої управи Стевена, колишнього губернського комісара Богданова, представника феодосійської біржі Цвібака і лісопромисловця Халітова. Делегація одержала наказ домогтися митного об'єднання і прав Криму мати свого представника під час переговорів з економічних питань з іншими державами (Приазовський край.— 1918.— 25 вересня).

Кримський крайовий уряд навіть за таких складних для населення півострова умов намагався ще апелювати до німецьких властей, а відтак обнадіював мешканців півострова, що Берлін допоможе їм усамостійнитися від України. На початку вересня 1918 року в кримських газетах було опубліковано повідомлення, що «за одержаними від представника уряду в Берліні відомостями, незалежність Криму від України встановлена.

Граф Татищев вступив у переговори з представниками України про негайне припинення економічної боротьби і про вироблення плану економічних зносин між Україною і Кримом» (*там само.*— 4 вересня).

Але в першій частині повідомлення кримські власті видавали бажане за справжнє, оскільки після прибуття посольства з півострова до столиці Німеччини заступник міністра цієї держави Штумм заявив послу Української Держави барону Штейнгелю, що «ці панове не будуть офіційно прийняті, що розмова про Крим може йти тільки між Німеччиною і Україною», а тому український посол додавав: «що, власне, питання вирішене, що Крим наш» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 3.— Спр. 1.— Арк. 46).

Про це ж заявив у розмові з кореспондентами і Голова Ради Міністрів Української Держави Федір Лизогуб: «У питанні про Крим Німеччина визнала фактично за нами всі права на володіння Кримським півостровом. Питання про переговори з кримським урядом не порушувалося, і ці переговори можуть початися за ініціативою кримського

уряду, коли він до нас звернеться, і можуть відбутися в Києві» (Приазовский край (Ростов).— 1918.— 12 вересня).

Деякі місцеві міністри теж почали схилитися до думки, що Кримський крайовий уряд нежиттєздатний, а тому в найближчий час стали можливим приєднання півострова до України (ЦДАВОВУ: Ф. 106.— Оп. 1.— Спр. 14.— Арк. 5).

Очевидно, це добре розуміли і в Берліні, оскільки німецький уряд надіслав 10 вересня до Сімферополя телеграму, в якій радив розпочати з Україною переговори про об'єднання, у яких обіцяв виступити посередником (Відродження.— 1918.— Ч. 134).

На нараді, яка відбулася 15 вересня 1918 року в залі засідань Кримського уряду, крім його членів, були також присутні і представники німецького уряду: від Імперського господарського відомства — таємний радник Відфельд, від військового округу — майор фон Девіц, капітан принц Рейс, майор Зігмунт, лейтенант Кумров.

Після того, як засідання було відкрито, принц Рейс попросив генерала Сулькевича накреслити всі пункти, що стосуються до господарської частини, які необхідно узгодити з Українським Урядом на переговорах у Києві. Керівник Кримського уряду наголосив, що найважливішим питанням у цей час для півострова залишається вивезення фруктів. Якщо виявиться неможливим найближчим часом вивезти плоди у великій кількості, то господарства багатьох власників садів будуть розорені (Краткий отчет о деятельности Делегации Крымского Правительства в Киеве с 28-го сентября по 16-е октября 1918 г.— Симферополь, 1918.— С. 62).

Представник міністерства фінансів Никифоров повідомив, що через труднощі, які виникли після припинення грошового обігу між Україною і Кримом, особливо великі проблеми мають селяни, котрі пов'язані розрахунками із земельним банком. Присутній на засіданні від міністерства землеробства Домброво вказав на необхідність ввезення з України харчових і кормових запасів, вугілля.

Вислухавши все це, генерал Сулькевич підсумував, що Кримським урядом уже двічі робилися спроби ввійти в переговори з Україною, але поки що безуспішно. Якщо німецьке командування не забезпечить підтримки, то немає сенсу намагатися і втретє налагодити контакти з Києвом.

У відповідь таємний радник Відфельд порадив: відповідне клопотання Кримського Уряду до Німецького командування при Українському Уряді належить підготувати таким чином, аби не довелося чекати нової відмови (*там само.*— С. 64).

Підбиваючи підсумки засідання, генерал Сулькевич заявив, що кримські «представники будуть уповноважені вести і заключати переговори в Києві за власним розсудом на основі широких повноважень без зобов'язання для них запитувати для окремих постанов затвердження Ради Міністрів у Сімферополі» (*там само.*— С. 64).

Наступного дня командуючий німецькими військами в Україні генерал Кош повідомив Сімферополь, що в Берліні вирішили «погодиться на політичне з'єднання Криму з Україною на основах автономного внутрішнього управління. Норма з'єднання має бути вироблена спільно з представниками Українського Уряду» (*там само.*— С. 67).

Генерал Кош, крім того, повідомив, що має бути передбачено: «Кримський Уряд не є Державним Урядом, а Крайовим Урядом без власного Міністра Закордонних Справ. Крим не повинен мати політичних відносин з іноземними державами» (*там само.*— С. 67).

17 вересня 1918 року, як і вимагали німці, члени Кримського уряду дали свою відповідь. У ній вони наполягали на тому, що «з'єднанню Криму з Україною не протирічило б спільне Міністерство Закордонних Справ з участю в ньому Криму і з представництвом останнього в посольствах і консульствах» (*там само.*— С. 68).

Ретельно проаналізувавши ситуацію, генерал Сулькевич і його оточення змушені були піти на переговори з Києвом. До такого кроку уряд Сулькевича змусили не тільки німці, а й з'їзд власників садів Криму, який звернувся до Києва й Сімферополя з проханням знайти порозуміння (Відродження.— 1918.— Ч. 131).

Оскільки 20 вересня, як передбачалося на згаданому засіданні Кримського уряду, переговори в Києві не розпочалися, 22 вересня Головне німецьке командування звернулося до сімферопольських властей із запитом про ймовірну можливість прибуття до Києва делегації Криму, підкреслюючи, що це є бажаним (Краткий отчет...— С. 66).

ПЕРЕГОВОРИ ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КРИМУ З УКРАЇНОЮ

Політичні кола Криму також схилилися до переговорів з Українською Державою щодо приєднання до неї півострова. Один із відомих місцевих діячів — князь В. Оболенський, згадував, що за такого стану справ їхні думки невільно стали спрямовуватися до України. На початку жовтня 1918 року, продовжував він, «ці думки в колах, близьких до Губернської земської управи, вже остаточно визріли. Нам усе ясніше і ясніше здавалося, що, приєднавшись до великої України, Криму буде легше потім ввійти до складу Росії, а що залишаючись маленькою самостійною державою, він ризикує, на випадок перемоги австро-угорців, бути зовсім від неї відторгнутим». (*Оболенський В. Крым при немцах // Крымский архив.— 1996.— № 2.— С. 24*).

При губернській управі було скликано нараду голів повітових управ і міських голів Криму, на якій розглядалися пропозиції щодо об'єднання з Україною, висунуті князем В. Оболенським. Незважаючи на вкрай різношерстний у політичному відношенні склад наради, писав він, «у питанні поставленому Управою на обговорення, розбіжностей не було ніяких» (*там само.— С. 24*).

Дізнавшись про рішення влади Криму вступити з урядом України в переговори про умови з'єднання, а також враховуючи важке становище кримського населення, яке не могло в умовах митної війни реалізувати врожай фруктів і винограду, за дозволом гетьмана Скоропадського Рада Міністрів Української Держави 18 вересня 1918 року постановила: «1) Тимчасово припинити митну війну за умови негайної присилки представниками Криму в Київ уповноважених ними осіб для відкриття вищезгаданих переговорів.

2) Просити Міністра фінансів зняти митний огляд вантажів, що направлялися в Крим з Києва.

3) Переговори з представниками Криму після їх прибуття до Києва про умови злиття Криму з Україною вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам.

4) Про тимчасове припинення митної війни повідомити по телеграфу» (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк. 62).

І коли на засіданні Ради Міністрів Української Держави 23 вересня 1918 року тимчасово виконуючий обов'язки голови М. Василенко повідомив про одержання телеграми від голови Ради Міністрів Криму про виїзд делегації, було ухвалено рішення: «Послати ген. Сулькевичу телеграму з вказівкою того, що делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань» (*там само.*— Арк. 5 зв.).

У відповідь на це генерал Сулькевич надіслав до гетьмана 26 вересня 1918 року телеграму, в якій повідомляв, що уповноважив свою делегацію «вести з уповноваженими Вашої світлості переговори про врегулювання економічних і фінансових питань, що стосуються Криму й України, про умови політичного з'єднання Криму з Україною та про інші питання, що зачіпаються таким з'єднанням, і вказаних в інструкції, якою я забезпечив названу делегацію.

Сенатору Ахматовичу надано право спільно з членами Делегації підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти, які будуть вироблені Кримським і Українським Уповноваженими» (*там само:* Ф. 3696.— Оп. 2к.— Спр. 6.— Арк. 1).

Припинення митної війни одразу ж відкрило можливість для експорту садовини з Криму. Зокрема, в Україну її передбачалося вивезти понад два мільйони пудів (Відродження.— 1918.— 9 жовтня).

Зі свого боку Україна обіцяла негайно поставити на півострів 900 тисяч пудів пшеничного борошна (*там само.*— 3 жовтня).

Повідомлення про початок переговорів дало можливість українцям Криму голосніше заявити про себе. Так, з початком жовтня Сімферопольська українська громада зайнялася організацією мережі українських кооперативів — споживчих і сільськогосподарських товариств. У Севастополі український клуб відкрив свою школу (*там само.*— 11 жовтня).

Вплив на таке рішення мала й діяльність українських організацій півострова. Саме тоді, коли Крим опинився у важкій економічній ситуації, вони змогли зібратися на свій перший з'їзд 28—29 серпня 1918 року в помешканні Сімфоро-

польської Української Громади, на вул. Лазаревській № 8. З'їзд був скликаний на підставі постанови ініціативного гуртка при Сімферопольській громаді, а також за згодою Кримського Уряду і німецького коменданта м. Сімферополя.

На з'їзді були присутні: від міста Сімферополя, голова Ради Громади Петро Близнюк, делегат від Сімферопольського громадського кооперативу Денис Мацько; від м. Ялти голова Ради Громади Павло Горянський і товариш голови Наталія Ярошевська; від м. Севастополя член ревізійної комісії українського клубу Максим Муленко, голова кооперативу (він і скарбник клубу) Іван Лихонос; від м. Євпаторії товариш голови Ради громади Павло Червченко; від м. Алупки делегат української громади Йосип Шевченко; від міст Таврії член виконавчого комітету всіх організацій губернії Митрофан Мальців.

Останній відкрив з'їзд, головою якого обрали Івана Лихоноса, товаришем голови Йосипа Шевченка і писарем Петра Близнюка.

Вибравши президію, з'їзд розглянув повістку дня, яка була ухвалена одноголосно:

«1) Доклади з місць.

2) Організація центральної спілки Громад.

3) Відкриття кооперативів на місцях.

4) Культурно-просвітні справи.

5) Вироблення зразкового проекту Статута Українських культурно-просвітніх громад» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 43).

Після доповідей з місць і детального розгляду зазначених питань, «з'їздом ухвалено відповідні резолюції:

I

Розглядали видання Української газети російською мовою.

З'їзд, знаходяче необхідним видання такої газети в Криму, ухвалив поробити всякі заходи, аби було знайдено засоби на здійснення цієї справи.

II

Підтримання української газети «Наш степ»

Маюче на увазі безпорадне становище газети «Наш степ», з'їзд знаходе необхідним запропонувати Українським

громадам в Криму прийти з грошовою допомогою в справі видання цієї газети, а разом і літературною працею.

III

Про заснування національного хору

Подбать про заснування при кожній громаді власного хору з досвідченим диригентом, в разі потреби всі хори Українських громад міста мають об'єднатися для публічних концертів. В разі потреби до хору можуть бути прийняті хористи на жалування.

IV

З'їзд вважаюче за необхідність ширити національну просвіту, ухвалив, аби українські органи на Криму улаштували б курси Українознавства, лекцій й питання з лихтарем, відчиняли б «Просвіти», дитячі садки, школи, національні свята і т. п., а краєва Рада в Криму щоб завше була до послуг Українських Організацій на Криму, аби допомогти в цих національних справах.

V

Дошкільне виховування

При першій змозі улаштувати силами громад підготовчі школи для дітей громадян, по скінченню яких діти могли вступати до першої кляси середньої школи з викаладовою українською мовою.

В наступному шкільному році, 1918—1919, з'їзд визнав бажаним, аби кожна громада влаштувала курси Українознавства, української мови, письменства, історії, культури, географії як для учнів, так і для дорослих.

VI

Про книгозбірні й читальні

Визначаюче потрібним допомогти організаціям мати книгозбірню та поліпшити замовлення і доставку з центрів книжок і інших часописів. Доручить Краєвій Раді допомогать організаціям своїми повідомленнями про становище книжкового базару, нові видання, а головним чином взять на себе замовлення доставки книжок на кошти організації, організувати ще в центрі зразкову книгозбірню.

VII

Маюче на увазі, що Український театр був і є найвищий розвій українського духовного життя, чому повинен він стати на найвищу височінь, яка сіє будучого урожаю, культурної ниви життя, а тому слід провадить на місцях театральні справи як можна ширше.

VIII

Дитячі садки

Прохати діячів Українських організацій звернути увагу на дитячі садки і инше, щоб давати дещо можливо, українське, щоб-то: пісні, ігри, а де можливо, откривать власні садки.

IX

Козацькі справи

Українські організації гуртуючись тільки на підставах культурно-просвітніх завдань, не можуть задовольнити громадян в економічних справах, а через те зібрання загального з'їзду вирішило: пропонувать усім Українським Організаціям в Криму скласти власні національні кооперативи і згуртувати їх до Кримської загальної спілки кооперативів, порадивши брати на увагу зразок статуту кооператива Сімферопольської Української громади.

В складі Ради Спілки кооператорів мусить бути представництво від Української Ради Криму.

X

При заснуванні Українських Організацій в Криму з'їзд одноголосно ухвалив прийняти на увагу статут громади м. Сімферополя, порадивши взяти його за зразок усім Українським Організаціям в Криму.

XI

Організація Центральної спілки Громад

Заснування краєвого органу Українських Орган. в Криму, виділеному поміж себе органу із п'яти членів і одного кандидата, дати назву «Краєва Українська Рада в Криму» з осідком в м. Сімферополі, котра і провадить в життя всі постанови з'їзду.

Відкриття Краєвої Української Ради в Криму обраному складу Краєвої Ради в Криму розпочать свою діяльність з 30 серпня с/р в 3 годині дня» (*там само.*— Арк. 43 зв.— 44).

Перше засідання обох делегацій про об'єднання відбулося 5 жовтня 1918 року під головуванням Голови Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуба за участю представника Німецького Командування принца Рейса.

Крим Ф. Лизогуба, від України були присутніми військовий міністр Рогоза, міністр закордонних справ Дорошенко, міністр фінансів Ржепецький, міністр торгівлі й промисловості Гутник, міністр внутрішніх справ Кістяківський, заступник міністра закордонних справ Палтов і представник морського міністерства Чернилівський-Сокіл.

Від Кримського Крайового Уряду були: міністр юстиції Ахматович, міністр народної освіти Чариков, міністр шляхів сполучення Фріман і керуючий міністерством постачання Домброво.

Виголосивши привітання від імені гетьмана Павла Скоропадського, котрий виразив сподівання на благополучне й швидке завершення переговорів, Лизогуб попросив до слова керівника кримської делегації. Сенатор Ахматович, подякувавши за привітання, вручив письмові повноваження на ведення переговорів від генерала Сулькевича й зажадав від української сторони представити такі ж від неї. Не задовольнившись усною заявою Лизогуба, що відповідні повноваження гетьманом надані, Ахматович поставив вимогу про пред'явлення їх у письмовому вигляді (Краткий отчет о деятельности Делегации Крымского Правительства в Киеве с 28 сентября по 16 октября 1918 г.— Сімферополь, 1918.— С. 10).

Після роз'яснень української делегації, що «з технічних причин у даний момент надати копію журнальної постанови Ради Міністрів Української Держави не є можливим», Лизогуб запропонував обмінятися думками щодо порядку й предмету переговорів (*там само.*— С. 11).

Що ж стосується заяви Ахматовича про коло повноважень української делегації — вести переговори про приєднання чи возз'єднання Криму з Україною, то представники гетьмана запевняли, що уповноважені ухвалювати всі рішення, які виникнуть у ході переговорів.

Голова Ради Міністрів Української Держави Лизогуб запевнив присутніх, що «інтереси Криму й України для представників Українського Уряду однаково дорогі. Якщо з переговорів виясниться, що Україні доведеться поступитися своїми інтересами, то вона на такий крок піде. Але в першу чергу має бути вирішеним питання об'єднання Криму з Україною, що з точки зору Українського Уряду є головним завданням і без нього розв'язання економічних питань неможливо» (*там само.*— С. 15).

Далі відбувся такий обмін думками:

«Ахматович. Дякує за вираження добросусідських відносин, але до одержання повноважень Представників України, просить засідання відкласти до понеділка — поки що ж просить повідомити про погляд Українського Уряду на політичну долю Криму, оскільки ініціатива про переговори йшла з боку України.

Лизогуб. Запевняє, що в понеділок копія журнальної постанови Ради Міністрів буде надана Представникам Криму.

Палтов. Говорить, що ініціатива переговорів йшла з боку Криму. Граф Татищев зробив першу таку заяву, про що залишилися сліди в Німецькому Міністерстві Закордонних Справ.

Ахматович. Говорить, що не знає про політичні виступи графа Татищева, а повноваження графа Татищева обмежувалися лише виясненням економічних питань. Основою ж переговорів А. М. Ахматович вважає телеграму, прислану генералу Сулькевичу від імені Українського Уряду.

Лизогуб. Говорить, що не вважав за потрібне ознайомитися з повноваженнями графа Татищева, але якщо граф прибув до Німеччини як міністр Кримського Крайового Уряду, вважав його офіційним представником. І граф Татищев тоді говорив про можливість приєднання Криму до України на автономних началах за зразком Фінляндії і Росії.

Ахматович. Не сумнівається в правоті сказаних слів, знаходить у даному випадкові краще підтвердження необхідності обміну повноваженнями. Знаходить за можливе рахуватися лише з даною йому інструкцією і просить на наступне засідання надати пропозиції Українського Уряду, що стосуються форми з'єднання Криму з Україною» (*там само.*— С. 15—16).

На додаток до своєї постанови від 18 вересня Рада Міністрів Української Держави уповноважила 8 жовтня 1918 ро-

ку вести переговори з Кримом щодо з'єднання його з Україною Голову Ради Міністрів Федора Лизогуба, міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського, міністра фінансів Антона Ржепецького, міністра торгівлі й промисловості Сергія Гутника і військового міністра генерального бунчужного Олександра Рогозу з «наданням їм права на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру» (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 10).

На другому засіданні українська сторона надала членам кримської делегації можливість ознайомитися зі своїми повноваженнями, офіційно вручивши їх, після чого було оголошено проект Уряду Української Держави про умови возз'єднання Криму з Україною. У 19 пунктах пропонували такий варіант договору:

«1). Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною Верховною владою Його світлості Пана Гетьмана.

2). Усі піддані Української Держави в межах Криму і Кримського краю в межах України користуються однаковими правами.

3). Усі права міжнародні і міжнародних договорів, усе управління армією і флотом належить Пану Гетьману і Українському Урядові, причому армія Криму формується за принципом територіальним і в мирний час повинна перебувати в межах Криму.

4). Кримський край має Крайовий Уряд і Крайові народні Збори, а також право місцевого законодавства в межах компетенції Крайового Уряду.

5). Усі місцеві Закони, схвалені Крайовими народними Зборами, одержують силу після затвердження їх Паном Гетьманом безпосередньо. Ним же затверджується призначення вищих посадових осіб Крайового Уряду.

6). У галузі народної освіти, релігійній, національній, торгівлі й промисловості, землеробства і сільського господарства Кримський край є вповні самостійним і на нього не поширюються загальні закони Української Держави.

7). Усі шляхи сполучення, за винятком залізниць, а також використання природних сил краю цілком належать віданню Крайового Уряду.

8). Крайовий Уряд визначає й стягує всі прямі податки, за

винятком подохідного, і призначає всякого роду місцеві збори і повинності.

9). Окружні і мирові судові установи і слідчі власті перебувають у віданні Крайового Уряду.

У Сімферополі засновується особлива Кримська Судова Палата.

Верховною Касаційною, адміністративною судовою інстанцією є Український Державний Сенат.

10). Крайовий Уряд має свій самостійний бюджет.

11). Митний кордон і єдина митна система є спільною з усією Україною.

У Кримському Краї встановлюється спільна з Україною валюта, єдиний Державний Банк, загальні дотичні податки і неокладні збори, спільні з Україною правила для торговельного флоту, спільна експлуатація залізниць, пошт і телеграфу.

12). На Кримський Край поширюється дія всіх цивільних і кримінальних законів України, причому виїмки з цих законів, що викликаються місцевими умовами, проводяться в законодавчому порядку через Крайові народні Збори і затверджуються безпосередньо Гетьманом.

13). Усі військові й торговельні порти перебувають у віданні Українського Уряду, котрий несе всі витрати щодо їх утримання.

14). Крайовий Уряд має право визначення державної мови, і в його повному віданні перебувають усі міські й земські самоуправління.

15). У віданні Крайового Уряду перебувають усі питання народного здоров'я і питання організації праці.

16). У віданні Крайового Уряду перебуває все державне майно Криму, за виключенням удільного чи приналежного окремим відомствам. Управління удільним майном приєднується до існуючого Управління уділами на Україні, а майно, що належить окремим відомствам, переходить у відання належних відомств Української Держави.

17). Українська Держава несе на собі всі витрати щодо утримання армії і флоту, військових і комерційних портів, залізниць, пошт і телеграфу і всіх закладів, які відають загальними, а не винятково місцевими питаннями.

18). При Міністерствах Закордонних Справ, Військовому і Фінансів організуються особливі Відділи з кримських справ.

19). При його Ясновельможності Пану Гетьману вводиться особливий Статс-Секретар з кримських справ з відповідним секретаріатом. Цей Секретар бере участь з правом голосу у засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які зачіпають питання Кримського Краю.

Цей Статс-Секретар призначається Його Світлістю Паном Гетьманом з числа трьох кандидатів, наданих йому Кримським Крайовим Урядом» (Краткий отчет...— С. 71—73).

Маючи від генерала Сулькевича дві інструкції щодо ведення переговорів, кримська делегація, як було їй наказано, почала спершу торгуватися за розширення прав півострова після об'єднання його з Україною. Саме з цих міркувань вона висунула заздалегідь обумовлені свої контрпропозиції. Їхній зміст був таким:

«1. Крим, спираючись на декларацію свого Крайового Уряду від 12/25 червня 1918 року, пропонує встановити з Українською Державою федеративний союз.

2. Взаємні стосунки учасників цього союзу в сфері політичній, економічній, фінансовій, судовій і адміністративній визначаються відповідними угодами, основою яких має служити братерська погодженість зовнішньої політики членів союзу, причому члени союзу, володіючи кожний своєю власною верховною владою, користуються в іншому повною, в межах згаданих угод, самостійністю.

3. За сучасного становища справ важко визначити, хто саме, понад Україну і Крим, може примкнути до згаданого союзу. Безумовно, однак, що столицею союзу має бути Київ і що саме життя вкаже, які з національно-територіальних частин Російської імперії, що самовизначилися, і в якому порядку будуть входити до складу зазначеного союзу.

4. У всякому разі на майбутньому всесвітньому конгресі, який повинен вирішити міжнародне становище і остаточну долю не тільки одного Криму, представникам кожного члена союзу належить відстоювати сукупними політичними і економічними силами спільні інтереси союзу, а рівно і спеціальні інтереси його членів.

5. Для кращого руху справ при Його Світлості Ясновельможнім Пану Гетьманові є статс-секретар з кримських справ з відповідним секретаріатом, що призначається Кримським Урядом і перебуває в постійному спілкуванні з Українським Урядом.

6. Учорашня пропозиція Українських Уповноважених і нинішня контрпропозиція Кримської Делегації належить передачі на обговорення Кримського Народного Уряду.

Беручи до уваги, що, незалежно від форми їх політичного з'єднання, Крим і Україна мають численні, різноманітні, постійно практично спільні інтереси, Делегація пропонує не відкладати таких, але розпочати обговорення їх у підкомісіях наради з спеціальностей, складених з членів Делегації, із залученням до їх праці, в разі потреби, особливо обізнаних людей.

У підкомісіях належало б в'яснити вже тепер наступні питання, швидше вирішення яких викликається потребами й інтересами широких кіл населення Криму й України.

1. Про передачу Сімферопольським окружним судом Катеринославському й Херсонському окружним судам справ, що виникли по Мелітопольському, Дніпровському й Бердянському повітах. Проект правил, що передбачають спільне узгодження, при цьому додається.

2. Про маяки, лоції, гідрометеорологічну службу і про Керч-Єнікальський морський канал. Коротка записка про це додається.

3. Про більш точне визначення сухопутних кордонів Криму й України.

У зв'язку з цим питанням перебуває й інше — про ставлення Таврійського губернського Земства до трьох українських повітів: Мелітопольського, Дніпровського і Бердянського.

4. Нарешті, в галузі постачання є ряд поточних питань, які близько зачіпають потреби населення Криму й України. З питань цих, що мають спеціальний характер, здавалось би встановити угодою відповідної комісії» (*там само.*— С. 73—74).

Кримська декларація, що була відповіддю на українську, як писало «Відродження», мала виразну тенденцію до «єдності-неєдності», зокрема, в своєму першому пункті: «При теперішнім становищі справ трудно означити, хто властиво, поза Кримом, може увійти в федеративний союз...» (Відродження.— 1918.— Ч. 158).

Однак таку заяву кримської делегації спростували представники кримських татар і німців-колоністів: «Уважаючи себе неуповноваженими по прийняттю того чи другого рішення по третьому пункту, представники кримськота-

тарської і німецької людности відкидають включення цього пункту в контрпроект» (*там само*).

Ця розбіжність думок випадкових представників Криму і його справжніх мешканців, які бачили в приєднанні до України свою користь, була дуже характерною. А тому в Києві не сумнівалися, що «в дусі приєднання вискажеться предпарлямент, раз він складатиметься з дійсних постійних мешканців Криму.

Відтягнення, отже розв'язання кримського питання з боку кримської делегації — це нічого інше як саботаж. Ці люде ще чогось сподіваються, на щось рахують, а перш за все на те, що хтось прийде і збудує їм Росію, федеративну, розуміється, яку вони опісля спільними силами і зроблять «неделімою», унітарною» (*там само*).

На засіданні делегацій, що відбулося 9 жовтня 1918 року, було зачитано українську декларацію, в якій викладалися принципи кримської крайової конституції. Нею передбачалося, що до спільних повноважень повинні належати: глава держави, військо, монетарна система і фінанси, залізничний транспорт, пошта, державний сенат і закордонне представництво (Відродження.— 1918.— 11 жовтня).

На засіданні 10 жовтня Кримська делегація не прийняла вказаних принципів крайової конституції, при цьому сенатор Ахматович заявив главі української делегації: «Проект з'єднання, представлений вами,— є проект поневолення» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 50 зв.).

У відповідь на це Лизогуб вказав що «існуючий Уряд Криму не має повноважень укладати договори. Цим підриваються не тільки Ваші повноваження, але й повноваження Вашого Уряду і заявляє, що Український Уряд завжди радий бачити в себе повноважних представників від повноважного Уряду» (*там само*.— Арк. 50 зв.— 51).

Зрештою, на засіданні 12 жовтня Кримська делегація погодилася розглянути пропозиції гетьманського уряду, але випросила місяць терміну на розгляд проекту Курултаєм півострова.

«Ми пішли на це,— гадував Д. Дорошенко,— «бо були певні в прихильному полагодженні справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці погодилися передати нам чорноморську флоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонірських суднах уперве замаяв український кармазин-

30 50

ПРОТОКОЛЪ.

Засіданія по вопросу о возможности меніях Крима и Украини.

Кіев, 10- X - 18.

ПРИСУТСТВОВАЛИ:

Председатель Совѣта Министровъ Украинской Державы
Ф. А. ЛЕЗОГУБЪ.

Председатель Крымскаго Правительства:
Министръ Внѣшнихъ Дѣлъ А. М. АХМАТОВИЧЪ.
Министръ Народнаго Просвѣщенія В. В. САРКОВЪ.
Министръ Пут. Сообщенія А. А. БРЕМАНЪ.
Министръ Снабженія В. А. ДОМЕРОВО.
Украин. Мин. Финансовъ А. М. НИКИФОРОВЪ.

Представители Румынскаго Правительства в Криму:
Г. Р. РАЙНЪ.
А. Н. ВЕССЪ.

Представитель Татарскаго Националізма: В. Б. БИЗЯКОВЪ.
А. ОЗЕНБАШИНЪ.

Представители Украинскаго Правительства:
Министръ Министровъ Дѣлъ А. М. ДОРОШЕНКО.
Министръ Внутр. Дѣлъ І. А. КИСТАНОВСКИЙ.
Военный Министръ А. Ф. РОГОЗІНЪ.
Министръ Финансовъ А. К. РЕБЕККИНЪ.

Товарищъ Министра Кнестр. Дѣлъ І. А. ПАВЛОВЪ.
Морского Министра В. М. ЧЕРНИЛОВСКИЙ-СОКОЛЬ.
Представитель Германскаго Командованія Принц РЕНЪ.

Секретари: Со стороны Крымскаго Правительства А. А. ХАНОВЪ и Г. Д. ОДЖУ-
БОВЪ. Со стороны Украинскаго Правительства Чинов. Особ. Порученія при
Пред. Сов. Министр. Н. Е. ПЕРВЯКИНЪ и Чинов. Особ. Поруч. при Министр. Министр.
Дѣлъ М. В. ПЕРЕМЕТЬВСКИЙ.

Засіданіе открываетъ Председатель Совѣта Министровъ Украинской Державы в 14.30м

Ф. А. ЛЕЗОГУБЪ. Проситъ Представителей Крымскаго Правительства представить
свое письменное заключеніе о котором говорилось в предыду-
щемъ засіданіи.

А. М. АХМАТОВИЧЪ. Прежде представленія своего заключенія читаетъ резолюцію

ський стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом» (Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле.— С. 303).

Треба додати, що жваво обговорював питання про приєднання Криму до України з'їзд борошномелів Таврії, який відкрився 16 жовтня 1918 року. При цьому гостро висловлювалося незадоволення діями свого уряду на переговорах у Києві.

Тоді ж місцеві підприємці почали розробляти проект відкриття в Криму відділення Українського банку (Відродження.— 1918.— Ч. 162).

А 18 жовтня 1918 року робітничий з'їзд у Сімферополі ухвалив постанову про приєднання Криму до України. Через три дні про таке ж рішення заявило велелюдне зібрання української громади Севастополя (*там само.*— Чч. 164, 165).

Такий рух з низів пояснювався, насамперед, усе ще важким економічним становищем Криму, зокрема недостатнім запасом продовольства на зиму. Скажімо, закуплені 100 тисяч пудів картоплі для населення півострова тривалий час залишалися невивезеними. Обмаль залишалося й хліба. 23 жовтня в Сімферополі було зменшено норму видачі хліба на три чверті фунта (*там само.*— Ч. 168).

Одержавши нові інструкції, кримська делегація здійснила кроки до відновлення українсько-кримських переговорів. Однак у дипломатичних колах Української Держави дали зрозуміти: відновлення переговорів можливе лише за умови рішучої зміни позицій представників Криму (*там само.*— Ч. 162).

30 жовтня 1918 року до керуючого МЗС Української Держави Палтова прибули нові члени кримської делегації — генерал Ізвєков і сенатор Никифоров, котрі продовжили розмови про взаємовідносини України і Криму.

Того ж дня в МЗС були прийняті представники Російського товариства власників пароплавів Рабинович і Бурштейн з приводу врегулювання товарообміну між Україною і Кримом. Їм було обіцяно розв'язання цієї проблеми в найближчі дні з припиненням митної війни (*там само.*— Ч. 173).

Але не тільки виробничі та фінансові організації Криму ставили питання про об'єднання з Україною. 10 листопада 1918 року рада профспілок Криму звернулася до «Уцентро-

профу»: Приступаючи до створення виробничих спілок і об'єднань, «Кримпроф», виходячи з тісного економічного зв'язку Криму з Україною, відсутності в Криму власних економічних центрів і слабкості кримських професійних спілок, вважає найбільш доцільним об'єднання кримських профспілок з всеукраїнськими центрами».

Поштовхом до розвитку таких подій послужило, звичайно, й повідомлення про те, що 6 листопада 1918 року німецьке командування передало охорону всіх без винятку кораблів Чорноморського флоту представнику морського міністерства Української Держави адміралу Клочковському (Крым (Сімферополь).— 1918.— 9 листопада).

Підтримувало це й самих українців. 11 листопада 1918 року в Ялті зібралися представники нашого етносу на півострові й утворили Українську Крайову Раду в Криму. Її Статутом передбачалося:

«Мета Ради:

1) Просвіта і піднесення культури та добробуту українського народу і взагалі оборона прав українського населення Криму. Район діяльності Ради — Кримський півострів.

2) Для досягнення цієї мети прислугують Раді ось ті способи: видання усякого роду книжок і інших видавництв та поширення їх в народі, улаштування публічних лекцій, викладів, концертів, театральних вистав і т. д.; усне проучування народу в усяких справах, улаштування національних свят, виставок, анкет; скликання з'їздів і конгресів в різних справах, закладання й удержування бібліотек, музеїв, читалень і виставок; заснування і ведення різних шкіл і курсів; викладання і ведення бурс, захоронок, дитячих садочків, вакаційних осель і інших благодійних інститутів; закладання позичково-благодійних кас і інших спілок та підприємств господарських, матеріальна допомога слугам науки, письменства, просвіти, мистецтва та шкільній молоді і т. п.

3) Краєва Українська Рада в Криму єсть юридична особа, що має право набувати і спродувати рухоме і нерухоме майно, так само робити позички і всякі договори, а також захищати свої інтереси через уповноважених радою осіб у всіх установах, де в цьому може виявитись потреба.

Печать

4) Рада має свою печать з написом: «Краєва Українська Рада в Криму».

Склад Ради і порядкування справами

5) Краєва Українська рада складається з представників існуючих українських організацій в Криму. Вони вибирають з-поміж себе малу Раду з п'ятьох членів і двох кандидатів до них.

Мала Рада керує усіма справами Краєвої Ради.

Увага: в члени Малої Ради і Ревізійної комісії можуть бути обрані й члени українських організацій, що не є членами Краєвої Ради.

6) Загальні Збори Краєвої Ради скликаються Малою Радою в разі потреби, та не менше як двічі на рік. Головою Загальні Збори обирають щоразу одного з членів Краєвої Ради.

7) Члени Малої Ради вибирають з поміж себе Голову Ради, Товариша йому, Скарбника й Секретаря, інші обов'язки розкладають по згоді між собою. Мала Рада вибирається на півроку.

8) Мала Рада скликається на наради Головою Ради або по заяві на папері не менш, як трьох членів Малої Ради.

9) Всі справи рішеннями більшістю голосів присутніх. Коли голоси поділяться порівно, перевагу дає голос Голови.

10) Наради можуть відбуватися в присутності не менш як трьох членів Малої Ради, рахуючи в тім числі Голову Ради або його заступника.

11) Порядкування грошима Ради приймає на себе один з членів — скарбник, та за цілість сум і майна Ради відповідає уся Мала Рада.

12) Скарбник приймає, береже й витрачає гроші Ради по постановах Малої Ради.

Всі ж суми, що вступають на протязі року, він кладе в банк на біжучий рахунок від Ради і залишає в касі Ради стільки грошей, скільки потрібно на місячні видатки.

Увага: відбирає гроши скарбник з біжучого рахунку по чеках, які повинні бути підписані Головою або особою, що його заступає, і ще одним членом Малої Ради.

Засоби Ради

13) Засоби Ради складаються: а) з щорічних та разових вкладок різних українських організацій; б) з жертв різних особ і інституцій; в) з сум добутих від упоряджених Радою публічних лекцій; читанів літературних вечорів, вистав і гулянок та г) з предметів на капітали Краєвої Ради й прибутків з її майна.

Зміна Статуту і скасування Ради

14) Зміни й додатки до цього Статуту можуть робити тільки Загальні Збори Краєвої Ради.

15) Краєва Рада перестає існувати тільки з постанови Загальних Зборів при участі не менш як 2/3 членів Краєвої Ради.

16) Коли Рада перестане існувати, то після задоволення всіх обов'язків, гроші і майно, яке лишиться, передається з постанови ліквідаційних зборів иньшій установі, що має таку ж саму мету» (ЦДАВОВУ: Ф. 3696.— Оп. 3.— Спр. 50.— Арк. 5—6).

Але в той же час, користуючись погіршенням справ у німців і цілком можливим залишенням ними півострова, прихильники «единой и неделимой России» всупереч досягнутим домовленостям у Києві, таємно пішли іншим шляхом: голова губернської управи В. Оболенський скликав її членів, на якому управа, як він пише, «прийняла на себе рішення виняткової відповідальності: звернутися від Таврійського земства до генерала Денікіна з проханням зайняти своїми військами Крим негайно після виходу німців» (Оболенский В. Крым при немцах.— С. 25).

17 листопада 1918 року гетьман України одержав телеграму із Сімферополя: «Сегодня вступило управление Крымом новое правительство запятая которое задачей выше всех стоящей считает возрождение единой великой России» (ЦДАВОВУ: Ф. 3766.— Оп. 1.— Спр. 132.— Арк. 52).

Цим кроком, зрозуміло, всі зусилля гетьмана Павла Скоропадського щодо приєднання Криму до України, були зведені нанівець. Однак його уряд не перестав цікавитися долею півострова. Скажімо, коли 2 грудня 1918 року Голова Ради Міністрів С. Гербель повідомив на засіданні свого кабінету, що Денікін призначив адмірала Каніна командуючим Чорноморським флотом, представнику Добровольчої армії в Києві генералу Ломновському було заявлено: «Український уряд, який узяв на себе всі витрати на утримання Чорноморського флоту і витратив на нього величезні суми, вважає, що в майбутньому Чорноморський флот в оперативному відношенні може бути підпорядкований командуючому, призначеному об'єднаним командуванням усіма збройними силами, діючими проти більшовиків, але в усіх інших відношеннях Чорноморський флот

має залишатися в підпорядкуванні морського міністра Української держави» (ЦДАВОВУ: Ф. 1064.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк. 101).

Що стосується позиції більшовицької Москви в період українсько-кримських переговорів, то вона знову дозволяла комуністам Криму бути під крилом ЦК КП(б)У. Так, 8 вересня 1918 року на пленумі ЦК КП(б)У в Орлі доповідалася заява комуністів Криму про підтримку. Було доручено «Одеському обласному комітету об'їхати Крим, допомогти зібрати кримську конференцію і подати всіляку допомогу кримським товаришам, у тому числі й грошми. Тим, хто приїде, без перевірки на місці грошей не давати» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 9.— Арк. 13 зв.).

До речі, на II з'їзді КП(б)У, який відбувся в жовтні 1918 року, делегат від Криму Моршин, зокрема, підкреслював у своєму виступі: «Мы получили от Одес. обл. к-та 3000 р. И немного литературы. Это нам помогло» (*там само.*— Спр. 5.— Арк. 20 зв.).

На пленумі ЦК КП(б)У 23 жовтня 1918 року, коли зачитали заяву комуністів Криму про їхнє «бажання працювати під керівництвом ЦК КП(б)У», то було ухвалено його задовольнити. При цьому підкреслювалося, що «Крим в організаційному відношенні творить самостійну область» (*там само.*— Спр. 13.— Арк. 2).

Тоді ж було вирішено питання про роботу в Дніпровському, Бердянському і Таврійському обговорити на наступному засіданні з представниками Одеського обласного комітету. А для організаційних витрат кримських більшовикам виділялося 50 тисяч карбованців (*там само.*— Арк. 2).

Таким чином, після II з'їзду КП(б)У Кримська парт-організація була включена в число обласних організацій України (*там само.*— Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 5132.— Арк. 34).

УКРАЇНСЬКІ ПЛАНИ ВРАНГЕЛЯ

Вступ до Криму військ Антанти, яка підтримала Денікіна з його прагненнями відновити «єдиную і неделимую», відсунув на невизначений час сподівання на відродження тут української державності. Однак українське населення продовжувало боротися проти новітніх окупантів.

На початку грудня 1918 року в Підгородньо-Петровській волості група селян на чолі з Русановичем вела активну агітацію проти Добровольчої Армії. За свідченням її розвідки, «агітатори переконують селян, що влада крайового уряду і Добровольчої Армії в Криму незабаром буде скинута петлюрівцями і махновцями, і тому не треба ні слухатися існуючої влади, ні платити податки» (Красный архив.— 1928.— Т. 28.— С. 146).

Таку ж позицію селяни Сімферопольського повіту займали і через місяць. Агітація проти Добрармії особливо активно велася в селах Сабли, Курка, Зуя, Мазанка, Мамак, у якій головний провід узяли на себе Костянтин та Пилип Шевченки (*там само.*— С. 163).

У квітні 1919 року на території Криму, за винятком Керченського півострова, відновилася Радянська влада. Щоб запобігти можливості Українській Народній Республіці претендувати на територію Криму, Політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня 1919 року ухвалило рішення про створення Кримської Радянської Республіки у складі РРФСР. Але це не було актом волевиявлення населення Криму і не могло бути юридичним документом, на якому б ґрунтувалися права Росії на Крим.

Чому ж так квапилося Політбюро РКП(б)? Пояснити це дуже просто. У пам'яті ще лишалися спогади про «самодіяльність» Установчого з'їзду Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, що відбулися 7—10 березня 1918 року. Попри кадрову, матеріальну та іншу підтримку делегати з'їзду додумалися прийняти звернення до уряду РРФСР, в якому заявили: «На всій території України повинна бути Радянська влада як виразниця волі трудового народу, і таку владу ми разом з товаришами пролетарями будемо підтримувати всіма засобами, що їх маємо. Ніякої

іншої влади не визнаємо» (Буткевич В. Право на Крим.— С. 34).

28 квітня Політбюро РКП(б) розглянуло склад уряду нової Кримської республіки, і тоді ж, 28—29 квітня 1919 року, була скликана кримська обласна партійна конференція, на якій кілька десятків комуністів, згідно з вказівкою Політбюро РКП(б), прийняли рішення про створення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки у складі РРФСР. Конференція підготувала для тимчасового уряду декларацію, в якій проголошувалося: «Волею революційних робітників і селян Криму і славними подвигами героїчної Червоної Армії буржуазно-поміщицький крайовий уряд Криму повалено і Крим оголошується Соціалістичною Радянською Республікою» (там само.— С. 34).

І знову не обійшлося без незгодженостей, підкреслює цей дослідник. Декларація проголошувалася волею робітників Криму, а їх у Криму не було. Текст списувався з російських декларацій без урахування місцевих умов. Вищий орган влади Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд створювався так терміново і з такою недовірою до місцевого населення, що до нього довелося вводити людей, які знали Крим хіба що з відпочинку (брата Леніна — Д. Ульянова, Дибенка, Полонського та інших). Склад уряду формувався за аналогією з РНК РРФСР, а тому призначили і міністра закордонних справ. Це насторожило Раднарком РРФСР. Тому 28 травня 1919 року в постанові ЦК РКП(б) про статус кримського уряду були розставлені крапки над «і»: «прийняти як директиву, що уряд діє на правах губвиконкому, підкоряючись ВЦВК і відповідним наркоматам за належністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП(б)» (там само.— С. 34).

Узагалі, вважає цілком резонно В. Буткевич, історія Кримської обласної партійної організації дає змогу побачити, як більшовики насправді ставилися до незалежності Криму. У жовтні 1917 року, не погоджуючись з політикою Тимчасового уряду і водночас прагнучи заручитися підтримкою України у майбутніх подіях, РСДРП(б) визнала, що Крим належить Україні, а тому й більшовицькі організації, які там будуть створюватися, повинні підпорядковуватися Києву. У листі ЦК РСДРП(б) Миколаївському комітету РСДРП(б) від 18 вересня 1917 року Я. Свердлов

дав таке пояснення: «Питання про область має велике значення. Ми думаємо, що доцільніше було б Вам увійти в південну з Києвом (поки що) у центрі. До цієї області, як гадають, увійдуть, крім Києва з районом, Одеса, Миколаїв, Херсон, Крим з Севастополем, Єлисаветград та ін. Згодом можливий поділ цього району на 2 частини: 1) Київську, Полтавську, Чернігівську, частину Могилівської і т. д. і 2) Одесу, Миколаїв, Крим і т. д.» (Я. М. Свердлов. Вибрані твори.— Київ, 1961.— Т. 2.— С. 40). У листі ЦК РСДРП(б) обласному комітетові РСДРП(б) Південно-Західного краю від 2 (15) жовтня 1917 року він знову повторював: «Нам здається, було б взагалі доцільніше до вашої області включити губернії: Київську, Чернігівську, Полтавську, Волинську, Подільську. Це і була б Південно-Західна область. А губернії Херсонську і Таврійську з приєднанням Кишинівської виділити в окрему Південну область» (там само.— С. 61).

Після жовтня 1917 року керівники РСДРП(б) перестали рахуватися з українськими комуністами у вирішенні кримських питань. Як зазначає В. Буткевич, вони безпосередньо підкорили собі діяльність кримських комуністів (читай — своїх активістів, направлених до Криму). Але варто було генералові Денікіну загарбати Крим, як ЦК РКП(б) знову відмовився від нього і передав кримських комуністів як обласну партійну організацію більшовикам України. ЦК КП(б) України створив групу (у складі С. В. Косіора, Г. І. Петровського, Д. З. Мануїльського) для керівництва роботою підпільних організацій Криму. Для відновлення роботи Кримського обкому партії ЦК КП(б) України виділив 250 тисяч карбованців для друкарні, 500 тисяч карбованців для потреб обкому тощо (Буткевич В. Право на Крим.— С. 35).

Треба підкреслити, що ЦК КП(б)У тоді рішуче виступив проти спроб окремих кримських комуністів відірватися від української парторганізації. Скажімо, коли Ф. Артем (Сергеев) доповів 1 лютого 1919 року на засіданні Президії ЦК щодо позиції проживаючих у Харкові вихідців з Криму, які хочуть створити самостійну партію і уряд, то було ухвалено: «Беручи до уваги, що на партійних з'їздах постановлено входження кримських організацій до складу К.П.У., що Крим має самостійний обл. К-кт, Ревком, вважати виділення кримських працівників у Харкові в самостійну організацію недопустимим» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 27.— Арк. 2 зв.).

7 лютого 1919 року на Президії ЦК КП(б)У знову розглядається кримське питання. Зокрема, ухвалюється рішення «послати в Крим надійну людину з грішми і повноваженнями для організації обласного К-ту» (там само.— Арк. 7). А 12 лютого Президія ЦК КП(б)У вирішує послати до Криму т. Чорноусова. Однак: оскільки він поставлений під суд Трибуналу, то попередньо слід ознайомитися з матеріалами. При цього зазначаються: «Запропонувати всім радянським організаціям ніяких працівників не приймати без попередньої реєстрації в секретаріаті ЦК» (там само.— Арк. 12 зв.).

А 13 лютого 1919 року Чорноусову було таки запропоновано виїхати до Криму представником ЦК КП(б)У (там само.— Арк. 13 зв.).

Зокрема, сімферопольський професор М. Дементьєв підкреслює, що в перші роки радянської влади ЦК РКП(б) багаторазово доручав ЦК КП(б)У надавати допомогу Кримському областному партії в проведенні ряду політичних кампаній. Практика, за якої партійні органи України відігравали роль шефів стосовно до партійних органів Криму, значною мірою сприяла перенесення досвіду коренізації з України в Крим (Дементьєв Н. О политике татаризации в Крыму // Известия Крымского республиканского краеведческого музея.— 1993.— № 2.— С. 31).

А тим часом, в умовах денікінської окупації, не замирало й власне українське життя в Криму. 11 серпня 1919 року в Севастополі був скликаний черговий Український з'їзд, який ухвалив: «Ми, нижчепідписані представники українських організацій в Криму, зібравшись на з'їзд в м. Севастополі 11 серпня 1919 року, ухвалили таку постанову: «Аби Краєва Українська Рада в Криму могла обстоювати права української людності перед Кримською Владою і провадити широку організаційну, просвітну та економічну діяльність серед українців Криму. З'їзд постановив надати Виконавчому Комітету Краєвої Ради, котрий зветься Малою Радою, права Українського консульства і Голову Малої Ради Павла Єрофеїча Горянського визнати Консулом Української Народної Республіки в Криму. Місцем перебування Консула є м. Ялта» (ЦДАВОВУ: Ф. 3696.— Оп. 3.— Спр. 50.— Арк. 3).

Намагаючись швидше налагодити контакт з Українським Урядом, голова Крайової Ради Павло Горянський

спробував зробити це через дипломатичне представництво УНР на Кавказі, до якого звернувся з такими словами: «Од імені Краєвої Української Ради в Криму уклінно прохаю Вас переслати доклад про Краєву Раду, прохання про заснування Українського представництва в Криму і інші папери до уряду Народної Республіки, долучивши до прохання Вашу прихильну резолюцію.

Для урятування української справи в Криму Краєва Рада визнає необхідним призначення Урядом Українського представництва і асигнування задля його праці певних коштів. Дуже прохаю Вас, коли потрібно, скласти кошторис видатків на удержання представництва в Криму та його культурно-економічну працю.

Полишаючи повернення нашої національної справи в Криму на кращий шлях Вашій ласкавій опіці.

Маю честь бути Вашим слугою» (*там само.* — Арк. 7).

З подібним листом звертався Горянський і до МЗС УНР, у якому викладав також усі перипетії українського життя в Криму: «Згідно з постановою З'їзду Українських Організацій в Криму 11 серпня сього року, Краєва Рада в Криму звертається до Міністерства Закордонних справ з уклінним проханням про надання Малій Раді прав Консульства або про заснування в Криму представництва Українського Уряду.

Таке представництво необхідно для піднесення української національної справи в Криму, котра з плином часу все дужче занепадає. Без коштів і достойних поводитирів українське міське громадянство в Криму лишиться беззахисним проти обрусительних заходів російського уряду, і населення змушене буде цілком денаціоналізуватись. Треба також будити свідомість і підносити українську культуру серед селянства в Криму, для котрого досі Краєва Рада нічого не робила. Засоби, котрі ведуть до досягнення цієї мети, докладно з'ясовані в статуті Малої Ради, в пункті 2.

Крім того, після офіційної наради делегації Краєвої Ради з представниками Татарської Директорії (власне з директором Закордонних справ) і Курултаю (Парламенту) вияснилось, що керманичі татарського народу вважають бажаним і потрібним представництво Українського уряду в Криму для спільної діяльності в обороні національних прав обох народів.

Видатки на заснування культурних закладів (шкіл, курсів), на утримання представників і оплату роз'їздів нехай Міністерство буде ласкаве призначити на рік уперед по штатам, які воно визнає відповідними.

Оскільки Краєвій Раді відомо, Голова Української Дипломатичної Місії на Кавказі Іван Ігнатович Красковський пильно дбає про підтримання українського національного руху в колоніях і спеціально працює в сфері Східної політики України, його Краєва Рада вважає авторитетним порадником в справі утворення Українського Представництва в Криму.

Його Краєва Рада просить бути посередником і переслати се прохання разом з докладом, статутом і інчими паперами до Міністерства.

Відповідь Міністерство нехай, буде ласкаве дати також через дипломатичну місію на Кавказі» (*там само.*— Арк. 4).

З весни 1920 року, як відомо, в Криму вже заправляв барон Врангель, котрий був гнучкішим у ставленні до українства.

Цікаво, що в армії Врангеля виявилася велика кількість українців, які утворили українську організацію при його штабі в Севастополі. Почалося з «Гуртка українських старшин», який заявив про себе 17 серпня 1920 року. Мета його діяльності, яка була викладена в статуті, передбачала об'єднання українців на Кубані і в Криму. Члени гуртка вважали, що «мається по 5—6 чоловік комісарів на кожний повіт і що розбити большевиків на Кубані можливо тоді, коли буде армія виключно українська, під національним прапором, і коли команда армії на Кубані буде в руках українця, бо українці по мобілізації, об'явленій російським правительством, не підуть, бо український нарід на Кубані не віре ні російському уряду, який возглавляється генералом Врангелем, ні російському офіцерству і взагалі російській бюрократії. Доказом цього є той факт, що не дивлячись присутності озброєної сили російських відділів на терені України (Мелітопольський повіт), по мобілізації ніхто не пішов» (Центральний архів військовий у Варшаві: Ф. 380.— Оп. 3.— Спр. 103.— Арк. 69).

Ознайомившись з цим документом, Врангель погодився з такою пропозицією і попросив вказати на тих українців, котрим повірить народ і він. Гурток виставив кандидатуру генерала Кірея, на що Врангель погодився і запропонував

1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100

Врачебно-Учебная

Ученый секретарь
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100

1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100

йому сформувати Тимчасовий Український Уряд — Український Національний блок (*там само.* — Арк. 69).

У ті дні, здавалося, Врангель усвідомлював роль українців, бо виступив із спеціальним до них зверненням, у якому були й такі слова: «Сини України! Знемагаючи під червоним ігом, ви піднімаєтесь на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого.

Як і ви, Російська армія бореться за щастя, свободу і велич Батьківщини. Очолюючи Російську армію, я звертаюся до вас, брати! Зімкнемо ряди проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров'ю нагромаджені батьками і дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоб дати народу можливість самому бути господарем своєї землі. І Волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії. Я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані, Терека і Астраханським, і ми, як рідні, простягуємо вам руку. В нашім єднанні — наше спасіння» (Время (Сімферополь). — 1920. — 19 серпня).

Кірей зібрав своїх однодумців-русофілів — Михайла Кравченка, Олександра Безрадецького, Сахно-Устимовича, Михайла Левченка, котрі порекомендували ще й Олексія Коломійця, В'ячеслава Лащенко, Василя Овсянко-Більчевського, Івана Чорниша, Володимира Леонтовича, Федора Шульгу, Федора Лизогуба, Миколу Ярошевського, Василя Вірського, Костя Воблого, Михайла Ханенка, Сергія Перлиха та Івана Пашчевського.

Відтоді вважалось, що при генералові Врангелі існує Тимчасовий Український Уряд. Останній одразу ж організував свої філії в всіх містах, негативно поставившись до існуючих уже українських просвітних рад, які мали демократичне спрямування і підтримували законний український уряд на чолі з Симоном Петлюрою (ЦВА у Варшаві: Ф. 380. — Оп. 3. — Спр. 103. — Арк. 69).

Генерал Кірей заявив 11 вересня представникам преси: «Головнокомандуючий заключив договір з козаками Дону, Кубані, Терека і Астрахані і на цих же умовах простягує руку сиnam України, вважаючи, що в єднанні наше спасіння.

Багато українських повстанців бажають мати свою українську мову, і в цьому відношенні Головнокомандуючий іде широко їм назустріч.

Що стосується внутрішнього устрою України, то це вирішить сам народ після закінчення війни, а поки Головнокомандуючий вирішив призначити вищу адміністрацію України з уродженців України, а нижчу буде обирати саме населення.

Питання про формування українських частин буде розв'язане позитивно.

Повстання на Україні відбуваються повсюдно. Є цілі повіти, які фактично скинули більшовиків і перебили комісарів і комуністів. Від армії генерала Павленка приїжджала делегація з метою інформації і вироблення умов про можливу угоду. Однак ця делегація не мала повноважень на укладання самих договорів, а через це справа обмежилась взаємними вітаннями, інформацією і вираженням сподівання на те, що обидві армії і в подальшому будуть продовжувати боротьбу із спільним ворогом.

Головнокомандуючий повністю стоїть за цей договір. Ми всі хочемо одного і того ж: порядку і спокою, але закулісні сили нацьковують нас один на одного.

Комусь невігідна федерація братських народів Російської держави.

Я сподіваюсь, що тут це розуміють і, ознайомившись з нашими надіями, підуть нам назустріч» (Время (Сімферополь).— 1920.— 12 вересня).

Якраз у ті дні в місцевих російських газетах з'явилися повідомлення, що до Криму їде Українська місія укласти угоду з Врангелем. Хто стояв на її чолі, з якими повноваженнями і від кого вона прибувала трактувати з Врангелем про українські справи — це на той час залишалось невідомим і для членів старшинського гуртка, не кажучи вже про широкий національний загаль. З огляду на це українська громада Криму зайняла вичікувальну позицію.

Коли через три-чотири дні делегація прибула до Криму, виявилось, що очолював її сумнозвісний Моркотун, відомий своєю антиукраїнською пропагандою, зокрема, злісними наклепами на Голову Директорії та Головного Отамана військ УНР (ЦВА у Варшаві: Ф. 380.— Оп. 3.— Спр. 103. — Арк. 69).

Сам Моркотун заявив кореспонденту сімферопольської газети: «Ми стоїмо на точці зору необхідності російської федерації. Ми вважаємо, що Великоросія і Україна однаково зацікавлені в тому, щоб Росія відродилася великою і

могутньою. Федеративний образ правління, як мислимо ми,— це із зовнішнього боку сильна, єдина Росія, а з внутрішнього — найширше самоуправління в адміністративному і законодавчому відношеннях. Місцевий уряд і сейм. Ми вважаємо, що відродження України повинно бути ґрунтоване на началах широкої аграрної реформи. На створенні сильного класу дрібних власників. Це вірна запорука того, що Україна буде врятована від більшовиків. Тому вітаємо втілення в життя Південноросійським урядом» (Время.— 1920.— 13 вересня).

Вислухавши такі заяви Моркотуна, українські просвітні організації Криму звернулися до губернської ради із запитом, що то за представники українського народу Моркотун та Ко?

Сімферополь відповів, що тепер виникло багато самочинних урядів, вказавши, зокрема, і на Севастопольський національний блок, і запропонував дотримуватися такої тактики: всі просвітні ради на місцях для інформації повинні ввести по одному старому членові до філій організації Кірея на місцях. Крім того, Сімферопольська Українська Рада написала до Севастопольського Українського тимчасового уряду листа такого змісту: «Скликати з'їзд українців Криму і теренів України, зайятих військами Врангеля, не пізніше 1 жовтня. Коли такий не буде скликаний, то на 15 жовтня губерніяльна Сімферопольська Національна Просвітня Рада скличе український з'їзд самостійно» (ЦАВ у Варшаві: Ф. 380.— Оп. 3.— Спр. 103.— Арк. 69—70).

У другій половині вересня 1920 року в Севастополі таки зібрався Український з'їзд, на який були допущені з правом вирішального голосу і представники окремих місцевих просвітних рад. І хоч це був не той селянський З'їзд, на скликанні якого наполягали кримські просвітні ради, але коли делегати з материкових регіонів одержали слово, то виявилось, що «селяне, міщане і повстанці визнають владу на Україні лише Уряду УНР і Головного Отамана Симона Петлюру. Окремі докладчики, як, наприклад, з Олександрівського повіту з Катеринославщини, заявив, що, находячися під владою большевиків, українське населення чекає яко визволителя з-під большевицького ярма лише одного — це Петлюру, навіть анархист Махно на селянських зібраннях заявив селянам, що всі повинні йти за Петлюрою, спасати Україну від жидів та кацапів» (там само.— Арк. 70).

Після таких виступів представників з-поза півострова провідники севастопольського блоку зрозуміли: на цей з'їзд населення обрало не прихильників «єдинонеділимої», а самостійників-державників, «форменних» петлюрівців, як про них сказали. А тому організатори з числа кіреївців припинили повідомлення з місць і перейшли до чергового пункту порядку денного.

На запитання одного з членів Сімферопольської про-світної ради, чому на з'їзді немає представників від УНР і Головного Отамана і повстанців, головуєчий Безрадецький відповів: мовляв, останні вже приїхали, та оскільки змучені, то з'являться на засідання завтра, а що стосується пред-ставників Уряду УНР, то вони лише проїхали Джанкой, а завтра, очевидно, також будуть на з'їзді.

Далі Безрадецький почав доводити, що Петлюра — зрад-ник, він віддав Україну полякам, а тому найкраще — органі-зувати уряд українського Врангеля за формою Кубанського Крайового Уряду. Підтримували Безрадецького в цьому представник російського національного блоку українець Перлих, а також Сахно-Устимович, Лизогуб та деякі інші. Вони намагалися довести, що необхідно лише боротися з більшовиками, інакше вони разом із євреями заволодіють Кримом.

Але після заяв про ніби-то зраду Петлюри українському народові з'їзд почав вимагати конкретних даних про неї. В залі піднявся гвалт, і засідання на деякий час перервали (*там само.*— Арк. 70).

Учасник з'їзду Лука Бакун зафіксував подальші події в залі таким чином: «Від спілки Рад і селян виступав Шульга, молодчий Леонтович, Овсянко-Більчевський, Коломієць, Лашенко, Шопорчук-Одинець, пан-отець Дашковський та другі і вказували, що на Україні влада мусе бути тільки влада Петлюри і Уряду УНР і інчої не може бути. Коли Уряд УНР і Головний Отаман Петлюра підписали умови з поляками не вигідні для українського народу, то цього, оче-видно, вимагали ті обставини, в яких опинився Петлюра і Український Уряд після того, як Денікін розпочав війну з Україною. Що зробив Денікін та його генерали. Програв війну, кинув свій російський нарід і утік до англічан на заране приготовлену вілу. Петлюра не кидав свого народу, а якщо тимчасово залишає терен України, то разом зі своїм військом. Подивіться на російських генералів, які, продав-

ши Росію і живуть на ті кошти за кордоном. Шульга і Більчевський доказували необхідність організації українського корпусу під орудою українських старшин. Мобілізація на зайнятих теренах України військами Врангеля повинна переводитись у такий спосіб — хто хоче йти до росіян, до російської армії, а хто хоче до української, то до українського корпусу, бо українці заявляють, що умирати в боротьбі з ворогом хотять лише під своїм національним прапором. Вся влада на теренах Криму та України повинна перейти до рук українців, починаючи від губернатора і кінчаючи городським.

Російська аристократія, а особливо офіцерство — вори, за виключенням Врангеля. Ми Врангелю віримо. Всі рвуть, як на пожарі, та вивозять за кордон. Хотя дивуватися нічому. Хто для них Україна і Крим — чужі. А коли прийде українська влада, то вона грабувати свого не буде. Запитаємо Кривошеїна, де дівалося збіжжя, зібране з цілого Криму та частини України, куди вивезено за кордон і за його хто то одержав фунти, ліри та франки. А не трудно догадатися. Представителі бльока повинні відкрити очі Врангелю, доказати, що його і нас оточують злодії та грабіжники. Представник російського національного бльоку заявив, що не всі злодії, є і чесні. Шульга заявив, що він може доказати чесність російської аристократії різними даними, починаючи від Денікіна, Шкури і кончаючи Кривошеїним, Татіщевим. Прошу з'їзд обібрати представників українського народнього бльоку, які могли б захищати права народу України та Криму, допомогти Врангелю бити большевиків та вішати наших злодіїв» (*там само.* — Арк. 70—71).

Після тривалих гарячих суперечок Український з'їзд у Севастополі обрав Національний блок з нових членів у кількості шести осіб та двох заступників. А далі було ухвалено:

«1) організувати українську армію під національним прапором і командою українських старшин, а верховну владу Врангеля для боротьби з большевиками;

2) українські старшини повинні пройти фільтр місцевих Просвітніх Рад;

3) представником по військовим справам при Врангелю — генерал Прісовський, по громадським справам — Леонтович;

4) цивільна влада на Україні повинна бути лише в руках українців, теж перешедших через фільтр місцевих Рад;

5) влада на Україні повинна бути лише в руках Петлюри;
6) необхідно ввійти в згоду Врангелю з Петлюрою, бльок повинен негайно послати представників своїх — два — до Петлюри, разом з представниками Врангеля» (*там само.*— Арк. 71).

1 жовтня 1920 року Врангель цілком прийняв постанови Українського з'їзду, і на протоколі власноручно написав: «Принять к исполнению» (*там само.*— Арк. 71).

Але така резолюція Врангеля, природно, не означала, що він зацікавлений у справедливому розв'язанні українського питання. Він, як і його оточення, тільки тому звертали увагу на українство, оскільки добре розуміли головну роль України в антибільшовицькій боротьбі.

У «Проекте необходимых мероприятий для разрешения украинского вопроса» соратник барона Врангеля генерал Слащов-Кримський, котрий навіть допускав використання українськими військовими частинами «синьо-жовтого з червоним кутом» прапора, чітко зазначав: «Все перечисленные мероприятия необходимо немедленно провести в жизнь для установления демократической правовой Украины на общероссийских федеративных основаниях в противовес, с одной стороны, самостийным, а с другой — крайне правым...» (*Слащев-Крымский Я. Белый Крым. 1920 г.— М., 1990.— С. 192*).

ОСТАТОЧНА БІЛЬШОВИЗАЦІЯ КРИМУ

Втручання Польщі в російські справи і дії генерала Врангеля зруйнували плани більшовиків. Час звільнення Криму ними був перенесений. Кримську обласну партійну організацію знову передали комуністам України. 3 липня 1920 року ЦК КП(б) України черговий раз (вкотре?!) прийняв у свої обійми безпритульних більшовиків Криму. При ЦК КП(б) України був створений Кримський підвідділ, яким керував Ю. Гавен. Для зміцнення своїх позицій у Кримській організації туди направили 9 тисяч політпрацівників, виділили відповідні кошти. Однак після звільнення Криму обласна партійна організація ще раз була передана до складу РСДРП(б).

Про Крим, як плацдарм для майбутньої агресії більшовицької Росії на південь, за Чорне море, досить чітко виразився на V Всеукраїнській конференції КП(б)У в листопаді 1920 року один з керівників УСРР Григорій Петровський: «окончательно освобождая и защищая Крым от наших цивилизованных варваров и прокладывая этим себе еще большие и большие пути для коммунизма на побережьях малой и большой Азии» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 42.— Арк. 1).

«Крым для РСФСР имеет особое значение,— говорив на I Всекримському з'їзді Рад у листопаді 1921 року представник Наркомнацу більшовицької Росії Б. Монатов.— Наша Крымская республика является окном, через которое смотрят на Советскую Россию многие народности Ближнего Востока и Юга Европы, а также Севера Африки. Несмотря на то, что Крым имеет небольшую территорию, он имеет огромное политическое значение. Он является показательным примером для наших друзей и врагов, которые ждут, какую политику мы будем проводить здесь, в Крыму» (цит. за: *Брошеван В., Форманчук А.* Крымская республика: год 1921-й.— Сімферополь, 1992.— С. 24).

Ось так вирішувалося питання «самовизначення» більшовиками. Такі ж можливості «самовизначитися» були і в населення Криму. До речі, Раднарком РРФСР, як підкреслює В. Буткевич, чудово знав процедуру проведення самовизначення нації чи народу і брав зобов'язання перед

іншими державами її дотримуватися. Ось, скажімо, як вони обіцяли проводити самовизначення народів на території колишньої Російської імперії (конспект програми переговорів про мир): «1. Переговори політичні і економічні. 2) Головна тема політичних переговорів і головний принцип: «Без анексій і контрибуцій».

3) поняття анексії: а) непридатність визначення анексії як земель, приєднаних після оголошення стану війни. (Відхиляється також визначення анексії, за яким анексованими вважаються землі, приєднані після оголошення війни.

б) анексією оголошується всяка територія, населення якої протягом останніх десятиліть (з другої половини ХІХ століття) висловлювало незадоволення приєднанням її території до іншої держави чи її становищем у державі,— однаково, чи це незадоволення висловлювалося у літературі, в рішеннях сеймів, муніципалітетів, зборів і тому подібних установ, у державних і дипломатичних актах, викликаних національним рухом цих територій, в національних чварах, зіткненнях, заворушеннях і т. п.

1. Офіційне визнання за кожною (недержавною) нацією, яка входить до складу даної воюючої країни, права на вільне самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави; 2) Право на самовизначення здійснюється шляхом референдуму всього населення області, яка самовизначається; 3) Географічні кордони області встановлюються демократично вибраними представниками цих суміжних областей; 4) Попередні умови, які гарантують здійснення права на вільне самовизначення:

а) виведення військ за межі області, яка самовизначається;

б) поселення у зазначену область біженців, а також виселених звідти владою з початку війни жителів цієї області;

в) створення в даній області тимчасового уряду з демократично обраних представників націй, які самовизначаються з правом (між іншим) проведення в життя пункту «б»;

г) створення при тимчасовому правлінні комісії сторін, які домовляються з правом взаємного контролю;

д) необхідні для проведення пунктів «б» і «в» витрати на рахунок спеціального фонду із коштів країни, яка окупувала» (цит. за: *Буткевич В. Право на Крим.*— С. 36—37).

На жаль, цих багато в чому конструктивних порад на території колишньої Російської імперії не дотримувалися. При створенні вже згадуваної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки державність будувалася не за національними, а за територіальними ознаками. Офіційно це пояснювалося тим, що на Кримському півострові проживає багато національностей і важко визначити їх волю. Річ у тім, що в центрі й без референдуму знали бажання кримського населення. Адже росіян тут проживало значно менше, ніж представників інших національностей. За переписом 1897 року лише українців у Таврійській губернії було 42,2 відсотка. Якщо врахувати 13 відсотків кримських татар, 3,8 відсотка євреїв, 2,8 — болгар, 5,4 — німців, представників інших народів, то неважко було передбачити наслідки референдуму (*там само.* — С. 37.).

Ось тому в хід запустили викрутаси демографічної статистики. З офіційних даних зникали показники щодо окремих націй, а з'явився показник — «кількість росіян і українців». Звичайно, в сумі їх було більше, аніж інших народів Криму. Щоб ще більше заплутати справу, ввели показник «росіян, білорусів і українців». І хоч білорусів у Криму проживало менше одного відсотка, такий підхід ніби ставив у рівні умови три братніх народи, а насправді спритно приховував перевагу українського населення. До речі, коли, внаслідок масових виселень і переселень, кількість росіян у Криму перевершила кількість українців, статистика чітко вказала кожному народові своє місце і свої права. А до того часу державною було проголошено тільки російську мову (татарську — для кримських татар). Ясно, що коли не було можливості вивчати свою мову, українці змушені перейти на російську, а не татарську мову. З 1917 року постійно проводилися опитування населення: якою мовою батьки бажають навчати своїх дітей. Звичайно, цифра прихильників російської мови була значно більшою, ніж бажаючих навчати татарською мовою. Так, у статистичних даних з'явився показник «російськомовне населення», який значно переважав інші показники.

Але в центрі чудово розуміли, що то за «російськомовне» населення і скільки серед них росіян (*там само.* — С. 37).

У квітні 1921 року було вирішено провести в Криму перепис населення. Уже до травня 1921 року стали відомі перші дані, і картина вималювалася не вельми втішна. Тому,

попереджуючи публікацію офіційних даних, центр у травні 1921 року скликав Пленум ЦК РКП(б), який прийняв рішення про створення Кримської АРСР як складової частини РРФСР. Знову центр не врахував думку кримського населення. Кримська автономія була затверджена за територіальною, а не національною ознакою. Про всяк випадок правовий акт з цього питання не був прийнятий. Плекалися надії, що можливо, остаточні дані будуть більш-менш привабливими. Проте сподівання виявилися марними, незважаючи на всі ті заходи, до яких удався центр, аби мати необхідні результати перепису населення. Вказівки центру кримчанам тоді нагадували військові накази.

Заради справедливості треба підкреслити, що і на початку проведення перепису інструкції центру не відрізнялися від наказів НКВС. Наприклад, 24 березня 1921 року до Криму надійшло «Розпорядження Голови РНК В. І. Леніна і Центрального статистичного управління Кримському революційному комітетові прискорити проведення професійно-демографічного, сільськогосподарського перепису і обліку промислових підприємств Криму». У розпорядженні зазначалося: «Пропоную вжити всіх заходів прискорення проведення професійно-демографічного, сільськогосподарського перепису і обліку промислових підприємств Криму. Перепис необхідний Робітничо-селянському урядові. Дані перепису будуть покладені в основу радянського будівництва. Усувайте в революційному порядку всі перешкоди, які зустрічаються. Жодного дня зволікання у справі величезної державної ваги. Крим повинен бути обстежений і обстежений у встановлений планом роботи термін. Нагадую, що Робітничо-селянський уряд в першу чергу притягне вас до відповідальності за брак енергії у проведенні перепису і погане його виробництво. Повідомляйте Центральне статистичне управління, починаючи з 1 квітня щоденно, для доповіді мені ходу роботи» (*там само.* — С. 38).

Серед адресатів розпорядження знаходимо Кримський ревком, Кримське ЧК, Особливий відділ і інших «спеціалістів» у галузі переписування населення.

Проте не допомогли і такого роду настанови. Кількість росіян в Криму лишилася на попередньому рівні. Отже, знову довелося повернутися до апробованого способу.

Офіційні дані засвідчили, що в Криму такий склад населення: росіян і українців — 51,5 відсотка (інші дані вказують на цю ж цифру, але стосовно росіян, українців і білорусів разом), татар — 25,9 відсотка, євреїв — 6,87, німців — 5,88, греків — 3,31, вірмен — 1,67, болгар — 1,57, поляків, караїмів, естонців і представників інших народностей — 3,31 відсотка.

Враховуючи ці дані, Голова Ради Народних Комісарів В. І. Ленін і Голова ВЦВК М. І. Калінін підписали 18 жовтня 1921 року постанову про утворення Кримської АРСР у складі РРФСР. На цьому практично завершилося довоєнне «самовизначення» кримського населення. Із дня утворення республіка за статусом мало в чому відрізнялася від області, що згодом, 30 червня 1945 року, й було відповідним чином оформлено (*там само.* — С. 39).

Треба зазначити, що одним із ініціаторів більшовицької автономії Криму був Сталін. Саме він як народний комісар РСФРР у справах національностей на засіданні РНК 10 травня 1921 року вніс пропозицію про створення автономної області в Криму. Рішення ж з цього приводу передбачало: «Визнати за необхідне створення Автономної Кримської республіки й доручити НКНацу розробити проект декрету для внесення в РНК-ів. Просити Президію ВЦВК послати в Крим повноважну комісію для розв'язання конфліктних питань на місці» (Декреты Советской власти. — М., 1949. — Т. XV. — С. 277).

На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 24 травня постанову про створення Автономної Кримської Республіки було підтверджено (*там само.* — С. 277).

До речі, Керченський повітовий комітет більшовицької партії наполягав на включенні Криму до складу Української республіки, «беручи до уваги географічне положення й економічні зв'язки» (*Брошеван В., Форманчук А. Крымская Республика: год 1921-й.* — 1992. — С. 8).

КРИМ ЯК ОПЕРТЯ УКРАЇНИ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Оцінюючи такий поворот, українські політичні сили, що перебували вже в еміграції, зазначали: від кінця XVIII століття, коли Росія завоювала Крим, йде «величний процес мирного відзискання українським плугом українських теренів, втрачених українським народом в бою під напором кочевих азійських орд» (ЦАВ у Варшаві: Ф. 380.— Оп. 2.— Спр.— 95.— Арк. 13).

Процес цей, підкреслювалося далі, не може вважатися вже закінченим, а національні стосунки на окремих землях уже усталеними. Одночасно з відзисканням колись втрачених нами земель йде не менш важливий процес їх етнічного зцілення, пов'язання територіально-географічного на цілому полуднево-східному фронті України. Оскільки головним противником у здійсненні національно-державних завдань України є Росія, то тверде опертя України на Чорне море є для неї питанням перемоги чи поразки, життя чи смерті.

Тільки твердо опершись на Чорне море, може увійти Україна в систему міжнародної політики, стати її невід'ємним чинником. Тільки причорноморська Україна не залишиться в боротьбі з Росією сам на сам, зможе дістати солідну міжнародну допомогу в противному разі її чекає доля безсилої іграшки в дрібній грі дрібних міжнародних комбінацій. Значення Криму в закріпленні України над Чорним морем понад усяким сумнівом.

На думку автора цієї записки, тільки крайньою недозрілістю української політичної думки можна пояснити той факт, що в III Універсалі Центральної Ради, який окреслював територію Української Народної Республіки, знайшлася фраза про те, що до України входить Таврія «без Криму». Ця фраза, вставлена до Універсалу Українським революційним парламентом — Центральною Радою, протягом лише кількох місяців накоїла чимало лиха. Спираючись на неї вже під час Берестейських переговорів, турки потрактували Крим як *res nullius* і заявили на нього свої претензії. Лише відсутність між державами Центрального союзу сердечного порозуміння щодо східноєвропейських

справ та бажання Німеччини самій загорнути якнайбільше користей до своїх рук не довели до окупації Криму турками. Однак спроба України збройно зайняти після більшовиків півострів призвела до ультимативного усунення німцями дивізії Натієва з Криму та утворення там бутафорної республіки під керівництвом генерала Сулькевича.

Викинення українського війська кайзерівцями з Криму позбавило Україну можливості звільнити від більшовиків Кубань та встановити з нею державно-політичний зв'язок. У подальшому це потягнуло за собою опанування теренів Північного Кавказу ворожими Україні концепціями денікінщини та врангелівщини.

Утративши Крим, Україна втратила Чорноморський флот, бо поразка центрально-європейських держав у Першій світовій війні і вихід німців з України механічно призвели до того, що причорноморські терени захопили білі та червоні росіяни й цілковитого відрізали її від Європи. З того часу українська справа втратила широке міжнародне значення й зійшла до посередньої в боротьбі поміж Росією та державами, що утворювалися на її колишніх західних окраїнах — Польщею й Румунією.

Більшовики ж, опанувавши зрештою основні терени України, дуже добре розуміли значення Криму та інших причорноморських українських земель для широкого уміжнароднення української проблеми. Відсунення України етнічно та політично від Чорного моря — ось головна мета утворення більшовиками Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки й Північно-Кавказького краю, що з українською більшістю увійшов не до складу УСРР, а РФСРР. Не для чого іншого утворюються численні адміністративні одиниці для меншостей на чорноморському узбережжі, молдавська автономія, проектується єврейська. В РФСРР українці не мали елементарних культурно-національних прав, а в межах УСРР на всякого неукраїнця більшовики хукали та дмухали. Була причина так дбати, коли справа йшла про те, аби відірвати від України одну з основ її життя — Чорне море (*там само.* — Арк. 14).

Кримські татари в цій російсько-українській боротьбі за посідання берегів Чорного моря не відігравали загалом активної ролі, однак вносили до неї певні некорисні ускладнення. Татари служили, так би мовити, лаштунками,

за якими час від часу ховалися справжні автори боротьби. Як уже підкреслювалося, в 1918 році турки висунули свої претензії на півострів на підставі колишньої приналежності Кримського ханства до Османської імперії та на прохання певних політичних груп кримських татар. Росіяни, які за татарами в Криму не визнавали державно-територіальних прав, у суперечці за півострів завжди висували проти домагань українців свій улюблений аргумент, мовляв, Росія відвоювала Крим не в українців, а в татар. До того ж українці на півострові зникаюча меншість, і тому кримська справа може вирішуватися між росіянами і татарами, а українцям до неї — зась... Росіяни, котрі самі ніколи не шанували прав інших меншостей, тут стали в позу благородних оборонців татар від українського імперіалізму.

Але не тільки Туреччина чи Росія намагалися відтягти собі Крим, були ще й інші держави, які хотіли б поширити процес парцеляції української державної території. Час від часу лянувалася на міжнародному ґрунті справа утворення окремої Кримської держави, час від часу закулісні чинники намагалися здобути якийсь атут, що ускладнив би становище України на Чорному морі.

Самі ж татари у всій цій чужій політичній грі не мали якоїсь одної сталої лінії. В 1917 році в період боротьби проти Російського Тимчасового Уряду татари йшли обіч українців проти росіян. Відмова України від Криму й зайняття його більшовиками взимку 1917—1918 років призвело до орієнтації татар на Туреччину, єдиновірну з ними, а також тоді переможну...

Період Сулькевича та Денікіна призвів до угоди буржуазних татарських верхів з росіянами. В тогочасному більшовицькому раю татарське населення організовано мовчало, благоденствувало та... вимирало. Висланець Кримського Курултаю, що ніколи не тільки не посідав фактичної політичної влади на півострові, а й не ставив собі за мету її досягнути, Сейдамет майже один серед всієї кримської еміграції намагався різними міжнародними комбінаціями поставити кримськотатарську справу на ґрунт міжнародного визнання. Одного разу він пропонував Польщі обійняти протекторат над Кримом, іншого — українському урядові, аби той визнав незалежність Криму — взамін цього Сейдамет хотів репрезентувати українську справу в мусульманському світі...

Насправді Сейдамет мав порозуміння з турецьким урядом щодо інкорпорації півострова до Туреччини та готував політичну опінію світу до думки про Крим як *res nullius*, якою у відповідний момент зміг би скористатися сильніший, котрим, як сподівався Сейдамет, буде саме Туреччина.

Домагання багатьох політичних чинників, аби Уряд України в різних формах визнав Крим як щось окреме від України, аби визнав його самостійним, незалежним політичним організмом, аби визнав право промовляти від імені всього Криму татарам — усе це було скероване до того, щоб ослабити моральну позицію України в кримському питанні. Саме так стверджувалася б наново колишня формула про Україну «без Криму». Фатальну фразу III Універсалу українська політика намагалася збивати твердженням, що фраза ця була можлива саме в той час, коли Україна ще не декларувала свого відділення від Росії та мислилася як федеративна частина Всеросійської республіки, до якої на відповідних правах входила б і кримськотатарська автономія, а тому ця фраза не накладає жодних обов'язків на Україну як самостійну державу.

Коли б Уряд Самостійної Української Держави в будь-якій формі визнав за Кримом окремішність, то тим самим він підтвердив би фразу III Універсалу, надав би їй значення абсолютного. І спроби змусити виповісти фразу про «визнання незалежності Криму» були скеровані винятково до українського уряду, оскільки в політичних колах світу Україну вже трактували як державу, що займатиме північне узбережжя Чорного моря і викине звідти російські впливи.

Сподіватися ж від росіян на будь-яке визнання окремішності Криму — було справою цілком нереальною з огляду на їхній менталітет, а крім того, в цьому не було ніякої рації, оскільки тут замість росіян до першого слова мала прийти Україна. Через те зацікавлені чинники використовували важке становище української справи для виторгування далекосяжних декларацій від українських урядових кіл в екзилі. Бо якби Уряд УНР у вигнанні як єдиний законний правно-політичний представник українського народу погодився б визнати самостійність Криму, навіть промовляти від його імені кримським татарам, їхньому Курултаю, Сейдаметові, то до чотирьох тодішніх

претендентів на українські землі, продовжується в документі, додався б п'ятий, котрий стоїть за кримськими татарами,— Туреччина. Крім того, що така ситуація надзвичайно ускладнила б міжнародне становище Уряду УНР, вона б у відповідний момент відродження української державності призвела б до ряду міжнародних конфліктів, оскільки репрезентація Сейдаметом українських інтересів у Туреччині залишалася питанням проблематичним.

Не можна обійти увагою і те велике стратегічне значення, яке має Крим для України. Оскільки вона мусить твердо спиратися на все чорноморське узбережжя, і порти його повинні бути постійно відкритими вікнами до Європи, то Україні необхідно мати сильний військовий флот, який зміг би захищати не лише її територію, а й інтереси на цьому морі.

Роль Криму в обороні України зумовлена його природно-географічним становищем. Півострів лежить у центрі Чорного моря, замикаючи цілковито доступ до східного узбережжя Азовського моря, він не допускає до несподіваного нападу на поки що зовсім безборонні Одесу, Миколаїв і Херсон. Крім того, Крим має Севастопольську бухту, єдино придатну на Чорному морі для перебування великої ескадри, яка може виходити звідси на всі сторони найкоротшим маршрутом. Ні Новоросійська бухта з її відкритим для північно-східних вітрів рейдом, ні Одеська, Миколаївська й Херсонська бухти з мілким та важко доступним фарватером повністю не придатні для бази українського флоту з причини свого окраїнного становища на морі. Саме тому без твердого посідання Криму доступ України до Чорного моря в гирлах Дніпра та Дністра може вважатися за зовсім непевний. Ще більш непевним за таких обставин уявляється посідання Україною Кубані. Сполучення України з Північним Кавказом через пониззя Дону є дуже зручним для ворожого удару з боку Царицина-Камішина. А боротьба Денікіна з більшовиками дала досить яскраві приклади того, яке далекойдуче значення має успіх противника в цьому напрямку. При широкому фронті українсько-російської боротьби від Дніпра до Волги забезпечення як тилу, так і зв'язку з Північним Кавказом може тільки надати тверде посідання Криму.

Виходячи з цих міркувань, урядові чинники УНР на майбутнє мали зробити для себе такі висновки:

«1. Зречення в III Універсалі Центральної Ради України з прав до Криму мусить вважатися за фатальну помилку, яку необхідно старатися витерти з політичної пам'яті світу.

2. Помилку цю, там, де слід, необхідно з'ясовувати тодішніми обставинами приналежності України до федеративної Росії та вважати за не маючу жадного зобов'язуючого значіння для Самостійної Української Держави.

3. Всякі акти, які стверджували би самостійне супроти України положення Криму, мусять вважатися шкідливими та для Уряду УНР недопустимими.

4. Уряд УНР не повинен входити в будь-які пертрактації та заключати які-будь порозуміння, оскільки би сим стверджувалося не внутрішньоукраїнське, а міжнародне значіння кримськотатарської справи.

5. Кримські татари не можуть, будучи етнічно екстериторіяльною меншістю, бути політичним контрагентом у справах цілого Крима. Рівно ж не має жадних управлень, окрім культурно-національних, татарський Курултай, оскільки до його складу зовсім не входило нетатарське населення, що складає 3/4 людности Крима, та оскільки Курултай ніколи не повнив жадних державно-політичних функцій.

6. П. Сейдамет jako представник татарського Курултая має вже передавнений мандат, який в додаток не може мати правного значіння для репрезентації цілого Крима. Коли п. Сейдамет робить які будь політичні кроки в імени цілого Криму, то се являється політичною авантюрою та самозванством, що принижує не тільки пана Сейдамета, але і всіх тих, що входять з ним в які будь пертрактації. Такі пертрактації та їх наслідки ні до чого не зобов'язують п. Сейдамета jako особи безвідповідальної, однак зобов'язують сторону відповідальну, кожне слово якої, сказане при будь-яких обставинах, має завсігди свою політичну вагу.

7. Уряд УНР jako представник українського народу безущерби його державно-політичних та національних інтересів може вести переговори та заключати порозуміння внутрішньодержавного, а не міжнародного значіння з представниками кримських татар лише щодо забезпечення культурно-національного життя татар в межах Української Держави. Всякі спроби з чийого будь боку повести, прикриваючись татарами, справу відірвання Криму від України Уряд УНР мусить якнайрішучіше паралізувати.

8. Уряд УНР мусить не допускати жадних неясностей в кримській справі на міжнародному форумі та утвердити до себе в цій справі повне довірря з боку українського громадянства як на еміграції, так і в краю.

9. З огляду на те, що в момент поновлення Української Державности можуть бути спроби з чиеї будь сторони відірвання Криму від України,— Уряд УНР мусить завчасу продумати та підготувати плян дипломатичної та оружної акції.

10. На московську дезукраїнізаційну політику в Криму Українська Держава мусить в свій час зреагувати пляно-мірною засельчою акцією, про підготовку до якої слід вже подумати.

11. Курортне значіння Крима вимагає завчасного підготовання кадру людей, що змогли би перевести організацію установ, за поміччю яких можна було би перевести помітну реституцію здоровля українського народу, підірного большевицьким пануванням з його наслідками — голодом, туберкульозом та венеричними хворобами.

12. Плян будови української морської сили мусить базуватися на предпосилці посідання Україною Чорного моря.

13. Посідання Україною Крима — основа для посідання Україною Кубані та цілого Північного Кавказу.

14. Крим може бути предметом спору лише поміж Україною та Росією, і спір сей може рішатися лише зброєю, які будь словесні дискусії в сій справі з росіянами цілком зайві» (*там само.*— Арк. 18—19).

Таким чином, українські державники, котрі змушені були опинитися у вигнанні, не знімали кримського питання з порядку дня.

МОСКОВСЬКІ ПЛАНИ: УКРАЇНЦІВ — ДО СИБІРУ, ЄВРЕЇВ — ДО КРИМУ

Обіцяне більшовиками нове, краще життя почалося в Криму так, як і скрізь по території колишньої Російської імперії,— про свої обіцянки вони просто забули. Оголошуючи 1921 року Крим автономною республікою, соратники Леніна в звичній для них манері з трибун, на мітингах, у пресі славили турботу радянської влади про колись принижені царським самодержавством народи, зокрема, населенню південного берега Криму було обіцяно степові землі, які обезлюдніли за роки громадянської війни та голоду. Однак підготовлений проект розселення татар залишився на папері, оскільки 1923 року комісія Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету ухвалила рішення про переселення на землі Криму великої кількості білоруських та українських містечкових євреїв, котрі ніколи не займалися землеробством.

З України мали переселити на землю протягом 10 років 50400 єврейських родин: у 1925/26 — 1500, 1926/27 — 4200, 1927/28 — 4200, 1928/29 — 4500, 1929/30 — 5000, 1930/31 — 6000, 1931/32 — 6250, 1932/33 — 6250, 1933/34 — 6250, 1934/35 — 6250. Починаючи з 1925 року, на півдні України планували розташувати протягом найближчих трьох років 5400 єврейських родин. Інші єврейські сім'ї передбачали розселити таким чином: «Північний Крим — 7300, Сальський округ — 1700, а потім — в осушених приазовських плавнях (150 тисяч десятин), що прилягали до території України і Криму, — 23520 і за Урал — 12480» (ЦДАВОВУ: Ф. 3.— Оп. 1.— Спр. 4853.— Арк. 14).

Цим планом, остаточно затвердженим Президією ВЦВК СРСР 15 липня 1926 року, передбачалося витратити 124 мільйони карбованців, у тому числі 67 мільйонів із закордонних джерел (*там само.*— Арк. 14 зв.).

І все, що стосувалося його виконання, здійснювалося більшовицькою владою. Так, протягом 1924/25 господарського року для єврейських сімей уряд УРСР виділив на півдні республіки 43000 десятин з Українського колонізаційного фонду, а в наступному — 50000 (*там само.*— Спр. 4706.— Арк. 2).

Що стосувалося українського хліборобського населення, то для нього в Криму вільної землі не було. Для українського селянина вільні землі треба було ще готувати в неосвоєних степах Зауралля, в Сибіру та на Далекому Сході, включаючи Сахалін і Камчатку. Протягом 10 років постановою ВЦВК СРСР від 26 липня 1926 року передбачалося переселити з України в східні райони близько 2 мільйонів осіб (у тому числі 4680 — німців, 3640 — поляків, 2600 — болгар): до Сибіру — 707900, Далекого Сходу — 353500, Казахстану й Башкирії — 296000, Середньої Азії — 281000, Поволжя — 225000, Північного Кавказу — 52000 і на Урал — 45000 (*там само*:— Ф. 413.— Оп. 1.— Спр. 199.— Арк. 17).

З протестом проти провокативної акції більшовицької влади щодо масового переселення містечкових жителів Білорусі та України на південь України та в Крим виступив Голова Директорії УНР Симон Петлюра, підкреслюючи, «що цей необачний і далекойдучий за своїми наслідками крок до живого зачіпає інтереси українського народу, його державности і співжиття його з жидівською людністю» (*Петлюра С. Статті, листи, документи.— Нью-Йорк, 1979.— Т. II.— С. 428*).

Спроваджуючи «жидів якраз на ті землі, що їх український селянин уважає з діда-прадіда своїми, тільки загарбаними від нього попередніми окупантами, новітні окупанти підкладають гніт до бочки з порохом і, коли називати дане явище властивим іменням,— продовжує Петлюра,— організують величезну провокацію» (*там само.— С.429*).

І ця провокація, пише далі Петлюра, «має два кінці. Провокуючи українську людність, вона провокує й жидівську непевністю самої справи та неминучості загострення її в майбутньому. Проводирі жидівських організацій, що збирають на цю справу гроші та агітують серед темної жидівської маси, підбиваючи її на переселення, утаюють од неї всі труднощі його та небезпеки» (*там само.— С. 430—431*).

Ці погляди поділяв і відомий єврейський діяч Арнольд Марголін. У виданні «The New Palestine» в грудні 1926 року він писав: «Факт, що зголодніле жидівське населення великих міст тікає на село, не потребує доказу. Але риск та небезпека, що містяться в плані жидівської колонізації під

совітським режимом, залежить від чогось іншого. Багацько питань зв'язано з цим планом. Чи дійсно Україна, Крим та береги Азовського моря найліпші території для жидівських колоній? І що сказати про переселення жидів з Великої Росії та з Білої Руси на Україну, Крим та береги Азовського моря...

Події, що сталися після революції в Росії, також стверджують, що населення України Кавказу та Криму найбільш вороже ставиться до російської влади, якою вона б не була: «совітською чи монархичною» (цит. за: Тризуб.— 1927.— Ч. 14.— С. 13—14).

Вказуючи на те, що поза межами УРСР «мається ще численне українське населення по березі Азовського моря та на півночі Кавказу, на Кубані... у північному Криму», а також, враховуючи бажання жителів півострова в 1918 році під проводом татар «сфедератуватися з Україною на основах територіальної автономії, яка гарантувала б вільний розвиток мови і культури татарської», і те, що «всі українці вважають Крим як невідділиму частину майбутньої України», А. Марголін попереджував про небезпеку для євреїв на тих землях, які більшовицька влада не наділяла малоземельним українським чи татарським селянам (*там само.*— С. 14).

Причину небезпеки для євреїв у вказаному регіоні А. Марголін бачив у тому, що «вони вважаються і завжди будуть вважатися за «чужинців» тут, бо вони не говорять на місцевій мові, не тримаються місцевих звичаїв і т. д. Навіть жиди, що мешкали на Україні перед революцією протягом поколінь, не мали необхідности балакати на українській чи татарській мовах, бо велика більшість їх мешкала у містах, де російська мова панувала як офіційна мова уряду, інституцій, товариств і т. п. Таким чином жиди сучасного покоління України, Криму, Кавказу та Білої Руси, крім жидівської мови, вживають російської мови та з дитинства вже зросійщені. Тому переселення певної частини жидів з України чи Білої Руси до Великої Росії, Сибіру чи Туркестану не поставлять їх в таке тяжке та небезпечне становище, як переселення російських та білоруських жидів на Україну, в Крим, на береги Азовського моря чи на Кавказ» (*там само.*— С. 14).

Ці міркування Марголіна дали йому підставу зробити головний висновок: «На майбутнє треба допомагати тим жидам, які бажають покинути великі міста та осісти на землі

у близьких районах, себто там, де вони довго жили та там, де мається однорідне населення. Всі інші переселення жидів на Україну, в Крим, на береги Азовського моря чи на Кавказ повинні бути припинені. З другого боку необхідно допомагати переселенню жидів з України та Білої Руси до Великої Росії, Сибіру та Туркестану, до цих величезних просторів з необмеженими можливостями» (*там само.*— С. 14—15).

Подібні застереження висловлював і Володимир Жаботинський у відомій своїй статті «Кримська колонізація». Насамперед, аналізуючи всю інформацію, яка надходила з СРСР, він зробив однозначний висновок: навіть прихильники радянського режиму, котрі приїжджали на Захід, однозначно висловлювалися, що «єврейська колонізація «дуже непопулярна» серед українських селян; ми, що вирости на Україні, добре знаємо, що це означає» (*Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання.*— К., 1991.— С. 116).

А далі Жаботинський цитував листа одного з таких прихильників більшовиків: «Для українських селян вся ця історія виглядає якоюсь дикою напастю, тут не лише їхній власний принцип про власність на землю ображений, але кожна деталь цієї фактичної процедури для них є новим ударом у серце. Уяви собі психологію херсонського селянина, який навіть не може сьогодні обробити ту десятину, яку він обробляв за часів Миколи II, бо він не може полагодити поламаного плуга, не може купити худоби і т. д., і раптом він бачить на залізничній станції товарний вагон і пару нових залізних плугів, чи теплушку, з якої висувають голови здорові воли, і він питає: для кого це все? У відповідь чує: для єврейських колоністів, яких уряд хоче поселити на нашу землю. Я ще не бачив у житті нічого такого, що було вимірковане так добре для збудження ненависти, як ця процедура. Цей довіз машин і худоби впливає сильніше, ніж прихід петлюрівських гайдамаків за тих страшних років кровопролиття, бо петлюрівські банди (упорядник збірки В. Жаботинського І. Клейнер уточнює при цьому, що означення «петлюрівські банди» є лише звичним для євреїв виразом, але не має відношення до особи Петлюри» — В. С.) нагадували селянинові про стару ворожнечу, а сьогоднішні маніфестації викликають нову ненависть» (*там само.*— С. 116—117).

В. Жаботинський продовжував, що у Палестині також проводили колонізацію без згоди тамтешнього селянина, і що він належить саме до тих, хто «ніколи не хотіли забути цей факт і його можливі наслідки. Але це, врешті, лише 700 тисяч арабів, а по другому боці стоїть Англія — найсильніша з європейських держав, і попри це дехто каже, що становище небезпечне, що треба вжити спеціальних заходів для оборони. Але на Україні ми маємо справу з 25 мільйонами селян, а по другому — «нашому» — боці стоїть уряд, який сам визнає, що репрезентує і хоче репрезентувати лише невелику частину народу.

Я не сумніваюся, що ці люди, які підтримують цю колонізацію, виповнені найкращих і найчесніших намірів, але, кажучи об'єктивно, світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це дратування 25 мільйонів селян у країні, де кожен камінець є пам'яткою гайдамацької трагедії, як ця гра з найглибшою, з найфанатичнішою релігією українського селянина, — при тому з опертям на режим, який навіть з погляду його представників є ще експериментом» (*там само.* — С. 117).

Очевидно, більшовицьке керівництво України й саме зрозуміло непередбачуваність наслідків політики Москви щодо єврейського переселення на відібрану в поміщиків землю. І невдовзі починалося згортання цього руху в межах України з посиленням на обмеженість вільних земель.

Але вирішувала все Москва: 19 травня 1926 року Президія ВЦВК затвердила практичні заходи щодо переселення трудящих євреїв. У ній зазначалося: «З огляду на малоземелля України й відсутність можливості в силу цього задовольнити в достатній мірі землею єврейське населення, яке забажало перейти до землеробства, підняти клопотання перед Всесоюзним Центральним Виконавчим Комітетом про надання в районах Північного Кавказу, Північного Криму, Сибіру та інших районів земельних ділянок з державного земельного фонду для євреїв, котрі виявили бажання перейти на ведення самостійного сільського господарства» (ЦДАВОВУ: Ф. 3.— Оп. 1.— Спр. 4706.— Арк. 3).

ВЦВК 7 серпня 1926 року звертав увагу московської влади на необхідність «виділення вільного земельного фонду для єврейського населення в районах Північного Кавказу, Сибіру, Криму чи в іншому районі, який відповідає

за природньо-історичними й побутовими умовами завдан-ням єврейського переселення» (*там само.*— Арк. 2).

Зрештою в Москві змушені були рахуватися з ситуацією, що складалася в Україні навколо єврейського переселення, а тому 26 жовтня 1926 року Секретаріат ВЦВК СРСР визнав «принципово необхідним через вичерпання земельного фонду для переселення трудящих євреїв у межах УРСР виділення необхідних для цієї мети районів в інших республіках» (*там само.*— Арк. 5).

Щоправда, і в наступні роки, як свідчать архівні документи, для єврейського населення віднаходилися якісь «спеціальні фонди». Так, розглядаючи п'ятирічний план переселення з України, Президія ВЦВК 20 березня 1929 року ухвалила: «переселення на південь України в основному закінчено і що на українські колфонди поточного року буде проводитися тільки переселення євреїв на спеціальні фонди» (*там само.*— Спр. 4853.— Арк. 140).

І Петлюра, і Марголін, і Жаботинський мали рацію, коли застерігали від розпалювання антисемітизму у зв'язку з переселенням містечкових євреїв на землі, які століттями обробляли українські чи татарські хлібороби.

І гасло більшовицької влади — «Перехід євреїв на землю — удар по антисемітизму» аж ніяк не відповідало реаліям. Навпаки, це засвідчувалося навіть висловлюваннями керівників Криму. Наприклад, на початку 1926 року одного з них — Велі Ібраїмова — турецька преса в статті «Крим чи Палестина» цитувала ось так: «Неправильно давати землю євреям, коли її не мають татари. Від нас вимагають землі на переселення в Крим 8.000 єврейських сімей, але наші надлишки не задовольняють навіть своїх внутрішніх потреб» (цит. за: Красный Крым.— 1932.— 20 лютого).

Інша кримська газета тоді оприлюднила висловлювання секретаря Кримського обкому ВКП(б) Петропавловського, що «питання про переселення і розселення гірських і передгірських селян-татар в степову смугу Криму є для нас одним з найважливіших» (Красная Керчь.— 1926.— 29 квітня).

І це було справді так, бо при розв'язанні національного питання на Сході мають бути враховані економічні передумови кожної нації і стосовно саме них повинен створюватися і відповідний тип правління. Один із відомих кримськотатарських діячів А. Озенбашли ще в 1922 році

застерігав: «Якщо в Центральній Росії радянський режим управління може бути прийнятий за історичну закономірність, то бажання застосувати такий режим управління стосовно мусульманських мас... цілком не може бути життєвою справою» (ДААРК: Ф. 150.— Оп. 1.— Спр. 112.— Арк. 181).

Зрештою, у віддалених татарських аулах не одразу зрозуміли, що таке радянська влада. Скажімо, бюлетені ЧК за 1921 рік дуже часто повідомляли про таке: «Є багато місць і територій у Криму, де радянська влада фактично не існує, куди не навідувався жоден партійний чи політичний працівник. Татарське населення в селах і волостях не має й досі поняття, що таке радянська влада. Крім агентів продрозверстки, татарське населення не бачить інших представників радянської влади» (*там само.*— Арк. 30).

Ось чому голова повноважної комісії ЦВК і РНК РРФСР Ібраїмов влітку 1921 року заявляв: «Узагалі вся політика місцевої влади в Криму опирається на ЧК і Червону Армію, чим остаточно тероризуються робітники і татарське населення» (*там само.*— Арк. 85).

Але акції більшовицької влади на початку 1927 року для посилення єврейської колонізації в Крим на кшталт «купи квиток», за який треба було викласти 50 копійок, викликали невдоволення в місцевого населення, яке поступово виростало в антисемітизм.

І через деякий час це питання змушені були обговорювати на бюро обкому партії.

Однак загасити полум'я антисемітизму вже було не просто. І появу чергової партії єврейських переселенців місцеве населення зустрічало вороже. Навіть євпаторійська районна газета відверто писала: «Кому це вдарило в голову перетворити Євпаторію в звалище» (Красный Крым.— 1931.— 30 березня).

А в радгоспі «Тогайли» були такі заяви: «Ось приїхали жиди до нас працювати, бити їх треба» (*там само.*— 3 квітня).

З УКРАЇНСЬКИМ ХЛІБОМ

Після створення Кримської АСРР сімферопольськими властями була висунута вимога про приєднання до півострова десяти волостей загальною площею 475.000 десятин. Кримська республіка, як зазначалося на екстремному засіданні однієї з секцій Держплану СРСР 3 серпня 1923 року, «претендує на зміну північного кордону Криму в смислі приєднання до неї частин Генічеського і Дніпровського повітів Катеринославської губернії. Мотиви приєднання наступні: 1) Материкова частина Таврійської губернії давала в дореволюційний час Криму до 4 мільйонів пудів хліба...» (ДААРК: Ф. Р-1932.— Оп. 1.— Спр. 103.— Арк. 2—2 зв.).

Посівні площі ж у цей час у самому Криму різко скоротилися. У 1924 році, наприклад, його земля порівняно до 1917 року була засіяна лише наполовину (Усов С. А. Историко-экономические очерки Крыма.— Сімферополь, 1925.— С. 263).

Урожайність до середньої в 1905—1914 роках також відчутно впала. Наприклад, на початку століття житня десятина давала на півострові 45,1 пуда, а в 1922 — 23,6, 1923 — 27,4, 1924 — 19,7. Озима пшениця відповідно 53,2, 33,0, 34,6, 27,6, ячмінь — 47,2, 32,4, 21,0, 19,6, овес — 44,6, 33,0, 22,0, 13,8 (*там само.*— С. 265).

Офіційні московські документи 1923 року стверджували:

«1) Сільське господарство Криму потрясене настільки, що, за даними звіту Раднаркому Криму другому Всекримському З'їзду Рад, дефіцит у зерні (за підрахунками Кримського Управління Землеробства) склав 7.249.421 пуд. З огляду на це зерно в Крим було ввезене за нарядами НКЗ РРФСР.

2) Садівництво в Криму скоротилося порівнянно з 1916 роком на 28% за кількістю десятин садів. Урожай садів виявився внаслідок припинення протягом останніх 8-ми років боротьби з шкідниками, таким поганим (на 27,9 пудів з десятини менше норми), що в Криму довелося відмовитися від збирання продподатку з садів.

3) Виноградарство скоротилось за кількістю десятин на 23,7% порівнянно до 1916 року. Унаслідок недороду був

знижений акциз на вино на 50% і КримЕКОСО відпустив дрібним виноградарям позики для закупівлі врожаю винограду.

4) Тютюнництво зменшилося за площею плантацій на 89% порівнянно до 1916 року. Для підтримки тютюнників були видані значні позики Кримраднаргоспу, Держбанку і Сільсьгоспбанку.

5) Тваринництво в 1922 році зменшилося порівнянно до 1916 року: коней — на 60%, корів — 31%, волів — 60%, верблюдів — 71%, овець — 45%, свиней — 88%. Усе вищесказане становить обґрунтування для висновку, що Крим виснажений у своїх сировинних ресурсах» (ДААРК: Ф. Р-137.— Оп. 1.— Спр. 26.— Арк. 6—6 зв.).

Станом на 30 січня 1924 року в Криму налічувалося 49642 голови робочої худоби, якими можна було обробити лише 198400 десятин землі. А наявного власного насіння яровини вистачало тільки на засів 107600 десятин (*там само.*— Спр. 4.— Арк. 73).

Якщо в 1921 році такий катастрофічний стан можна було ще якось пояснити післявоєнною розрухою, то в 1924 році подібне вже не сприймалося. А тому в місцевих колах змушені були визнати, що «приєднання Криму до Радянської Росії не могло дати тут того аграрного руху, який мав місце в північних губерніях і на Україні» (Весь Крым.— Сімферополь, 1926.— С. 57).

Досить швидко виявилось, що російська республіка не зможе поповнити продовольчі ресурси півострова. І тоді кримський уряд звернувся до Національних зборів Туреччини, повідомляючи про те, що «татарське населення квітучого південного узбережжя, селянство степової смуги і маси міського населення гинуть від голоду. Сотні трупів чоловіків, стариків і дітей — цієї надії трудової Кримської республіки — хороняться щодня по всіх населених куточках Криму. Населенням з'їдено все, аж до найгірших сурогатів, які могли бути знайдені серед кримської рослинності» (Вторая сессия Крымского Центрального исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянск., красноармейск. и военморских деп. Стенографическ. отчет (2—4 марта 1922 г.).— Сімферополь, 1922.— С. 21).

«Хай же протягнеться рука братньої допомоги від революційного турецького народу братам, котрі гинуть від голоду»,— зверталися з Криму. Проте Туреччина не змогла

надати відчутної підтримки. Не увінчалися успіхом спроби кримських властей обміняти на турецьких ринках за хліб тютюн. Але якщо раніше за пуд цього товару за морем можна було виміняти п'ять пудів борошна, то тепер давали лише пуд за пуд (*там само.*— С. 44—45).

А тому за таких обставин могла виручити, як це було постійно й раніше, лише Україна. Її, до речі, голодуючу тоді, Москва зобов'язала поставити до Криму в 1922 році 480 тисяч пудів зерна (*там само.*— С. 60).

Правда, як тільки в неї складалася важка ситуація з урожаєм, це негайно відбивалося на забезпеченні Криму. І тоді з півострова летіли термінові депеші до столиці УРСР про те, що «Раднарком Кр. АРСР вважає необхідним якомога негайніше звернути Вашу увагу на загрозливе становище, що склалося із заготівлею на Україні сільсько-господарських продуктів для постачання Криму» (ДААРК: Ф. 652.— Оп. 1.— Спр. 1534.— Арк. 3).

Траплялися випадки, коли Україна за вказівками Москви віддавала і вкрай необхідне для неї продовольство в Крим. Так, 3 березня 1922 року, коли в наших південних областях лютував голод, присланий Леніним член Наркомпроду РРФСР Мойсей Фрумкін змусив слухняне Політбюро ЦК КП(б)У «визнати необхідним дати Криму негайно два маршрути з хлібом», які були «споряджені Катеринославом на місцеві кошти і поверталися з Поділля в Катеринослав» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 29.— Арк. 43).

Молода Кримська Республіка, писав до ВУЦВКу голова КримЦВКа Гавен, «ще не набравши сили після кривавих боїв з білогвардійцями, знову почала бій з голодом. Та не маючи досталь засобів, щоб угамувати голод, закликала допомогти їй братні республіки.

Україна, тая Україна, що сама зазнала лиха від білогвардійських банд, а також і досі зазнає мук голоду, незважаючи на все це, щиро відгукнулася на заклик Червоного Криму й посилає йому 10.000 дитячих пайків голодним дітям Криму.

Цією допомогою Україна особливо викликає в кримському пролетаріатові братні почуття до неї, бо вона вже кілька років допомагала.

Наприклад, минулого року до Криму було прикріплено Кременчуцьку губ., що пожертвувала 34.000 пудів різних продуктів на голодних.

Беручи все це на увагу, свідомі непохитності дружніх і

братніх відношень Української Республіки до Кримської, КримЦВК і ЦК Наслідголу Криму посилають своє пролетарське «спасибі» всім трудящим України за велику допомогу Криму» (Вісті ВУЦВК.— 1923.— 7 березня).

До речі, для постійних заготівель сільськогосподарських продуктів для населення півострова було створено спеціальне представництво Криму в тодішній столиці УСРР Харкові. В кращому разі воно могло пропонувати за український хліб кримське вино, приводу чого збереглося дуже багато свідчень у кримських архівах.

Щоправда, в одному випадку кримськотатарському сільськогосподарському товариству дозволялося вивезти в Україну тисячу пудів керосину в обмін на продукти харчування (ДААРК: Ф. Р-137.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 91— 91 зв.).

Економрада Кр. АРСР 17 грудня 1921 року змушена була звертатися до наркоматів землеробства РРФСР та УСРР за допомогою у виділенні для півострова навіть насіння городини, оскільки, мовляв, «розширення городництва в Криму внаслідок неминучого скорочення зернового господарства і робочої худоби є питанням величезної ваги для сільського господарства» (*там само.*— Арк. 26 зв.). Очевидно, таке звернення ухвалювалося з огляду на те, що попереднє рішення економради від 23 листопада стосовно закупівлі насіння городини в Україні не було виконане (*там само.*— Арк. 8).

Як виявляється, Крим не забезпечував себе повністю і м'ясними продуктами. Так, з України та Північного Кавказу на півострів завозили 120 тисяч голів овець (*там само.*— Спр. 64.— Арк. 178).

І ось коли архіви засвідчують про неспроможність Кримської АРСР забезпечити своє населення основними продуктами харчування, там же віднаходимо документи, що стверджують: півострів продавав хліб на експорт. Природно, виникає питання: де Крим брав збіжжя для відправки за кордон?

Відповідь довго не треба шукати. В планах заготівлі хліба держторгівлею з урожаю 1923 року, наприклад, бачимо, що з півострова планувалося взяти 600 тисяч пудів пшениці, а ще 750 тисяч цієї культури буде вивезено з... північної Таврії, яка входить до складу України (*там само.*— Спр. 36.— Арк. 98).

Подібні плани існували і щодо інших зернових культур. Так, з кримських полів планувалося заготувати 200 тисяч

пудів жита і 100 тисяч ячменю, а південь України мав додати до «кримського короваю» відповідно 1800 тисяч і 450 тисяч пудів (*там само.* — Арк. 98).

Тільки й того, що кримські заготівельники, котрим було доведено вищеназвані плани, зобов'язані були Особливою Повноважною комісією з відновлення і розвитку торгівлі хлібом при Раді Праці та Оборони СРСР «з метою правильного і повного керівництва і регулюванням хлібної роботи в межах УСРР, ... представити звіт і дані за встановленим УСРР зразком» (*там само.* — Арк. 11).

Але не тільки успішно заготовляла хліб в Україні держторгівля Криму. Поряд з нею розгорнула свою мережу і кримська обласна контора російської Центроспілки. Як свідчив її уповноважений М. Полетаєв, у Мелітопольському та Хорлівському районах України тоді було закуплено 226 вагонів пшениці, 396 — жита і 106 — ячменю (*там само.* — Арк. 102).

Готуючись до нової хлібозаготівельної кампанії керівники кримської крайової контори Держбанку Росії підкреслювали, що не можуть «не зачепити питання, якому свого часу присвятили цілий ряд спеціальних доповідей. Йдеться про район Північної Таврії, тобто про 3 повіти кол. Таврійської губернії — Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський (*там само.* — Арк. 95).

Додаючи, що крім державної і кооперативної торгівлі півострова заготівлею хліба в материковій частині Таврії займається ще й кримська контора російського акціонерного товариства «Хлібопродукт», керівники місцевого банку висловлювали побажання, аби їм передали всі операції, пов'язані із заготівлею зернових на території вищевказаних повітів, що входили до складу України (*там само.* — Арк. 95).

Подібна тенденція, коли кримські заготівельники працювали в основному за межами Криму, виходила з Москви. Саме там, оцінивши повне знекровлення сільськогосподарського виробництва півострова і жалюгідний стан місцевої промисловості, яка не могла «дати ніяких ресурсів для утворення експортних мас», дійшли до висновку: «Уся експортна торгівля Криму може бути заснована тільки на багатствах країни, що знаходиться позаду перешийка. Вивезення з місцевих джерел, якби таке мало місце, при констатованому виснаженні Криму буде розтратою самого

основного капіталу і підриванням бази, і без того вкрай обмеженої, для відродження місцевого господарства» (*там само.*— Спр. 26.— Арк. 6 зв.).

Саме цим обгрунтовував Уповноважений Наркомату Зовнішньої торгівлі РРФСР в Криму Долженко необхідність дозволу йому працювати в Україні, підкреслюючи в своєму листі від 2 січня 1923 року на ім'я заступника наркома: «аби не зменшити експорт, його треба буде на 80% заготовляти поза Кримом» (*там само.*— Арк. 6 зв.).

У Москві вже тоді чітко зрозуміли: фундаментом економічного багатства Криму може бути тільки повна і широка експлуатація прекрасних портів узбережжя; така експлуатація була можлива лише за наявності тісних зв'язків — торговельних і транспортних з лівобережною Україною... за перешийком лежали неосяжно багаті місцевості України, які до війни (1909—1913 рр.) мали різко активний баланс по всіх своїх кордонах, і раніше інших областей колишньої імперії почали відроджувати своє господарство.

Темп відбудови господарства України був настільки інтенсивний, що за жовтень-грудень загальний баланс у зовнішній торгівлі України, першої області серед інших областей НКЗТ (в опрацьованих документах УСРР вважається областю — В. С.), став активним (див. звіт про діяльність Укрзовнішторгу за жовтень-грудень 1922 року) (*там само.*— Арк. 7).

А висновок з цього напрошувався для московських чиновників однозначний: «Необхідність зв'язку багатих заготівельних районів України з бідними, виснаженими ринками Криму впливає само собою; безумовна логічність і настійність правильного і планомірного використання нині пустуючих портів для експорту з України» (*там само.*— Арк. 7—7 зв.).

Це, звичайно, вимагало й об'єднання заготівельних сил. І в Москві готові були йти на те, аби влити кримський апарат НКЗТ РРФСР в Український, оскільки така реорганізація давала для центру і свої переваги: «1) Доцільність — Крим, що спирається на широку базу заготівель, у прилеглих повітах і губерніях України, одержить недостатню її для нормального розвитку заготівельних операцій; Лівобережна Україна одержить недостаючі порти і внутрішні райони заготівель наблизяться до моря.

О деятельности Крымской Областной Конторы Центросоюза за истекшую хлебоэкспортную кампанию /1923-24г./

Заготовка зерна производилась Центросоюзом в Крыму исключительно через Крымсоюз.

Самостоятельно Крымская Областная Контора Центросоюза вела заготовки в Мелитопольском и Хорловском районах. Всего было заготовлено:

	В Мелитополе	в Хорлах :
Пшеницы	207 ваг.	19 ваг.
Ржи	354 "	42 "
Ячменя	48 "	58 "

С января 1924 года заготовка зерна в Мелитопольском районе и в Крыму совершенно прекратилась, так как рыночные цены на нее не давали возможности экспортировать зерно за границу.

Зерно сдавалось Правлению Центросоюза франко вагон по ценам Симферопольской Биржи.

Заготовленное зерно отправлялось, главным образом в порт Феодосию и отчасти в Севастополь.

Независимо от зерна собственной заготовки, Крымская Контора Центросоюза принимала на свои портовые склады и сдавала Экспорт-Хлебу для дальнейшей погрузки на пароходы. также зерно заготовки других Контор Центросоюза, а также Госбанка, Всекобанка и др. /сведения о складско-транзитной работе см. в прилагаемой таблице/

Заготовка зерна в Мелитопольском районе производилась через следующие организации:

2) Зручність регулювання — регулювання особливо уважне в портах Криму з метою збільшення обороту товарами, що експортуються з України.

3) Спрощення апарату НКЗТ» (*там само.* — Арк. 7 зв.).

Як показали подальші події, іншого шляху для відродження Криму, ніж за рахунок України, московські власті не бачили. Бо намагання підняти господарство півострова шляхом експорту своєї продукції закінчилися провалом. Так, 2 березня 1924 року керівництво місцевого філіалу всеросійської імпортно-експортної контори «Держторг» змушене було визнати: «До цього часу спроби реалізації на закордонних ринках основних продуктів кримської промисловості, як вино, фрукти і листовий тютюн, давали мало задовільні результати.

Зокрема, максимальна валова ціна, якої вдавалося Кримдержторгу добитися на закордонних ринках на листовий тютюн старих урожаїв, була близько 12 карб. за пуд, у той час, як ми платимо нині плантаторам за молоді тютюни до 22 карб. за пуд...

Що стосується вина і фруктів, то нині Кримдержторг зайнятий вивченням фруктового і винного закордонних ринків. Величезний % накладних витрат, (залізн. Фрахт, вивозні і ввізні мита і т. д.) безумовно надто сильно вплинуть на послаблення заготівель фруктів і вин...» (*там само.* — Оп. 4.— Спр. 2а.— Арк. 40).

Необхідно зазначити, що в ті роки провалилася затія сімферопольських властей бути не тільки незалежними від ввезення на півострів необхідної для харчової та виноробної промисловості українського цукру, а й конкурувати з ним, організувавши на півострові вирощування і переробку цукрових буряків (*там само.* — Оп. 6.— Спр. 3.— Арк. 18).

Отже, розраховувати на свої ресурси Крим не міг. Виходити з кризи можна було насамперед за рахунок України.

Кримське керівництво, треба сказати, не тільки добилося тоді прирізати до півострова чималий шмат українського чорнозему, а й хотіло підпорядкувати собі генічеські солепромисли, оскільки останні були сильними конкурентами навіть на союзному ринку (*там само.* — Ф. Р-137.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 21—21 зв., 80).

Однак УСРР не поступилася цими своїми територіями (з огляду, очевидно, на те, що саме в той час від неї було відрізано Таганрозький і Шахтинський округи), а тому

тодішній російський Крим і надалі залишався в економічній залежності від України. Скажімо, вже з другої половини березня 1927 року півострів перебував на підвозному хлібові. А тому 6 травня телеграмою з Москви Україні дали розпорядження позачерговим порядком закінчити відвантаження зерна. Але через місяць кримські власті звернулися до Москви з проханням дати наряд на 100 вагонів пшениці понад уже занаряджених на червень 385. На липень Крим просив 500 вагонів (*там само*: Ф.Р-652.— Оп. 1.— Спр. 1322.— Арк. 1—6 зв.).

13 січня 1928 року політбюро ЦК КП(б)У змушене було визнати за необхідне відвантажити «100 тисяч пудів ячменю для Криму згідно вимогам НКТ СРСР» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2791.— Арк. 3).

Водночас було ухвалено «повідомити ЦК ВКП(б), що із'ятіє цих 100 тис. пуд. ячменя з посівного фонду України означає відповідне зменшення обмеженої площі засіву ячменю на Україні» (*там само*.— Арк. 3).

Щоб не допустити цього, українська влада підняла ціни на хліб, завдяки чому вдалося збільшити заготівлі посівного ячменю, в тому числі і для Криму до 300 тисяч тонн (*там само*.— Арк. 4 зв.).

Низький рівень заготівельних цін через хронічну бідність кримського бюджету в 1928 році не давав можливості владі півострова закупити повністю навіть той хліб, який могли реалізувати місцеві хлібороби. Аби компенсувати свої затрати на вирощення зерна, кримські селяни щодня вивозили на українські елеватори до 3 тисяч підвод, оскільки там платили більше. На початку серпня 1928 року, коли цей процес набрав незворотного характеру, власті Криму змушені були просити Москву збільшити поставки хліба — принаймні завозити щомісяця на півострів по 450 тисяч пудів, оскільки підраховали, що повз кримські приймальні пункти пройде близько мільйона пудів хліба (*там само*.— Арк. 29—29 зв.).

Залежність Криму від України, передусім у забезпеченні продовольством, спостерігатиметься і надалі, особливо гостро ця проблема постане в повоєнний час.

Але Крим залежав від України не тільки в плані забезпечення населення продуктами харчування. Скажімо, промисловість півострова повністю залежала від українського вугілля. Так, у 1923—1925 роках його доставляли

сюди в середньому по 50 тисяч тонн (Отчет по вывозу твердого минерального топлива, руды, флюсов, соли, чугуна и металлического лома из южного горнозаводского района.— Харьков, 1926.— С. 471).

Ще більшою ставала ця залежність у зв'язку з пуском Керченського металургійного заводу — він майже повністю мав працювати на донецькому вугіллі (Ден. Н. Крым.— С. 68).

Самопожертва України проявилася й під час землетрусу, що наприкінці 20-х років заподіяв багато шкоди Криму. Так, 5 жовтня 1927 року Президія ВУЦВКу виділила 50 тисяч карбованців на допомогу потерпілим (ЦДАВОВУ: Ф. 3.— Оп. 1.— Спр. 5090.— Арк. 5).

Спеціальна комісія на чолі з Головою ВУЦВКу Григорієм Петровським координувала діяльність численних організацій, котрі створилися в Україні для надання допомоги мешканцям півострова.

ГРА В УКРАЇНІЗАЦІЮ

Політика кримських більшовиків одразу після остаточного захоплення влади в 1920 році не відрізнялася від царської стосовно українців. Без перебільшення можна стверджувати, що більшовицька влада цілковито знехтувала тутешнє українство. Сама вона визнавала, що навіть «статистичне управління Криму, публікуючи в 1922 році попередні результати перепису 1921 року, не виділило українців як окремої нації, а віднесло їх до російського населення. В праці С. А. Усова «Историко-экономические очерки Крыма», виданій у 1925 році в м. Сімферополі, при порівнянні двох переписів 1897 і 1921 року національність — українці — також не показана» (ДААРК: Ф.Р-137.— Оп. 6.— Спр. 42.— Арк. 1 зв.). Відтак українське життя на півострові майже зовсім завмерло — не було бодай однієї української школи.

Навіть та школа в Севастополі, яку організували на початку 1918 року на свої кошти самі українці, утримуючи 6 класів до 1921 року, була більшовиками розпущена, оскільки приміщення вони зайняли під військову частину. Взимку 1921—1922 років у колишній українській школі розмістили російську, посилаючись на те, що це — побажання батьків (*там само*: Ф. Р-663.— Оп. 1.— Спр. 1194.— Арк. 2).

Незважаючи на те, що з 1923 року в СРСР здійснювалася так звана коренізація, «питанням культроботи серед українців Криму на рідній мові ніхто до нинішнього часу (1928 року — В. С.) не займався, і ні по лінії Наркомосвіти, ні по лінії профспілковій таке не обговорювалося і не ставилося на обговорення навіть у порядку вивчення» (*там само*.— Арк. 2).

Скажімо, планом з розвитку освіти на 1925—1926 навчальний рік на півострові передбачалося мати 359 татарських шкіл, 289 — російських, 131 — німецьку, 11 — грецьких, 10 — вірменських, 5 — єврейських, 3 — болгарських, 2 — караїмських, і жодної — української (*там само*.— Оп. 1.— Спр. 202.— Арк. 96 зв.).

Свідчення того часу, як архівні, так і газетні, стверджують, що кримська влада регулярно збирала представників різних меншин, обговорювала з ними проблеми

їхнього національно-культурного будівництва. Наприклад, у 1926 році Президія Кримського центрального виконавчого комітету вважала за необхідне підтримати 6 пропозицій Кримнаркомосвіти у зв'язку з першою конференцією безпартійних вірменів, зокрема: при розгалуженні шкільної мережі на майбутній бюджетний рік приділити увагу найширшому охопленню дітей вірменського населення, як міста, так і села; поклопотатися запрошенням підготовлених учителів і своєчасною передплатою навчальних посібників, рекомендацій, літератури, газет вірменською мовою; перетворити деякі вірменські школи першого ступеня (Керч, Сімферополь) в школи-семирічки без переведення їх на самоокупність (Державний архів Севастополя: Ф.Р-79.— Оп. 1.— Спр. 213.— Арк. 1а).

Кримська освітня влада навіть листувалася з Наркоматом освіти УРСР, але тільки з приводу скликання першої Всекримської конференції трудящих ... євреїв, видання болгарської літератури та надсилку навчальних програм (ЦДАВОВУ: Ф. Р-166.— Оп. 6.— Спр. 1222.— Арк. 20).

Подібної уваги про розвиток української школи ми не зустрічаємо.

Тому й не дивно, що оглядаючи роботу з національного будівництва на початку грудня 1926 року, власті Криму виділили росіян, татар, німців, євреїв, греків, болгар, вірмен, а також згадали «інших», куди віднесли караїмів (5000 осіб), поляків (3000), естонців (3000), чехів (2000), циганів (1500) та італійців (650). Про українців — знову ні слова (*там само*: Ф. 663.— Оп. 1.— Спр. 991.— Арк. 2—3).

Підстави для сумнівів щодо справжньої кількості українців у Криму дають і офіційні матеріали перепису 1926 року. Зокрема, в них вказується, що всього українців у Криму налічується 77123 особи, в тому числі немісцевих — 43214 (Всесоюзная перепись населения 1926 года.— М., 1930.— Т. 39.— С. 19). Але там же є посилання й на те, що вихідців з України налічується 72289 (*там само*.— С. 34—35).

Зокрема, з Мелітопольського округу їх було 14.358, Херсонського — 7.694, Одеського — 4.026, Харківського — 3.548, Дніпропетровського — 4.024, Київського — 2.920, Запорізького — 2.496, Кременчуцького — 2.767, Маріупольського — 2.383, Полтавського — 2.609, Миколаївського — 1.960, Роменського — 2.186, Шевченківського — 2.244, Прилуцького — 1.753, Вінницького — 584, Лубен-

ського — 1.582, Зінов'ївського — 1.428, Кам'янецького — 1.703, Конотопського — 1.174, Сталінського — 572, Чернігівського — 1.151, Білоцерківського — 1.074, Криворізького — 781, Глухівського — 997, Уманського — 922, Таганрозького (якраз перед переписом він був переданий до Росії) — 589, Сумського — 571, Луганського — 447, Волинського — 621, Молдавської АРСР — 468, Первомайського — 386, Могилівського — 498, Бердичівського — 443, Ніжинського — 445, Тульчинського — 299, Проскурівського — 351, Шепетівського — 285 (*там само.* — С. 34—35).

А якщо додати сюди переселенців з Кубані, Слобожанщини, Донщини, що тоді масово прибували на півострів в організованому порядку, хіба не знайдеться серед них чимало тих, у кого в жилах текла українська кров?

Наприклад, українців у Кубанському окрузі тоді налічувалося 915450 (*там само.* — С. 146) — майже вдвічі більше, ніж росіян. А переселилося з Кубанського округу на півострів на час перепису — 1147 (*там само.* — С. 34).

З інших, густо заселених українцями регіонів РРФСР, станом на 1926 рік до Криму прибуло: з Курщини — 6.736 осіб, Брянщини — 4.237, Чорноморщини — 605, Донщини — 1.154, Вороніжчини — 1.660, Саратовщини — 1.690 (*там само.* — С. 34—35).

Про те, що українці поза межами Криму на той час ще намагалися зберігати своє національне обличчя, свідчать матеріали про динаміку нашого етносу в найближчому до півострова Мелітопольському повіті, який завжди поставляв людські ресурси за Сиваш. У 1925 році, наприклад, на Мелітопольщині із загальної кількості шлюбів 4571 винятково українських було зареєстровано 4179. Українці, крім того, в 305 випадках одружилися на росіянках, у 14 — на польках, у 9 — на болгарках, у 5 — на єврейках, у 11 — німкенях, у 1 — на вірменці (Матеріали по статистике Мелітопольского округа за 1925 год.— Мелітополь, 1926.— С. 7).

Тож є підстави засумніватися в реальному стані національної структури Криму в середині 20-х років. Тим паче, що офіційно названу кількість українців одразу ж після перепису 1926 року спростовували насамперед самі вони. Так, у їхньому зверненні до Президії Кримського центрального виконавчого комітету, зокрема, зазначалося: «Вказана кількість є применшеною через неправильні записи переписчиків, котрі, як це спостерігалось в Сім-

ферополі, з деякими українцями доходили до суперечки про національність, і в силу байдужого ставлення самого населення до анкетних питань про національність. Насправді ж українське населення Криму становить від 15 до 16 відсотків усього населення, якщо взяти до уваги статистичні дані довоєнного періоду і ту обставину, що відпливу українців з Криму не спостерігалось, а навпаки, починаючи з 1923 року, помічається великий наплив їх з України» (ДААРК: Ф. Р-663.— Оп. 1.— Спр. 1194.— Арк. 2).

З цього приводу з'явилася і газетна публікація в Харкові, в якій підкреслювалося, що «Крим. ЦСУ абсолютно не приділило уваги виділенню українців у самостійну національність» (*там само*: Ф.Р-137.— Оп.— 1.— Спр. 300.— Арк. 15).

Однак, незважаючи на це, українців у Криму продовжували ігнорувати. Так, у виданій у 1929 році вже згаданій книжечці П.Нікольського «Крым. Население» українці взагалі виключені з переліку етносів навіть за матеріалами перепису 1926 року. Їх називають лише в зв'язку з так званою російською групою, куди, крім них, зараховують великоросів і білорусів (*Никольский П. Крым. Население.*— С. 13).

Що стосується сільського українського населення, то згідно з переписом 1926 року його налічувалося в Криму 51.436 осіб. Щодо чисельності воно посідало також третє місце після татар (146.717) і росіян (131.802). Решту селян становили німці (40.160), болгар (10.916), греки (9.103), представники інших народів. Найменше наших співвітчизників було в південних районах Криму, здавна освоєних татарами. В такому суто татарському районі, як Судацький, українців налічувалося всього 505 осіб; у Бахчисарайському їх мешкало 674; в Карасубазарському — 895 (тут, до речі, були населені пункти, де вони становили більшість, скажімо, Джемрек, Султан-Сарай, Мусабіє, Урус-Ходжі); 1015 українців проживало в Севастопольському — районі масового розселення татар, 1698 — в Ялтинському.

Українці переважно мешкали на той час у степових районах Криму. В Керченському їх проживало 12.294 — майже стільки, скільки й росіян — 12.822. У 69 населених пунктах цього району українці становили більшість. До власне українських поселень у той час належали Бакси, Джаржава, Катерліс, Мескечі, Новомиколаївка, Старий Карантин, Остабань, Паша-Салин і багато інших.

Сек. 207 ст. 107
Сек. 207 ст. 107
Сек. 207 ст. 107
Сек. 207 ст. 107

К. А. С. С. Р.

КрымЦИК и КрымСОВНАРКОМ

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ

ОБЩИЙ ОТДЕЛ

1948.

№ 14-75

27/2

ДЕЛО

по вопросу *о нарушении прав сов. учреждений*
Украинцев в Чкалу

Каталось 192 л.

Закончилось 192 л.

В деле

листов

Другим за кількістю українців був Джанкойський район — тут їх проживало 11.433. Українське обличчя зберігали Армянськ, Біюк-Кият, Воронцовка, Ішунь, Новоіванівка, Тарха, Кула та ще близько ста поселень.

Населених пунктів з переважно українським населенням чимало налічувалося також у Євпаторійському і Сімферопольському районах, де чисельність їх становила відповідно 10.601 і 10.076 осіб. Окремими невеликими групами проживали наші співвітчизники у Феодосійському районі — загалом 2.245 осіб.

До речі, українські родини в кримському селі були, як правило, багатодітними. Наприклад, товариство зі спільного обробітку землі в селі Бараб Сімферопольського району в 1925 році в заяві на виділення вільних угідь засвідчувало ось так про своїх членів: Гончаренко Левко Іванович — 6, Гончаренко Панас Федорович — 5, Гончаренко Антон Федорович — 4, Гончаренко Касьян Леонтиїнович — 7, Гончаренко Іван Харитонович — 9, Гончаренко Костянтин Харитонович — 4, Гончаренко Федір Миколайович — 8, Щербина Григорій Харитонович — 6, Щербина Олексій Трохимович — 5, Щербина Дмитро Романович — 9, Чуприна Василь Іванович — 7... (ДААРК: Ф. Р-663.— Оп. 1.— Спр. 375.— Арк. 192—194).

Щоправда, додаткової землі українцям з цього села не виділили, оскільки на ній розташували комуну «Червоний орач», що складалася з демобілізованих червоноармійців (*там само.*— Арк. 191).

Не дочекавшись почину згори і не побачивши навіть ознак того, що питання про національно-культурні потреби українців буде вивчено і опрацьовано, представники нашого етносу в містах Криму почали самі організовано заявляти про себе і домагатися своїх прав. Однак це не давало помітних результатів. Замість допомоги їм доводилося відчувати нові перепони і гіркі розчарування. Наприклад, утворений у Ялті в 1926 році «Червоний куток», навколо якого об'єдналося 150 українців, не добився протягом півтора року приміщення й матеріальної допомоги і змушений був ліквідуватися.

З великими труднощами українцям Сімферополя вдалося в березні 1926 року отримати дозвіл на відкриття Україн-

ського клубу, члени якого протягом трьох років не могли добитися відповідного приміщення, тулячись у приймах у різних школах вечорами у маленьких кімнатках. Та дотація в сумі 50 карбованців на місяць, яку Український клуб одержував з жовтня 1927 року, природно, не могла задовольнити потреб ні бібліотеки, ні клубу з його гуртковою роботою (*там само*: Ф. Р-663.— Оп. 1.— Спр. 1194.— Арк. 2 зв.).

У скрутних умовах перебувала й початкова українська школа, відкрита на вимогу батьків-українців у 1927 році. Тулилася вона в двох кімнатках у приміщенні 2-ї об'єднаної школи. У них на площі 53 квадратних метри розміщувалися: сама українська школа, бібліотека, клуб, хорівий, драматичний і музичний гуртки, читальня. Крім того, в цьому приміщенні працювало товариство «Взаємодопомога» (*там само*.— Арк. 2 зв.).

У подібному становищі опинилися і українці Севастополя, де їх було досить багато, зокрема, серед військових налічувалося близько 75 відсотків. З 1925 року припинив існування український театр, який користувався значним успіхом не лише серед українців, але й росіян. На початок 1927 року в Севастополі не було навіть українського клубу, в той час, як менш чисельні національні меншини — вірмени, грузини та інші — мали можливість відвідувати свої культурно-освітні організації (Вісті (Харків).— 1927.— 1 лютого).

Що стосується національно-культурної роботи в українських селах Криму, то її, як такої, взагалі не велося. У хатах-читальнях не було жодної української книги, газети чи журналу. В більшості українських сіл учителі, ніби спеціально,— росіяни, а в неукраїнських селах якраз було зосереджено більшість педагогів-українців (*там само*.— Арк. 3).

З приводу відкриття українських шкіл у селах, в Наркоматі освіти Кримської АРСР відповідали: мовляв, селяни не цікавилися українізацією. А тому керівники українських організацій Криму висували своє запитання до влади: «А чи проробив Наркомосвіти з наукового боку і з точки зору педагогічної доцільності питання про українізацію шкіл з тим, щоб у подальшому провести кампанію постановки питання перед селянами на місцях? Ні. Якщо міські українці почали ставити питання про нацшколу, то селяни не тільки не відмовляться, але навпаки, будуть ще вдячні. Треба

тільки підійти до питання серйозно, продумано, а головне без усяких упереджень» (*там само.*— Арк. 3).

Гіркоти українцям додавалося від того, що про все це говорилося на всекримській нараді з культроботи серед нацменшин, але нічого не змінювалося. Тому в 1928 році вони вважали за доцільне заявити: «необхідно визнати, що злочинним було б з нашого боку безкінечно вмовляти масу і мовчати, не доводячи до відома вищих властей Кримської АРСР (*там само.*— Арк. 3—3 зв.).

Перед Президією Кримського виконавчого комітету (в копіях обкому ВКП(б) і Кримській раді профспілок) правління Сімферопольського Українського клубу і Сімферопольського українського товариства «Взаємодопомога» клопоталися про вирішення таких питань:

«а) обговорити своєчасність, культурну і політичну доцільність розв'язання національно-культурних потреб українського населення Криму;

б) запропонувати Наркомпросу Криму негайно створити компетентний дорадчий орган для вивчення з наукового боку і педагогічної доцільності питання про культроботу серед українського населення Криму рідною мовою, а також для проробки практичних заходів у цьому питанні (перекидання вчителів, влаштування курсів українознавства для них, проведення роз'яснювальної кампанії на місцях та інше), допустивши до участі в цій нараді культпрацівників місцевого українського клубу і Севастопольської української школи;

в) через складність питання, значимості маси і відсутності в апараті відповідних культпрацівників для спрямування роботи в подальшому, запропонувати Наркомосвіти негайно організувати в себе підсобний орган з роботи серед українського населення, для чого місцевий український клуб перевести на становище «Будинку української соціалістичної культури» (Будинок просвіти) загальнокримського масштабу, в якому зосередити напрямок і керівництво шкільним і позашкільним, а також політичним вихованням української маси;

г) запропонувати ОМХ'у м. Сімферополя негайно надати для українських організацій (клубу, школі, тов-ву Взаємодопомоги) відповідні приміщення, по можливості в центрі міста, маючи на увазі розкиданість українського населення і значність маси;

В. П. Шендерович

Уполномоченный Центрального исполнительного комитета

Копии: Армянскому Совету, Комитету и т.д.
Армянскому Совету, Комитету и т.д.

Врачебная Симферопольская...
Участие во...
/г. Симферополь, Героевской ул. д. № 7 /

1938 г. И. И. И. И.

На территории Крымской Автономной ССР, граничащей и экономически тесно связанной с Украиной, издавна проживает довольно крупная масса граждан Украинской национальности, состоящая из 2/3 из семьи, лирических и охотничьих отдельных, а иногда смешанных семей и доброты и на дорогах. Многие украинцы живут во всех районах Крыма, кроме горной части /Датлякского, Судаковского и Бахчисарайского, в районах и особенно в Симферополе, главном образе в г. Симферополе, Севастополе и Алушты. Там процент их по отношению к общему количеству населения достигает 10%. Это по данным переписи населения Крымской 1926 г., опубликованной комитетом Украинцев в Крыму в 1930 г., составляющих 12% всего населения Крыма. Как видно количество украинцев увеличивается, благодаря наряду с ними переселенцам, которые, как это вытекало из г. Симферополю Симферопольского отношения самого населения и их отношения к национальности. В действительности их украинцев население Крыма составляет от 10 до 15 процентов всего населения, если учесть во внимание статистически данные довоенного периода и то обстоятельство, что отсюда уезжают из Крыма на Украину, а население Крыма с 1926 г. увеличивается в основном за счет их из Украины.

Русская советская власть, переживая Украину экономически, не только не охотилась украинскую культуру и не хотела бы рекомендовать им, но и хотела на это, все же украинский народ за 100 лет пережить вынужден этот пункт на национально культурном фронте до наступления Октября, который отдал ему путь к свободному творчеству и развитию своей культуры. Великие задачи Октября, в этих отношениях дали возможность и Крымские украинцы присоединиться к новым формам районной культуры. К сожалению приходится констатировать, что до сих пор среди украинского населения Крыма не возобладали бы благодаря националистам Платки и Севастополя, широко проводившей в 1926 год так же в-и год, - так как восторженно культурное среди украинцев Крыма на районном уровне никто до сих пор не занимался и не до конца Наркомпросом, ни до конца Наркомпросом, так как не охотился и не отрывался на обсуждения даже в Наркомпросе.

Городские украинцы Крыма, не дожидаясь помощи сверху и не видя для себя возможности украинизации на то, что вопрос о национальных культурных нужд их будет изучен и проработан, начали сами организовывать занятия о своем и исследовать своих друзей. Вместо помощи до сих пор украинцы приходится испытывать не мало препятствий к своим работам, так как Наркомпрос, организовавшийся в 1926 г. в г. Симферополе, так как не охотился и не отрывался на обсуждения даже в Наркомпросе.

д) беручи до уваги, що засобів на національну культуробуду серед українського населення до цього часу не витрачалося і що Сімферопольська міськрада матеріально також допомогти не може, асигнувати з коштів КримЦВК'а на облаштування бібліотеки, організацію українського театру і на витрати по організації клубів у м.м. Севастополі і Ялті 6.500 карбованців (з них на театр 3.500 карб.— до включення його в бюджет Наркомосвіти)» (*там само.*— Арк. 3 зв.).

Яких заходів було вжито через півроку після подання цієї записки, можна судити з поміток на ній, датованих кимось з кримських керівників 16 січня 1929 року: «Погіршення з шкільним і клубним приміщенням (учнів з 44-х стало 109, а кімнат прибавили дві маленьких для класів, вселивши туди ж школу-грамоту (заняття вечором). Поряд з цим, де був клуб і школа, вселили школу безпритульних, заняття останніх з 2—6 г., і там же заняття до 7 г. вечора з учнями 2-ї семирічки. Звідси висновок — для бібліотеки, клубу і гуртків місця немає... Для сіл. Видано 10 бібліотек-пересув. (на укр. мові)...» (*там само.*— Арк. 3 зв.).

Цілком можливо, що такий стан українства в Криму змусив місцеву більшовицьку владу розглянути цю проблему, оскільки з Кремля саме тоді дуже часто проголошували гасла про успішну коренізацію національних меншин, крім того, й власті УСРР певною мірою висловлювали занепокоєння неурою до українців півострова. А тому за рішенням Президії Кримського Центрального виконавчого комітету від 12 квітня 1929 року вже до 1 травня в Сімферополі було підготовлено матеріали й висновки щодо здійснення низки підготовчих заходів щодо переведення на українську мову шкіл і політпросвітніх закладів у місцях компактного проживання нашого етносу.

Зокрема, було встановлено, що «всі головні риси, властиві кримським українським населеним пунктам, притаманні і діалектичним групам південно-українського говору, який ліг в основу літературно-розмовної української мови.

Російська культура дуже мало, якщо не зовсім невеликий виявила вплив тільки на незначну заможну частину освіченого населення, яка користувалася українсько-російським жаргоном для відповіді росіянам і взагалі особам з міст. У сільському й домашньому спілкуванні існує говір переважно український. Що ж стосується населених україн-

*Заявление
Зей Губин
председатель*

от от имени Инициативной группы граждан просит и ходатайствует
за дозой на основании данных органов власти города Львова.

На основании изложенного мы ходатайствуем о...

просим Инициативную группу:

1. Создать специализированный комитет, членом которого будет представитель украинского населения Львова.

2. Создать комитет по культуре украинского населения Львова на русском языке, а также для работы с учителями, учителями украинского языка для них, проведения раздаточных листов на выставках и прочее, а также участие в выставках, культурно-просветительных мероприятиях украинского народа и общественной работе украинского народа.

3. Ввиду отсутствия в городе Львова значительного количества и отсутствия в школах-интернатах украинского населения для направления работы в дальнейшем, просим Инициативную группу организовать в городе Львова на основании данных органов власти города Львова, для чего просим украинского населения Львова на основании данных органов власти города Львова социальную помощь /документацию/ общественной работе, в которой участвуют представители и руководители школами и учреждениями, а также общественными работниками украинского народа;

4. Просим ОУН в Львовской области организовать работу для украинского населения /школы, клубы и т.д./ общественной /общественно-культурной работы, по возможности в центре города, имея в виду разрозненность украинского населения и неактивность его;

5. Просим в связи с тем, что средства на издание культурно-просветительских органов украинского населения Львова до этого времени не выделялись и что Львовской Территориальной организации не может быть выделено из средств ОУН на организацию, организацию, организацию украинского театра и на расходы по организации работы в Д. Д. Березовке и для ОУН работы.

Handwritten notes on the left side of the page, including names and dates.

Handwritten notes on the right side of the page, including names and dates.

ських пунктів, віддалених від міста і пізнішого утворення, як Чистенька, Бешарань, Миколаївка, Іванівка, Контуган (Сімферопольського району) і всіх населених пунктів Джанкойського і Євпаторійського районів, то в таких говір і побут залишився в повній українській своєрідності» (*там само.*— Оп. 2.— Спр. 141.— Арк. 1 зв.).

Цікавими виявилися під час опитів в українських селах відповіді учнів. На запитання російською про введення української мови «зустрічає мовчанка або рідкі, пасивні, поза емоційними переживаннями відповіді з одного-двох і не більше трьох-чотирьох слів по-російськи з лексикону поставлених запитань речень учителя, або відповіді, повні емоційних переживань на рідній мові (Катерліс), або байдуже слухання «лекції-бесіди» поза активністю переживань (Бакси)» (*там само.*— Арк. 1 зв.— 2).

З цього було зроблено висновок, що «учитель, культпрацівник — «напівіноземець», якого часто доводиться зустрічати в українських населених пунктах, не володіючи рідною мовою села, в процесі роботи культзакладів живе своїм емоційним життям, а аудиторія в стороні від таких. Відсутність роботи на рідній мові сковує особу, знижує активність і загальний розвиток» (*там само.*— Арк. 2).

А тому в доповіді, з якою виступив представник Українського педколективу Згоровський, чітко вказувалося: «в постановці питання про можливість, необхідність і доцільність переведення культпросвітзакладів на рідну мову перед населенням необхідно зробити висновок як правильності чи політ. і педагогічної неграмотності постановки тов. тов., що проводили кампанію» (*там само.*— Арк. 2).

З доданих протоколів було однозначно видно, що в таких населених пунктах Керченського району, як Бакси, Булганак, Катерліс, де опитування проводилося винятково уповноваженими Наркомату освіти, населення схвалило і визнало доцільним переведення культзакладів на українську мову. А в селах Нова Миколаївка і Джаржава, де належної підготовчої роботи не було проведено, відповіді звучали так: «населення поки що не бажає, хоч і говорить по-українськи» (*там само.*— Арк. 2).

У Джанкойському районі опитування українського населення щодо переходу на рідну мову здійснювалося завідуючими існуючих російських шкіл, а тому зовсім не випадковими виявилися висновки:

«За матеріалами Стат. Управління: село Ново-Павлівка — 90% українців, у зав. школою Гончарової — жодного. Населення не погодилося.

За матеріалами Стат. Управління: село Біюк-Кият — 98% українців, у Ляшкової, яка проводила кампанію, «діти абсолютно не знають української мови, а тому населення не бажає перевести (школу — В. С.) на рідну мову».

За матер. Стат. Управління: село Карт-Козак — 98% українців, уч. Миряшина: «діти народилися в Криму і більше балакають російською мовою, а тому громадяни категорично відмовляються від переведення викладання на українську мову», і далі за національність: «у всіх групах діти — малороси».

За матер. Стат. Управл.: с. Магазинка — 54%. «Шкільна рада вважає, що українську мову можна ввести як предмет, хоча діти, як і дорослі, розмовляють російською».

По селу Коз. Шагин — «ввести як предмет».

По Середн. Сараю Воронц. с/р — 92%, кампанію проводила вчит. Саблаєва. «Населення вважає українську мову абсолютно непотрібною в кримських умовах, а тому, беручи до уваги вищесказане, збори просять вести навчання, як і донині, російською».

По Воронцовці — 80%. Кампанію проводив уч. Морозов. «Через те, що жителі сел. Воронцовка всі народжені в Криму і нічого спільного з Україною не мають, тому введення української мови не бажають».

По Керчен. дільниці № 4 кампанію проводила уч. Дем'янова — «Українську мову ввести як предмет в обов'язковому порядку».

По сел. Тархи — 96%. Кампанію проводила вч. Ветвицька: «Діти розмовляють абсолютно інакше, ніж на Україні», а тому «більшістю голосів постановили продовжувати навчання російською мовою».

По сел. Тюбей (сільгосп.), уч. Поль — «Населення визнало необхідним переведення школи на українську мову».

Сел Булат-Коджа і Джанжора — уч. Шкарупо: «Населення не погодилося на переведення». Обговорення немає в протоколі.

Сел. Магазинка — «Вважати недоцільним перехід школи на українську мову. Крім того, дітям створюється подвійне навчання — вчити російську мову й українську мову окремо».

Сел. Магит. Кампанію проводила сільрада.— «Українську мову ввести як предмет» (*там само.*— Арк. 3—3 зв.).

Ознайомившись з документами так званої роз'яснювальної роботи, щодо українізації шкіл у Криму, можна побачити — і це визнавалося в Сімферополі ще в 1929 році,— що ті, кому доручили опитати населення, відповідних інструкцій з боку відділів та Наркомату освіти КАРСР не мали, а більшості з них «українська соціалістична культура, а також доцільність побудови педпроцесу на рідній мові абсолютно чужа, неприйнятна, не кажучи вже про результати, пов'язані з особистими несприятливими наслідками, як-то: переведення по службі через незнання мови, курси по перепідготовці, якщо населення погодиться на переведення» (*там само.*— Арк. 3 зв.).

Зазначені матеріали вказували на те, що навіть і ті села, які вирішили переводити свої школи на українську мову ще в 1928 році, як у Тюбеї Джанкойського району, могли розраховувати на це лише в 1930—1931 навчальному році, оскільки і тут, і в інших українських селах району «зустрічаються ті, що володіють вірменською та іншими мовами, але не володіють мовою села (українською)» (*там само.*— Арк. 3 зв.).

У Євпаторійському районі місцевий відділ освіти відзначався повною байдужістю до переведення в українських селах шкіл і культпросвітніх закладів на рідну мову. Дійшло то того, що з багатьох українських сіл приходили «казусні» відповіді на зразок: «украинцев нет». І це в той час, коли процес створення багатьох населених пунктів у районі відбувався в 1922—1923—1924 роках шляхом переселення селян Подільської та Київської губерній на запасний земельний фонд (*там само.*— Арк. 3).

Що стосується Сімферопольського району, то в ньому роз'яснювальна кампанія була проведена лише в селі Миколаївка і в місті, де вже існували українські школи. Ставилось питання про відкриття такої і в Іванівці та Контугані. Відкрити їх, міг би член президії Українського обласного педколективу Молдавський, завідуючий школою в Миколаївці (*там само.*— Арк. 4).

Хоч і з великими потугами, але процес українізації Криму поступово відбувався. На Всекримській конференції нацменшин у 1930 році відзначалося, що на півострові вже організовано близько 17 самостійних українських шкіл, у

тому числі одну неповносередню (*там само.*— Спр. 626.— Арк. 69—70).

Крім того, планувалося відкрити найближчим часом 1 хату-читальню, 2 червоних кутки, 1 клуб та 1 бібліотеку (*там само.*— Арк. 73).

Як було здійснено ці плани сказати сьогодні важко, оскільки архівних матеріалів не збереглося. За твердженням же тодішніх керівників освіти півострова (О. М. Железнов, О. А. Шендель, Г. М. Пантелейчук), на початку 30-х років у Криму було понад сорок шкіл з українською мовою навчання (*там само:* Ф. Р-3026.— Оп. 4.— Спр. 736.— Арк. 56—57).

На жаль, плани з розвитку освіти українською мовою в Криму мали підтримку лише до кінця 1932 року, коли відомою постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР було зупинено процес українізації на всій території Радянського Союзу. В цьому документі, зокрема, вказувалося, що «ЦК ВКП(б) і РНК СРСР рішуче засуджують виступи і пропозиції, які виходять від окремих українських товаришів, про обов'язкову українізацію цілого ряду районів СРСР (наприклад, в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО і т. д.).

Подібні виступи можуть грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнаними з України як шкідливі елементи, проникають у заново українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 2а.— Спр. 5282.— Арк. 4).

У зв'язку з цим Москва пропонувала керівництву вказаних регіонів «негайно призупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, пресу, і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову» (*там само.*— Арк. 4).

І хоча Крим не називався в згаданій постанові, однак вона була сигналом до згортання українізації на півострові. На закритому засіданні колегії Наркомату освіти КАРСР 19 березня 1933 року було ухвалено рішення «посилити більшовицьку пильність, зміцнити безпосередньо живе керівництво підвідомчими організаціями й повести ще енергійнішу та рішучішу боротьбу з буржуазно-куркульськими та націоналістичними тенденціями» (ДААРК: Ф. Р-20.— Оп. 10.— Спр. 113.— Арк. 1).

Д О В І Д К А

про мережу шкіл Кримської області на мовних
навчаннях в довоєнні і післявоєнні роки

За архівними даними в 1937-1938 навчальному році в Кримській області працювали 1223 школи, які на мовних навчаннях розподілялись в такий спосіб:

Мова навчання	Число шкіл			
	початкові	неповно-середні	середні	разом
Російська	551	144	108	803
Татарська	315	63	9	387
Єврейська	15	3	2	20
Вірменська	6	4	1	11
Українська	-	-	2	2
РАЗОМ	897	214	122	1223

Українські середні школи були в цей час у м.Сімферополі та в Красно-Кіровоградському районі.

За інформаційним звітом Кримського народнього уряду за 1940-1941 навчальний рік була лише одна середня школа в українській мові навчання в м.Сімферополі в кількості 17 класів/початкових - 4, У-III - 8, IV-V - 5/, в яких навчалось 567 учнів.

За 50-ті і початок 30-х років архівні матеріали про мережу шкіл на мовних навчаннях не збереглися. За твердженнями колишніх керівників працівників освіти / т.т. Хелязов О.М., Синдєль О.А., Пантелєвичук Г.М./ в ті роки в Кримській АРСР було понад сорок

зміст української мови викладений.

Щодо організації української літератури як науки на ці часи, зміни
здано і не можна зрозуміти. Тому до теми українського мистецтва,
якого в ній.

У 1919 році вийшла газета "Український Край", в якій було
українська література. Ця література поєднувала українську
літературу з українською мовою в цілому і включала літературу
української мови. Ця література певним чином та об'єднує її з
літературою української мови відомими як об'єднує її з літературою.

Враді українців і українців/об'єднаних, це література,
Українська література/об'єднана, вірять і інші літератури, в
якій українська література українською мовою.

На цьому етапі літератури газет, літератури української мови
української мови, літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури.

Література української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури.

Література української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури
української мови/об'єднаної літератури української мови/об'єднаної літератури.

Українська література
Українська література
Українська література

Українська література
Українська література
Українська література

Зрозуміло, що насамперед це стосувалося українського питання. З того часу в документах не йшлося вже про задоволення освітніх і культурних потреб місцевих українців рідною мовою. Незважаючи, звичайно, на те, що їхня кількість збільшувалася тут рік у рік. Так, якщо в 1930 нашого етносу в Криму налічувалося 79.165 (ДААРК: Ф. Р-663.— Оп. 2.— Спр. 550.— Арк. 49), то в 1939 — 154.123 (*там само*: Ф. Р-219.— Оп. 1.— Спр. 115.— Арк. 15).

Щоправда, незважаючи на повторне підтвердження таємної директиви Наркомосвіти РРФСР від 9 липня 1933 року про безумовне переведення українізованих шкіл на російську мову (ДААРК: Ф. Р-20.— Оп. 3.— Спр. 113.— Арк. 53), ще в 1937—1938 навчальному році функціонувало 2 школи в — у Сімферополі та Красноперекіпському районах (*там само*: Ф. Р-3026.— Оп. 4.— Спр. 736.— Арк. 56).

У 1940—1941 навчальному році вже діяла одна — середня, де в 17 класах вчилася 569 учнів (*там само*.— Арк. 56). А за тогочасними даними Наркомату освіти КАРСР про розподіл учнів за рідною мовою, українських дітей у школах півострова навчалася 7716: у початкових класах — 4202, V—VII — 2956, VIII—X — 558 (*там само*: Ф. Р-20.— Оп. 10.— Спр. 208.— Арк. 37—37 зв.).

Скажімо, в Ак-Шейському районі, де не було української школи, українських дітей було більшість, у Джаманадській і Кизильбайській початкових, Монайській неповносередній, а в інших — не менше третини (*там само*.— Спр. 42.— Арк. 2—22).

До речі, з інших національних меншин Криму німецьких дітей у школах налічувалося тоді 7388, єврейських — 3338, вірменських — 1269 (*там само*.— Спр. 208.— Арк. 37—37 зв.).

Природно, що таке ставлення до навчання українських дітей рідною мовою в Криму, взагалі до розвитку української культури не сприяло зміцненню національної самосвідомості нашого етносу на півострові. Багато українців не тільки не користувалися материнською мовою, а й байдуже ставилися до того, що їм змінювали національність.

Це, до речі, яскраво ілюструється порівнянням темпів приросту населення. Станом на 1930 рік сільське українське населення півострова зросло лише на півтори тисячі осіб і

сягнуло 52950 (*там само.*— Ф. 663.— Оп. 2.— Спр. 550.— Арк. 49). У містах чисельність українців зросла до 23930, а в селищах міського типу — до 2285 (*там само.*— Арк. 49).

За своєю загальною кількістю — 79165 — українці в Криму станом на 1930 рік посідали, як і чотири роки перед тим, третє місце: росіян налічувалося тоді 324415 (на селі — 131655), а татар — 196255 (*там само.*— Арк. 49).

Однак протягом тридцятих років темпи приросту українського населення Криму різко зросли навіть порівняно з російським. Так, у 1939 році чисельність українців становила 154123 особи, тобто в два рази більше, ніж у 1930 році, в той час як приріст росіян знизився порівняно з попереднім десятиліттям — їх на півострові тепер було 558481 (*там само:* Ф. Р-137.— Оп. 9.— Спр. 14.— Арк. 1).

ОСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛІЗМОМ

Українське життя в Криму починало відроджуватися лише з літа 1941 року, коли на окупований гітлерівцями півострів увійшли похідні групи українських націоналістів. Вони, зокрема, створили в Сімферополі «Бюро допомоги українському населенню», що діяло при місцевій управі, а також комісію, яка виправляла в паспортах дані про національність тутешніх жителів — з росіян на українців (за короткий час було виправлено близько 4 тисяч цих документів).

Із звіту ОУН випливає, що саме націоналісти підготували ґрунт для утворення Українського Національного Комітету в Криму, який став організатором відновлення українського життя на півострові. Так, 2 червня 1942 року в Сімферопольському міському театрі відбулася перша вистава для цивільного населення «Запорожець за Дунаєм», яку дав новостворений український музично-драматичний театр на чолі з режисером Петренком (ЦДАВОВУ: Ф. 3833.— Оп. 3.— Спр. 2.— Арк. 85).

Сам факт, що в Сімферополі знову почав діяти український театр — після 22-річної перерви від 1918 року — засвідчив про живучість українців Криму, що не піддалися найважчим ударам долі.

Крім того, в Сімферополі тоді ж відкрилася українська початкова школа, планувалося розширити шкільну мережу, заснувати дві українські гімназії (*там само.*— Арк. 85).

Невипадково українські націоналісти звертали таку велику увагу на опанування Кримом. На їхню думку, «тільки той, хто буде паном Криму і матиме вільну дорогу крізь Босфорські ворота до світових шляхів, той буде володарем Чорного моря та півдня Східної Європи» (Степанів О. Крим (Ключ Чорного моря) // Дорога (Львів). 1943.— Ч. 3.— С. 57).

Але здійснити задуми щодо розгортання широкого українського руху в Криму під час війни не вдалося. Найбільше перешкоджала активність росіян, які розвинули шалену пропаганду за відновлення «єдиної і неделимої». Величезна маса росіян, яка нахлинула до Криму, поши-

85

На основі повідомлень з місця
в інформації преси/

Останні вісті з Криму повідомляють, що були прислані до "Ради-комісаріату України", при чому до цього часу значено чотирьох ніколаївської й запорозької областей. Крім цього обсягли італія-ці [?] /погослови/.

Склад населення Криму приблизно такий такий: 30-40% українці, 30% татари, 15% москалі, решта /15-25% / турки, солдари, турки, ігу-мени і ін. Німці болішали й вивезли в час війни на Волгу. Всього населення на Крим до війни було 1.150.000.

Татари німці об'єднали "Татарську Республіку" /журба-ітко/ у зв'язку з відходом тисячів татарської легіон, який брав участь в бою за Керч і проти партизанів. Частина легіону в німецьких мунд-раках, на крайню жменю біла зброя. Татари йдуть у легіон, щоб от-римувати від голоду. В легіоні дістають їжі дуже мало.

Українці в Криму представляються нечисленною. Русифікація зробила серед них значний поступ. Вони в загальному неграмотні, без ініці-ативи, мало активні. Сумної слави тип "совітської людини" галузь тут не переживав. Співки свідки нечистотам, свідомі і пориви зміну олігархії і в Криму почало відбудовуватися українське національне жит-тя. Дня 2. червня 1942 року відбулось у Севастопольському Містечку Театрі перша вистава для цивільного населення опери "Запорожець на Дунаї", виставу дав новостворений український музико-драматичний театр під керівництвом п. Петренка.

Сам факт, що в Севастополі звідлучив знову постійний український театр, - після 22-річної перерви від р. 1918! - свідчить про живу-чість українців у Криму, що не підлягало і найважчим ударам війни.

В Севастополі працює під той час українська початкова школа. У чиниться пошуку керівничу українських підручників та підручного пра-вилья. Підручується померла, число українських народних спів та танцю-вати які українські гімни: кошову і дівоку.

В великих зацікавленнях ставляться місцеві українці до спожив-малодивного церковно-святійшого життя. Довміщення для церкви вже с-та бракує-співченника.

В Криму відсутній брак українського часопису, тому внову по-новлено заходи, щоб одержати дозвіл на виходження української газети. Українці стерпались про дозвіл через після приходу німецьких військ, та німцями дозвіл надіслали на "Голос Криму". Крім московського відхо-дять тут ще татарський часопис "Ават Крим". Треба зауважити, що та-теги ставались прихильно до українців, а тепер ці прихильність до російських зважаючи тому, що українці змінили з ними відносини пово-дяться.

Татарську версію білоруських митри, а ті, що сьогодні надішли на коло татарського руху в часті германі ітани. Під впливом україн-ців варті релігійні спроби проти русифікації.

Що актуальність русифікації свідчить хоча б акт, що в Севастополі по в-виставці на 80% опанувала українську в поліції.

В Севастополі варті сплановано і втілюють. Росіяні вивели сильну активність на "одну параліку". На Крим надішли багато російських емігрантів з Німеччини. Вони помагають своїм дітям і варті собою в основно в Севастополі. Підтримують їх при тому деякі діти. В Севастополі в варті російська діє школа, що працює варті варті. Число вчителів становить 100 осіб. Під-тримують і чотирьох вчителів, варті та журналістів.

Планує в Севастополі життя Криму намагаються організувати туди. В Севастополі варті "випередження" з одні москалі. Новорозвідана-де абсолютне товариство "Крим-Совєт", відкриває ряд споживчих крамниць, через які варті дістають сільсько-господарський при-пасовтар /пшениці, ячміня, цукру/. "Крим-Совєт" варті перемовин з німець-кою дірмою торгівлі зі схожим у справі постачання до Німеччини.

рювала через свою пресу виразно антиукраїнські заклики, в чому їм сприяли й деякі німецькі чинники.

Крім того, на літо 1942 року бандерівці втратили Романа Бардаківського з Самбірщини. Степана Ванкевича з Тернопільщини, львів'янина Михайла Лобака (*там само.*— Оп. 1.— Спр. 20.— Арк. 27) і це дуже послабило їхні сили.

Треба зазначити, що поряд з бандерівцями в Криму вели активну діяльність приблизно півтора десятка мельниківців, зокрема в документах згадуються Ярослав Савка та Борис Суховерський (*там само.*—Арк. 27).

ЧИ ВСІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З КУБАНІ — РОСІЯНИ?

На час звільнення півострова від гітлерівських загарбників тут залишалося 615 тисяч жителів, що становило трохи більше половини від довоєнного рівня — 1127 тисяч (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 221.— Арк. 1). І за таких умов з Криму починається насильницьке переселення корінних його мешканців: 13 травня тут одержали вказівку з Москви підготуватися до суцільної депортації кримських татар. Через три дні з її планом ознайомили районних керівників, а ввечері 17 травня — місцевих, тобто тоді, коли виселення вже практично почалося (*там само.*— Арк. 9). За один день було відправлено за межі півострова 187859 представників татар: 18983 з міст і 168876 з сільської місцевості. В результаті цієї акції припинив своє існування 421 колгосп — третина всіх колективних господарств (*там само.*— Арк. 3—4). А тому станом на 1 червня 1944 року в Криму вже залишалося тільки 420 тисяч мешканців (*там само.*— Арк. 1). Загальні втрати сільського населення автономної республіки, враховуючи евакуацію 83 єврейських колгоспів (близько 20 тисяч осіб) і виселення 121 німецького колгоспу (близько 40 тисяч) сягнули 170594 осіб (*там само.*— Арк. 3).

Ухвалюючи постанови № 5859сс від 10 травня про депортацію татар і № 5984сс від 2 червня 1944 року про виселення так званих німецьких посібників з числа кримських греків, вірмен і болгар, Державний Комітет Оборони СРСР не передбачив одразу, хто і коли має зайняти місця виселених. Природно, в Москві розуміли: компенсувати дефіцит робочої сили в сільському господарстві за рахунок перселення на півострів 511 політемігрантів-іспанців з Узбекистану та Киргизстану, міст Горького та Кірова, що передбачалося розпорядженням РНК СРСР №11618 від 29 травня 1944 року (ДААРК: Ф. 652.— Оп. 24.— Спр. 23.— Арк. 12), а також розраховувати на повернення всіх евакуйованих — марна справа. Тим паче, що повернувшись з евакуації, сільське населення в багатьох випадках подалося до міста. Особливо це стосувалося Фрайдорфського району, заселеному до війни в основному за рахунок євреїв. Тут, фактично, 8 колгоспів, 2 радгоспи, 2 МТС узагалі не мали робочої сили (*там само.*— Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1255.— Арк. 37).

Відомий радянський розвідник-терорист Павло Судоплатов у своїх мемуарах відкрив таємницю сталінських планів заселення післявоєнного Криму. Виявляється, існував проект створення «кримської Каліфорнії», що підтримувалося американськими євреями. У Кремлі розраховували витягнути знову з них гроші на відбудову зруйнованого війною господарства за допомогою створення єврейської республіки на півострові. В червні 1944 року Сталін обговорював цей план з президентом американської торговельної палати Еріком Джонстоном, котрий, намалювавши перед комуністичним вождем райдужну картину, обіцяв виділити СРСР після війни довгострокові кредити. Проект створення єврейської соціалістичної республіки в Криму, за словами Судоплатова, відкрито обговорювався в Москві не тільки серед єврейського населення, але й у вищих ешелонах влади (*Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы.*— М. 1998.— С. 469).

Але оскільки у ході цих переговорів з'ясувалося, що Америка могла дати кошти тільки після закінчення війни, а до того часу не можна було залишати напризволяще землю й житло майже 230 тисяч депортованих, то до цього питання в Москві змушені були повернутися спеціально. 12 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони СРСР у постанові № 6372с «Про переселення колгоспників у райони Криму» запланував збільшити кількість мешканців півострова на 17 тисяч сільських родин — (51 тисяча осіб) — «з метою якомога швидшого освоєння родючих земель, садів і виноградників Криму». У розвиток цього рішення 18 серпня 1944 року Рада Народних Комісарів Кримської АРСР і обком ВКП(б) накреслили конкретний план розташування майбутніх переселенців. Так, передбачалося, що до Ялтинського району прибуде 1000 родин з Ростовської області, до Алуштинського — 2500 з Краснодарського краю, Судацького — 2500 з Ставропольського та Краснодарського країв, Старокримського — 1300 з Курської та Ростовської областей, Карасубазарського — 2700 з Тамбовської та Курської, Бахчисарайського — 2000 з Орловської та Брянської, Балаклавського — 2000 з Воронежської і Куйбишевського і 3000 з України (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2217.— Арк. 147 зв.).

Доповідаючи до Москви про підготовку до виконання згаданої постанови, заступник Голови Ради Народних

М О С К В А

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ОБОРОНЫ

Товарищу МОЛОТОВУ В.М.

Согласно постановления Государственного Комитета Оборона за № 6372с от 12 августа 1944 года "О переселения колхозников в районы Крыма", из области Украинской ССР необходимо переселить в Куйбышевский район, Крымской АССР, 3000 добросовестных и трудолюбивых колхозников.

Выполняя это постановление, Совнаркому СССР и ЦК КП/б/У 18 августа приняли соответствующее решение о переселении колхозников в Куйбышевский район Крыма.

Переселение 3.000 колхозных семейств - 9.000 человек проводится из следующих областей:

из Винницкой области	- 600	хозяев	- 1800	чел.
из К.Подольской	" - 600	"	- 1800	"
из Ентолярской	" - 500	"	- 1500	"
из Киевской	" - 400	"	- 1200	"
из Черняговской	" - 350	"	- 1050	"
из Сумской	" - 350	"	- 1050	"
из Полтавской	" - 200	"	- 600	"

Комісарів УРСР В. Старченко та секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко зазначали: «Враховуючи, що в Куйбишевському районі, куди мають переселитися з України 3000 господарств колгоспників, навантаження на одного працездатного буде надзвичайно низьким, оскільки вся площа орної землі і садів може бути повністю і легко освоєна не більш як 1500 колгоспними сім'ями, а також виходячи з малої забезпеченості житловими спорудами в районі, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У просять зменшити план переселення з України в Куйбишевський район на 1500 колгоспних сімей, надавши їм для розселення весь цей район» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1318.— Арк. 8).

Київські власті пояснювали свої мотиви тим, що посівні площі Куйбишевського району в 1941 році становили всього 3130 гектарів, а для українських хліборобів, котрі звикли до виробництва, поряд з технічними культурами, в основному зернових, картоплі та городини, така обмеженість ріллі, їх надзвичайна розкиданість невеликими шматками по гірських схилах створить незвичні й важкі умови в господарській діяльності (*там само.*— Арк. 4).

Крім того, висувалися й такі причини невеликого навантаження на одного переселенця з України, як відсутність житла. Після виселення татар залишилося 156 вільних помешкань і куди попередньо вселили 188 родин загиблих моряків Чорноморського флоту, а придатного житла в наявності було лише на 2010 сімей. Звичайно, це мало призвести до того, що частина колгоспників виявиться в гірших умовах, ніж вони перебували в Україні (*там само.*— Арк. 6—7).

Однак плану щодо переселенців до Криму Москва не зменшила, хоча й сама Україна, спустошена гітлерівською окупацією, відчувала гостру нестачу робочих рук, особливо в південних регіонах.

А тому з Києва змушені були спустити на місця план: Вінницька область мала відправити 600 господарств, Кам'янець-Подільська — 600, Житомирська — 500, Київська — 400, Чернігівська — 350, Сумська — 350, Полтавська — 200 (*там само.*— Арк. 2).

Це завдання Україна перевиконала: до Криму було переселено 3023 сім'ї, в яких налічувалося 10379 осіб, у тому числі 6260 працездатних (*там само.*— Спр. 1320.— Арк. 117).

До речі, серед них налічувалося 45 голів колгоспів, 35 — сільських рад, 44 учителя, 5 лікарів, 4 механіки, 11 агрономів, 6 зоотехніків (*там само.* — Арк. 114).

Але коли вони прибули на місце призначення, то не всім було куди вселитися, про що попереджували київські власті Москву. І тоді 700 українських родин, які не змогли розташуватися в Куйбишевському районі, перекинули в інші райони півострова невеликими групами (ДААРК: Ф. 652.— Оп. 24.— Спр. 27.— Арк. 70).

Остаточне розселення прибулих до Криму в 1944 році у південних районах мало такий вигляд:

Алуштинський — 2.349 родин з Краснодарського краю;

Балаклавський — 2.015 — Воронежської області;

Бахчисарайський — 2.146 — Брянської та Орловської;

Білогірський — 1.556 — Курської і Тамбовської;

Куйбишевський — 2.349 — Української РСР;

Старокримський — 1.268 — Ростовської, Тамбовської та Курської;

Ялтинський — 35 — Ростовської (*там само.* — Арк. 9).

Що стосується степових районів Криму, то переселенці були розподілені в них так:

Азовський — 162 родини з Житомирської області;

Джанкойський — 27 — Кам'янець-Подільської та Київської;

Євпаторійський — 150 — Кам'янець-Подільської та Київської;

Зуйський — 212 — Ростовської, Київської та Вінницької;

Кіровський — 428 — Тамбовської;

Нижньогірський — 320 — Тамбовської;

Октябрський — 57 — Вінницької та Київської;

Приморський — 204 — Тамбовської;

Сімферопольський — 216 — Вінницької;

Советський — 180 — Тамбовської (*там само.* — Арк. 9).

Українські селяни передбачали, що в 1944 році на присадибних ділянках виселених татарських, болгарських, грецьких і вірменських господарств з врожаєм майже нічого не залишиться, а вирощене на колгоспних полях уже буде в державних засіках. Отже, вони повинні були розраховувати до нового врожаю винятково на ті продовольчі ресурси, які могли привезти з собою. А тому, не довіряючи запевненням агітаторів, котрі обіцяли, закликаючи до переселення, щоб здавали на місцях всю продукцію, бо, мовляв, у Криму все їм

повернеться, багато тих, кого обставини змусили до виїзду з рідних місць, все таки брали з собою можливу кількість харчів. Скажімо, зерна повезли 8021 центнер, городини — 10013. Крім того, в ешелони завантажили 1289 центнерів грубих кормів, оскільки переселенці взяли з собою 641 корову, 204 вівці, 308 свиней і 7038 голів домашньої птиці (*там само.*— Спр. 1319.— Арк. 5).

Хто зірвався з насиджених місць з непорожніми руками — не помилився. Бо в Криму не дуже гостинно зустріли переселенців. Наприклад, з огляду на їхні листи до земляків у Новоград-Волинський район Житомирської області, в яких повідомлялося про вкрай важкі матеріальні умови на новому місці, секретар місцевого райкому партії Буяновський змушений був звертатися до ЦК КП(б)У та Кримського обкому ВКП(б) з проханням, щоб українським переселенцям допомогли (*там само.*— Спр. 1320.— Арк. 107).

Зрештою, самі кримські власті змушені були визнавати вкрай скрутне становище переселенців у Куйбишевському районі, яким не видали до 10 вересня по 2 обіцяних центнери хліба, а відтак з 292 нових тутешніх у колгоспі «Кизил-Кермен» ніхто не працював (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2218.— Арк. 165).

Але йшла війна, а тому необхідно було звикати до таких умов на новому місці, бо й коштів на нормальне облаштування держава не мала.

Протягом п'яти наступних років організованого переселення до Криму не відбувалося. Правда, з тих 3500 сімей, що стихійно прибули на півострів з вересня 1944 до серпня 1949 року тисяча одержала статус переселенців. Але із загальної кількості 18.040 їх станом на 1 серпня 1949 року залишилося в Криму лише 8.173, інші повернулися в рідні місця (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 273.— Арк. 9 зв.). У 1946 вибуло 5.818 родин, 1947 — 3.114, 1948 — 950, 1949 — 286. 1950 — 794 (*там само.*— Арк. 8).

Процес переселення до Криму відновився 1949 року, але УРСР до нього не залучалася. Щоправда, траплялися й стихійні випадки переселення українських селян на півострів, які не могли відчутно вплинути на поліпшення справ.

Украй критичне становище, що склалося на півострові й продовжувало загострюватися, особливо в сільськогосподарському виробництві, змусило Москву повернутися до переселення українських селян до Криму. І на 1950 рік УРСР

отримала план про направлення туди тисячі родин — по триста з Вінницької і Сумської і по двісті — з Кам'янець-Подільської і Київської. Агітаційну роботу у зв'язку з цим почали вести з перших днів нового року. Скажімо, станом на середину січня в Дрогобицькій області вже було подано 25 заяв (*там само.*— Спр. 84.— Арк. 11). Але з ідеологічних мотивів, очевидно, західні області УРСР для переселення на півострів не залучалися, оскільки з документів бачимо, що цей процес пов'язувався з східними, які більшовицькою владою вважалися більш «благонадійними». Станом на 3 липня 1950 року до Криму вже було переселено 972 українські родини: 200 — з Кам'янець-Подільської, 292 — з Вінницької, 184 — Київської та 296 — Сумської (*там само.*— Арк. 10). Усього ж їх того року переїхало до Криму 987 (*там само.*— Спр. 273.— Арк. 3).

З регіонів Російської Федерації виїхала така кількість: Владимирська область — 304 родини, Горьковська — 291, Пензенська — 513, Московська — 205, Ставропольський край — 94, Краснодарський — 100, Чувашська АРСР — 106 (*там само.*— Арк. 92).

Однак, як і в перші повоєнні роки, кримська влада не вживала дієвих заходів для створення нормальних умов життя й праці переселенців, а тому чимало їх полишали півострів і поверталися в рідні місця. У зв'язку з цим Начальник Головного переселенського управління при Раді Міністрів СРСР С.Черьомушкін, звертаючи 9 березня 1951 року увагу свого підлеглого в Києві на те, що багато сімей, переселених до Криму в 1950 році, покинули півострів, пропонував ужити заходів щодо виявлення таких та проведення серед них «роз'яснювальної роботи щодо повернення в райони вселення» (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 105.— Арк. 4).

Справді, далеко не всі українські переселенці закріпилися в Криму. Але порівняно з російськими вони ставили менше вимог щодо влаштування на новому місці, що не так дратувало високе начальство. Скажімо, нелегко було членові Політбюро ЦК ВКП(б) Микиті Хрущову задовольнити запити своїх земляків з Курської області, котрі вирішили всим колгоспом переселитися до Криму і просили порадити там район з «життєвими умовами: вода, рослинність і т. д.», а також «надати нам Вашу допомогу в справі забезпечення

нашого колгоспу на новому місці проживання» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 990.— Арк. 39).

Переконавшись, що українські колгоспники у своїй масі працюють добросовісно, Москва не тільки намагалася відтепер закріпити їх на півострові, а й збільшила УРСР завдання з переселення до Криму. На 1951 рік планом передбачалося переселити 1200 родин, і завдання було виконано на 97 відсотків (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 866.— Арк. 173). Зокрема, Вінницька область дала 754 родини переселенців і Сумська — 428 (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 273.— Арк. 3).

Більше тоді прибуло з РРФСР: Владимирської області — 300, Воронежської — 799, Рязанської — 510 (*там само.*— Арк. 93).

Наступного року УРСР одержала план переселення до Криму вже в кількості 1400 родин. Станом на 11 листопада 1952 року на півострів з України відправили 1549 сімей, тобто значно перевиконали доведене завдання (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 1716.— Арк. 3). Скажімо, з Житомирської області в повному складі переїхали колгосп імені Комінтерну і бригада колгоспу «За урожай» Довбиського району (119 господарств) та колгосп імені Дзержинського Чуднівського району (76 господарств) (*там само.*— Спр. 2077.— Арк. 51).

Річний план був перевиконаний — до Криму з областей УРСР переселили 1426 колгоспних родин: Чернігівської — 452, Сумської — 434, Житомирської — 215, Хмельницької — 229, Київської — 246 (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 27.— Арк. 93).

Це вже майже наблизилося до показника РРФСР, звідки того року до Криму переїхало 308 родин з Курської області, 447 — Воронежської, 252 — Рязанської, 202 — Московської, 102 — Ростовської (*там само.*— Арк. 93).

А 1953 року вперше до Криму прибуло більше організованих переселенців з України, ніж з Росії. Так, Воронежська (320), Курська (309) і Рязанська (375) області відправили на півострів тільки 1004 родини, тоді як Сумська (617) і Чернігівська (518) — 1135 (*там само.*— Арк. 94). А всього в Криму того року переселилися 1285 родин з України (*там само.*— Арк. 3).

За 1944 і 1950—1953 роки з України до Криму було відправлено 7.903 родини при плані 7800. З Вінницької області

переїхало 1.657, Житомирської — 715, Київської — 838, Сумської — 2.128, Хмельницької — 1.037, Чернігівської — 1.328 і Полтавської — 200 (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 273.— Арк. 3).

Питома вага українських переселенців серед тих, хто переїжджав на постійне місце проживання до Криму, весь час зростала. Якщо в 1944 році частка переселенців з УРСР становила менше п'ятої загалу, то на початку 50-х років це співвідношення, як бачимо, почало змінюватися на користь України.

Однак, розширюючи контингент переселенців на півострів, московські й кримські власті продовжували мало робити для їхнього нормального облаштування. Навіть не було організовано як слід праці тих голів і членів родин переселенців, котрі наперед приїжджали будувати собі будинки. Так, уже згадуваний С. Черьомушкін інформував 5 січня 1953 року уряд РРФСР, що до Кримської області в жовтні-грудні 1952 року було направлено 1254 таких осіб. Однак, потинявшись по кілька днів без діла, вони всі покинули півострів, оскільки трест «Кримсільбуд» «не завозить на будівельні майданчики необхідну кількість лісу та інших будівельних матеріалів, не організовує використання на спорудженні будинків прибулих глав сімейств» (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1260.— Арк. 65—66).

У важкому становищі опинилися й переселенці попередніх років, особливо ті, хто переїхав до Криму в 1944—1946 роках. У зв'язку з несприятливими обставинами, писали керівники області П. Титов і Д. Полянський до Голови Ради Міністрів СРСР Г. Малєнкова в 1953 році, «вони не мали можливості своєчасно розрахуватися з державою за взяту позику» (*там само.*— Арк. 86).

А голова колгоспу імені Жданова Судацького району Старокожев у своєму листі на ім'я Малєнкова 24 вересня 1953 року писав: «Переселенці 1944 року виїжджають у різні сторони через те, що саме житло (колишнє татарське — В. С.), не має того, що влаштовує російську людину, а відновити його неможливо, оскільки не спускається позика грошми, а також і будматеріалами» (*там само.*— Спр. 1262.— Арк. 56).

Справа ускладнювалася тим, що колгоспники, які переселилися до Криму в 1944 році, були поселені в глинобитні татарські будівлі із земляними дахами. Через невміння

доглядати за ними вони, природно, розвалювалися. Не було в них також і російської печі. Сучасних будинків, зручних для переселенців, споруджували дуже мало. Наприклад, офіційним документом від 22 жовтня 1953 року засвідчено, що трест № 38 із 100 будинків, які він мав звести в колгоспах імені Кірова та імені Дороніна Балаклавського району, не здав жодного. Такі ж невтішні результати були і на рахунку будівельників багатьох інших підрядних організацій, яким постановою обкому партії та облвиконкому доручалося спорудити ще 290 будинків у різних районах області (*там само.*— Спр. 1261.— Арк. 58).

Але, крім невлаштування з житлом, на відтік переселенців впливали й інші причини. У звіті начальника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна за 1953 рік вказується, що «основна причина — низьке матеріальне забезпечення колгоспів виходу і колгоспів вселення, наявність недоліків у господарському влаштуванні переселенців і формально-бюрократичне ставлення на місцях до потреб приїжджих» (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 274.— Арк. 65).

Наприклад, з колгоспу імені Сталіна Судацького району в 1953 році виїхало 30 родин переселенців, оскільки там не тільки не розраховувалися з людьми за їхню працю сповна, але й не створили належних побутових умов. Правління своєчасно не вжило заходів, щоб забезпечити господарства своїх колгоспників кормами для тварин, в результаті ті продали домашню худобу й виїхали за межі Криму (*там само.*— Арк. 66).

Найбільш масовим був виїзд з Судацького, Алуштинського, Старокримського і Балаклавського районів (*там само.*— Арк. 65).

Уже згадуваний М. Пузакін засвідчував, що в 1950 році Крим залишило 1256 родин переселенців (вселилося тоді на півострів 3049), у 1951 — 849 (3.036), 1952 — 475 (2.979), 1953 — 491 (2.910) (*там само.*— Арк. 109, 108, 107, 106).

І ЧЕРЕЗ ДЕСЯТЬ РОКІВ — КРИМ НЕВІДБУДОВАНИЙ

Якщо звернемося до довідкової радянської літератури, то скрізь ми однозначно прочитаємо, що трудящі Криму, як і всього Радянського Союзу, за післявоєнну п'ятирічку (1946—1950) відбудували зруйноване війною народне господарство. Радянська енциклопедія історії України, наприклад, пише: «За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заподіяних нім.-фашист. загарбниками г-ву області. Всю промисловість перебудовано на новій, вищій тех. основі» (РЕІУ.— К., 1970.— Т. 2.— С. 512).

Через три роки в такому ж дусі намагався переконати слухачів Вищої партійної школи при ЦК КП України і лектор І. Яценко. Однак, назвавши обсяги планових капіталовкладень у цьому секторі народного господарства за вказаний період — 2886,9 мільйона карбованців, він не вказав, скільки ж було виділено і фактично освоєно (*Яценко И. А. Крымская партийная организация в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие промышленности (1944—1950 гг.).— К., 1973.— С. 11).*

Замість конкретних даних оратор подав розрізнені показники, що не відповідають на це питання. Лектор заповнював час викладками про розгортання «організаційно-політичної роботи партійною організацією Криму по мобілізації трудящих на виконання завдань п'ятирічки», «стахановського руху», «мобілізації юнаків і дівчат» тощо (*там само.— Сс. 11—20).* Але оскільки питання не було зняте, то, зрештою, І. Яценко визнав, що в 1949 році обсяг промислового виробництва становив у Криму лише 56,9 відсотка довоєнного рівня, а в консервній, тютюновій, виноробній та низці інших галузей не перевищував 30—35 відсотків досягнутого в 1940 (*там само.— С. 20).*

Можливо, в 1950 році відставання було подолане, а відтак Крим з того часу позбувся наслідків страшного лихоліття?

Перший секретар Кримського обкому КПРС П. Титов 27 лютого 1953 року інформував секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова про те, що «Міністерства чорної металургії і

будівництва підприємств важкої індустрії відбудові Керченської металургійної бази не приділяють належної уваги, своєчасного складання проектних завдань і технічної документації ні по одному об'єкту не забезпечили, постанов уряду з цих питань не виконали.

Трест «Керчметалургбуд» до виконання збільшеного плану 1953 року не підготовлений і введення в експлуатацію першої доменної печі на заводі ім. Войкова з необхідним комплексом підприємств у 1954 році перебуває під загрозою зриву...

Хоч трест «Керчметалургбуд» існує з 1946 року, але він немає своєї виробничої бази. Кар'єри щебню, бутового каменю механізмами не оснащені і носять примітивний, напівкустарний характер, відсутні заводи: бетону і залізобетонних виробів, ремонтно-механічний, асфальтобетонний, шахти з видобутку піску і бутового каменю, база техпостачу, бази і майстерні субпідрядних організацій та інші найнеобхідніші підприємства» (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 3602.— Арк. 15).

А ось що свідчили на початку 1954 року місцеві керівники, в перші дні після передачі Криму Україні.

«Минуло десять років після закінчення війни,— говорив секретар Феодосійського міськкому партії Моїсеєв,— труднощі пред'являють до нас законні вимоги — коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови? В місті немає води, достатньої кількості електроенергії, баннопрального комбінату. Під час війни було зруйновано до 40 процентів житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир. Місто майже не має благоустрою, в ньому одна вулиця має вдосконалене покриття.

Багато з цих питань неодноразово ставилися перед вищестоящими організаціями — Радою Міністрів РРФСР і міністерствами. У 1953 році було ухвалено рішення республіканського уряду про заходи щодо допомоги Феодосії. Але міністерство комунального господарства РРФСР, очевидно, погано шанує це рішення і своєчасно не виконало його» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 125).

На думку Моїсеєва, треба давно «серйозно поставити питання про відбудову м. Феодосії. Ми сподіваємось, що ЦК партії України і Рада Міністрів республіки розбереться

із станом справ у Феодосії і надасть нам реальну допомогу» (*там само.* — Арк. 126).

Партійний керівник цього міста вважав тоді, що «ухваленний Указ Президії Верховної Ради СРСР про приєднання Кримської області до України є значною подією в житті нашої області. Указ відповідає життєвим інтересам трудящих Криму, тісно зв'язаного економічно з Українською РСР» (*там само.* — Арк. 128).

«Хто відбудує Кіровський район Керчі — центральну частину міста? — з таким риторичним запитанням звертався з трибуни Кримської обласної партійної конференції секретар міськкому Смородін.— Ніхто! Немає такого будівельного тресту. Є в нас управління сімферопольського тресту «Кримцивільбуд». Програма в нього по Керчі — 2,5 млн. на рік, але він і її не виконує. Такими темпами і за сто років ми не відбудуємо місто...

Ще 23 лютого 1952 року в постанові Ради міністрів РРФСР був записаний пункт: «Зобов'язати Міністерство житлово-комунального будівництва РРФСР розглянути питання про організацію тресту «Керчцивільбуд». Такого тресту і сьогодні не організовано...

Більш того, постановою Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1952 року «Про заходи щодо допомоги міському господарству Керчі» Міністерство морського флоту зобов'язане було протягом 1952 року скласти проектно-кошторисну документацію на будівництво морського вокзалу. Вже 1954 рік, а будівництво вокзалу так і не розпочато. В цій же постанові передбачалося в 1953 році розпочати будівництво в Керчі молокозаводу — не буде; в 1954 році розпочати будівництво м'ясокомбінату — не буде; відкрити ще в 1952 році фірменний кондитерський магазин — немає його і до сьогоднішнього дня» (*там само.* — Арк. 115—116).

Кримська влада, до слова, планувала відбудувати молокозавод у Керчі ще в I кварталі, а м'ясокомбінат — до 1 грудня 1945 року (ДААРК: Ф. Р-137.— Оп. 7.— Спр. 201.— Арк. 67).

Тому не дивно, що Г. Смородін апелював до заяви Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка, котрий «при вирішенні питання у Верховній Раді СРСР про передачу із складу РРФСР до складу УРСР Кримської області... заявив, що з боку українського уряду буде приділено належ-

ну увагу дальшому розвитку народного господарства» (ЦДАГОУ: Ф.1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 117).

За словами голови Євпаторійського міськвиконкому Кругляка, в цьому населеному пункті «після війни жодного метра не побудували, хоч нам увесь час обіцяли» (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1291.— Арк. 383).

Що стосується відбудови міст, то дещо кращою була ситуація в Севастополі, який після того, як його у 1948 році відвідав Сталін, одержав фінансову підтримку з огляду на розташування в місті головної бази Чорноморського флоту. В той же час, доповідаючи Голові Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову про виконання урядової постанови від 25 жовтня 1948 року «Про заходи по прискоренню відбудови Севастополя», перший секретар Кримського обкому партії П. Титов і командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал С. Горшков 9 квітня 1953 року підкреслювали в спільному листі, що замість передбачених 1176 мільйонів карбованців за чотири роки освоєно лише 870 мільйонів. Найбільш відстаючою ділянкою через незадовільну роботу «Россевастопольбуду» і недостатню допомогу Ради Міністрів РРФСР було будівництво житлових будинків міськвиконкому, об'єктів охорони здоров'я і культурно-освітніх закладів. Для міськвиконкому не введено ще в експлуатацію 35 тисяч квадратних метрів житлової площі, не зведено лікарняних установ на 267 ліжок, шкіл на 650 місць, два кінотеатри та інші об'єкти (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 3604.— Арк. 39).

Продаж державі Кримом у 1953 році по 38 пудів з гектара підносилося як великий успіх, оскільки в кращі довоєнні роки такий показник становив лише 36 пудів (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 10). Однак це зовсім не означало, що сільське господарство області було відновлено після 1944 року. Навпаки. У 1953 році, наприклад, посіви зернових продовжували скорочуватися: порівнянно з 1952 р. на 17 тисяч гектарів, а з 1951 — на 37 тисяч (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 12).

Звичайно, можна пояснювати дану ситуацію деяким збільшенням посівів багаторічних трав, хоч це не підвищило забезпеченість тваринництва кормами, а навпаки, у зв'язку з низькою врожайністю їх і різким скороченням зернофуражу погіршило кормовий баланс у колгоспах і радгоспах області.

Але посіви зернових зменшувалися за рахунок того, що велика кількість орних земель до 1954 року залишалися неосвоєними ще з часів війни. У колгоспах Ленінського, Кіровського, Красноперекопського, Приморського районів, у радгоспах «Каракультресту» і «Птахотресту» таких угідь налічувалося понад 30 тисяч гектарів.

Крім того, на той час ще близько 5 тисяч гектарів ріллі від війни залишалися нерозмінованими (*там само.*— Арк. 13).

Пояснити все це можна, але нікуди подітися від того, що площа зернових культур у Криму в 1953 році — 661,4 тисячі гектарів — була меншою не тільки за два попередні роки, про що вже сказано вище, а й від посівів 1940 (742,3 тисячі) і навіть 1913 року, коли цей показник становив 770 тисяч гектарів (Народное хозяйство Крымской области.— С. 61).

Але найбільш відсталими галузями в Криму, станом на 1954 рік, були садівництво і виноградарство. У колгоспах, наприклад, ще не були відновлені довоєнні площі цих насаджень, а багато з них перебувало в занедбаному стані. Так, у 1953 році врожайність кримських садів становила в цілому всього по 20 центнерів з гектара, в той час, коли в 1940 цей показник сягав 55 центнерів, тобто був майже в три рази вищим. Збір винограду був на 8 центнерів нижчим — відповідно 12 і 20 центнерів (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 15).

Тодішній перший секретар Ялтинського міськкому партії С. Медунов засвідчував: «Відпочиваючі могли одержати всього лише один кілограм винограду і не більше двох кілограмів фруктів, та й то низького сорту, за місяць перебування в санаторії» (*там само.*— Арк. 147).

А ще раніше в обласній газеті він писав: «Переважна більшість виноградників посаджена багато років тому. Так, у радгоспі «Гурзуф» 80 га виноградників закладено 80—100 років тому, а у радгоспі «Горный» — 60—70 років тому. Ці насадження безсистемні, сильно зріджені. Урожайність таких виноградників — 12 ц/га. Незважаючи на це, в районі реконструйовано лише десяту частину площі. Виноградарство ведеться по-старому. Не всі насадження поставлені на шпалеру. Виноградні кущі вражені мільдю та оїдіумом» (Крымская правда.— 1953.— 1 вересня).

Зі сторінок саме цієї газети довідуємося, що навіть у фірмових магазинах не можна було придбати місцевих

марочних вин «Сонячна долина», «Судак», «Кагор», «Ташли». А майже половину продукції заводи Кримвинтресту виготовляли з ... привозного виноматеріалу, бо власного винограду на півострові вирощували дуже мало (*там само.*— 1953.— 7 червня).

Орган обласної влади змушений був визнавати, що «протягом останніх років радгоспи збирають дуже низькі врожаї і погано забезпечують сировиною заводи. Нові плантації розширюються повільно, а старі скорочуються та зріджуються. Замість оновлення плантацій трест пропонує радгоспам списувати старі виноградники як економічно збиткові. В радгоспі «Сонячна долина» списано 30 га виноградників, а в радгоспі «Феодосійський» заплановано списати 24 га занедбаних плантацій. Скрізь одне виправдання — низька врожайність.

Повільно створюються нові плантації. Замість 210 га по тресту їх посаджено лише 31 га. В радгоспі «Сонячна долина» одержали лише по 16,1 ц/га винограду, тоді як до війни вирощували по 60 ц/га сонячних ягід. В господарстві низька культура агротехніки. На 316 га міжряддя плантацій зовсім не оброблені. Старі безсистемні насадження взагалі не обробляються» (*там само.*— 1953.— 7 червня).

Особливо різко погіршився стан садівництва в тих районах, де для цього природою були створені найсприятливіші умови — Сімферопольському, Бахчисарайському, Куйбишевському, Зуйському.

Розташовані в долинах річок Альми, Качі, Бельбек і в Салгирській долині, сади мали дуже непривабливий вигляд: меліоративні роботи не здійснювалися, дренажна система не діяла, а відтак спостерігалася велика заболоченість, значна зрідженість дерев (*там само.*— Оп. 53.— Спр. 136.— Арк. 9—10).

Уже в листопаді 1944 року на пленумі Кримського обкому партії змушені були визнати, що переселений контингент зовсім не обізнаний із специфікою сільськогосподарського виробництва на півострові: «Як доглядати за кримськими садами, ніхто з поліських переселенців не знав, ніхто з місцевих керівників і спеціалістів не роз'яснив їм агротехніки промислового садівництва. А тому в колгоспі «Ленінізм» Куйбишевського району замість перекопування підгорнули дерева на 20 гектарах» (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2213.— Арк.— 8).

Щоправда, стосовно переселенців з північних областей УРСР, то на цьому зібранні було сказано: «Українці трудолюбивий народ і непогано працюють» (*там само.*— Арк. 21).

До речі, сумлінність українських переселенців визнавали в Криму завжди. Наприклад, обласна газета через десять років після вигнання гітлерівців ось так оцінювала роль українського населення у відродженні півострова: «Глибокої осені 1952 року в колгосп імені Калініна Зуйського району прибули переселенці. Їх було 86 родин, усі з України, з Чернігівщини. Тривалий час у колгоспі не було ладу в тваринництві. Для худоби не вистачало приміщень, кормів, на фермі дуже слабкою була трудова дисципліна» (Крымская правда.— 1954.— 12 січня).

Але вже через півтора року картина зовсім змінилася, повідомляв кореспондент цього часопису. Але такі зміни на той час відбувалися далеко не скрізь на півострові, зазначає симферопольський науковець Петро Вольвач, бо «не в кожне кримське село в 1952 році переселяли українських селян» (Сільський час.— 1999.— 2 квітня).

Передгірні садово-виноградні райони, визнавав 1956 року секретар Бахчисарайського райкому партії Максименко, «заселялися (після депортації татар у 1944 році — В. С.) переселенцями з регіонів, де люди мали відношення до дерев тільки тоді, коли треба було витопити піч. Через це нерідко можна було зустрітися з фактами порубок дерев, не кажучи вже про те, що більшість колгоспників довгий час не мали уявлення про те, як необхідно вирощувати й доглядати дерево» (*там само.*— Арк. 43).

Тож не було дивиною, що в багатьох передгірних районах, де до війни росли сади і виноградники, з'явилися кукурудза й овес (*там само.*— Арк. 42).

Не кращі справи були і в інших галузях сільськогосподарського виробництва. Скажімо, площі посадки такої високорентабельної культури, як тютюн, у 1953 році були меншими від довоєнних на 1800 гектарів, а врожайність знизилася майже вдвічі, якість сировини була значно гіршою (*там само.*— Арк. 16).

Навіть і в 1954 році вирощування цієї культури ще не було організовано кваліфіковано. Зокрема, не доглядали вчасно і вміло за розсадою, внаслідок чого рослини повигоряли, хворіли, росли дуже повільно. Наприклад, чи можна було

розраховувати на високі прибутки в Азовському районі, коли насіння поклали в землю на 45 днів пізніше встановлених термінів (*там само.*— Спр. 4997.— Арк. 14).

У цілому по Кримській області врожайність городини також знизилася вдвічі порівняно з довоєнним періодом, колгоспи і радгоспи не забезпечували нею, як і картоплю, навіть мінімальних потреб міського населення і курортів. Особливо погано забезпечувалися цією продукцією Севастополь, Керч, Феодосія (*там само.*— Спр. 4990.— Арк. 17).

У розвитку тваринництва, на перший погляд, досягли успіхів, оскільки Кримська область у 1953 році продала державі молока, м'яса і яєць більше. Однак збільшення здачі тваринницької продукції було лише одним боком медалі: показники продуктивності худоби і птиці були вкрай низькими й також не досягали довоєнного рівня. Наприклад, надій на фуражну корову був меншим на 200 літрів (*там само.*— Арк. 20).

Відставання в розвитку сільськогосподарського виробництва Криму стали предметом серйозної розмови в ЦК КПРС 9 січня 1954 року. Саме за великі недоліки в керівництві сільським господарством було звільнено з посади першого секретаря обкому партії Титова (*там само.*— Спр. 4990.— Арк. 11).

У не менш важкому становищі перебували і кримські курорти. Перший секретар Ялтинського міськкому партії С. Медунов, котрий сьогодні розповідає небилиці про «дурь Хрущова», тоді говорив зовсім інше: «Треба визнати, що розвиток курортів Криму значно відстає від розвитку курортів Кавказу і, особливо, його Чорноморського узбережжя.

До останнього часу (до передачі області до складу УРСР — В. С.) курортам Криму приділялося менше уваги, ніж курортам Кавказу... Не можна вважати нормальним, коли в літній час, у пору найбільш масового заїзду трудящих на курорт (тобто в Ялту — В. С.) добова подача води на одну людину, замість 300—400 за нормою, доходить до 50 літрів. Ще меншу норму води одержує населення, а в санаторіях Алупки і Місхору вода подається одну-дві години на добу. В той же час, коли в Сочі, наприклад, на одну людину відпускається близько 500 літрів води на добу» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 5003.— Арк. 28—29).

Міністерство комунального господарства РРФСР розробило програму пошукових робіт для будівництва сховища і водопровідних споруд на північному схилі кримських гір для подачі води на південний берег з урахуванням потреб і сільського господарства. Але замість посилення цих робіт, свідчив Медунов, московське міністерство розукрупнило пошукові партії, вилучило частину обладнання і направило його в Новоросійськ (*там само.*— Арк. 29).

Реконструкція освітлення Ялти, яка планувалася ще 1950 року, так і не розпочалася. На 1954 рік воно налічувало лише 800 точок, у той час як до війни їх налічувалося 1200 (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1291.— Арк. 329).

Згідно із статистичними даними у 1939 році в Криму був 131 санаторій на 23594 місця. В 1953 році їх функціонувало лише 110 на 17409 місць. І з 1949 року не було введено жодного нового (Народное хозяйство Крымской области.— С. 265).

Будинків відпочинку в 1939 році налічувалося 40 на 5976 місць, а в 1953 — тільки 19 на 2358 місць, тобто вдвічі менше (*там само.*— С. 265).

У Ялті залишався невідбудованим один із найбільших готелів — «Крим» (ДААРК: Ф. Р-3287.— Спр. 1291.— Арк. 303).

На курортах Великої Ялти до війни було 2200 місць у готелях. У 1954 році, за твердженням Медунова, — тільки 400 (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 5003.— Арк. 30).

Між іншим, про катастрофічне становище з курортним господарством керівники області П. Титов і Д. Полянський писали 22 жовтня 1953 року до Москви: «До війни в Криму було 24 готелі, а в даний час тільки 15. Магазинів у містах було 2703, тепер — 871, ресторанів і їдалень відповідно 428 і 149. Курортники, які відпочивають без путівок, змушені годинами простоювати в чергах.

Постачання міст і курортів промисловими і продовольчими товарами здійснюється погано. В санаторіях, будинках відпочинку і в торгівлі часто не буває винограду, фруктів і овочів, кримських вин, пива, безалкогольних напоїв та інших товарів.

Таке становище в містах і на курортах склалося тому, що ряд важливих постанов уряду про заходи допомоги Криму багатьма міністерствами не виконуються» (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 3609.— Арк. 21).

Катастрофічне становище склалося в Криму і в галузі

навчання дітей. Населення після війни зростало, а шкільних приміщень не збільшувалося. Намагання кримської влади домогтися асигнувань на освіту не давали відчутного результату. Так, під час обговорення народногосподарського плану на 1953 рік Держплан РРФСР виключив з представленого Кримською областю проекту капіталовкладень будівництво середніх шкіл у Сімферополі та Алушті.

У той же час, повідомляв секретар обкому Титов Маленкова, в обласному центрі необхідно мати ще чотири середні школи, оскільки вони «вкрай переповнені, в класах по 46—48 учнів» (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 3601.— Арк. 24).

Не менш важке становище з розподілом учнів склалося і в Алушті. В усьому Алуштинському районі, продовжував П. Титов, є «всього одна середня школа, в якій навчається близько тисячі дітей. Школа розміщена в чотирьох невеликих пристосованих будівлях. Алуштинський район є в цілому перенаселеним. У зв'язку з прибуттям великої кількості переселенців, у майбутньому навчальному році в наявних шкільних приміщеннях учні не зможуть розміститися» (там само.— Арк. 24).

Подібні звернення до Москви охоплювали чи не всі сторони життя Криму. Його керівники відчували, що наростає кризова ситуація, з якої вони вийти самотійно не зможуть. 9 лютого 1954 року член виконкому обласної ради Степанов зробив заяву про необхідність ужиття надзвичайних заходів, «в зв'язку з тим, що за останній час до Криму, і особливо в м. Сімферополь, посилився приїзд трудящих з інших областей, котрі наполегливо вимагають надати їм роботу, житлову площу, санаторні путівки і матеріальну допомогу, а вирішення цих питань без допомоги вищестоящих органів у край затруднене» (там само:— Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1302.— Арк. 26).

Які ж причини призвели до такого важкого становища у Криму, де й через десять років після війни дуже гостро відчувалися її катастрофічні наслідки?

Звичайно, Сталін прорахувався, сподіваючись за рахунок американських грошей відбудувати Крим. І коли на початку 1946 року стало цілком зрозуміло, що план «кримської Каліфорнії» провалився, і замість євреїв треба невідкладно переселяти на півострів сумлінних, досвідчених селян, то в бюджеті, обтяженому ракетно-ядерною гонкою озброєнь, коштів на це не знайшлося.

Хід історії наближував ту подію, без якої у Криму не було виходу з тієї кризи, до якої він потрапив одразу ж після відділення його від України в 1921 році. Без живого зв'язку з Україною півострів не мав майбутнього.

І коли один з сьгоднішніх оборонців російського Криму — вже згадуваний колишній перший секретар Ялтинського міськкому партії Медунов на пленумі Кримського обкому партії 23 квітня 1957 року протестував проти приєднання області до Херсонського раднаргоспу: мовляв, передати Крим Херсону — це все одно, що батька віддати на виховання та опіку малолітнього сина» (сміх) (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 534.— Арк. 31), то почув від тодішнього першого секретаря Кримського обкому партії Василя Комяхова ось таке обґрунтування: «Останнім часом у ЦК КП України розглядається питання про створення Херсонського економічного району в складі Кримської, Херсонської та Миколаївської областей. Це впливає з того, що всі ці області мають схожі галузі промисловості (наприклад, суднобудування, консервна промисловість і т. д.), непогані транспортні зв'язки і в перспективі будуть мати єдину енергосистему. Тому я вважаю, що не зовсім точно і не зовсім правильно т. Медунов сказав, що Крим віддається на виховання «немовлятку» Херсону. Якби цей «батько» мав воду і електроенергію, ми б пішли на створення такого економічного району, і розвиток садівництва і виноградарства пішов би жвавіше» (*там само.*— Арк. 45).

Крим ні першого, ні другого не мав, як і достатньої кількості продовольства. А тому ще в 1918 році постала необхідність його приєднання до України, бо тільки вона могла його утримувати й сприяти розвитку півострова.

У Москві це зрозуміли тільки в 1954 році. Але сьогодні дехто там уже забув, для чого Росія віддала Україні Крим.

До слова, відомостей про таке катастрофічне становище на півострові керівництво УРСР на початок січня 1954 року ще не знало. Тоді йому було покладено довідку про Кримську область, у якій наводилися загальні показники її розвитку. Зокрема, вказувалося, що територія становить 25881 кв. кілометр, на якій проживає 950 тисяч осіб (крім військових). При цьому підкреслювалося, що даних стосовно національного складу населення немає, такі є лише щодо членів КПРС: росіян — 69%, українців — 18,7 (ЦДАГОУ: Ф. 1.— 24.— Спр. 3599.— Арк. 91).

18-23
21.5.54г.

С П Р А В К А
О КРЫМСКОЙ ОБЛАСТИ.

Территория Крымской области составляет 25881 кв.км.
На 1 января 1954 года в Крымской области проживает 950 тысяч человек /кроме военных/.

В настоящее время данные о национальном составе населения отсутствуют.

В составе членов Коммунистической партии Крымской области имеется русских 69%, украинцев 18.7%.

В административном отношении область делится на 24 района и 6 городов, выделенных в самостоятельные административные единицы, из них - 1 /Севастополь/ республиканского подчинения, а остальные 5 - областного.

Из общего количества населения в городах живет больше половины.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ КРЫМСКОЙ ОБЛАСТИ.

В Крымской области имеется 552 промышленных предприятия, которые выпустили валовой продукции в 1953 году на 3318 млн.руб., выполнив годовой план на 101.9%.

Из 552 предприятий годовой план не выполнили 125 предприятий.

Наибольший удельный вес в промышленности Крымской области занимает пищевая промышленность	-	44%
судостроительная промышленность занимает	-	14%
промышленная кооперация	" -	14%
промышленность товаров широкого потребления	" -	13%
металлургическая промышленность	" -	4%
промышленность стройматериалов	" -	4%
химическая	" -	3%

Металлургическая и металлообрабатывающая промышленность :

На базе железорудного месторождения Керченского полуострова /запас руды определяется свыше 2 млрд. тонн/ существует металлургический завод имени Вейкова, имевший до войны

1/2
1954
с

С. С. Савицкий
24.5.54

ПРОЦЕДУРА
ЧАСТИ
30/10
13.5.54

24.5.54
2196.2
40

Промисловість області характеризувалася наявністю 552 підприємств, які в 1953 році випустили валової продукції на 3318 мільйонів карбованців. Зазначалося також, що 125 заводів і фабрик не виконали плану минулого року.

Найбільша частка у промисловості Кримської області припадала на харчову — 44%. Суднобудівна давала 14% від усього виробленого в області, промислова кооперація — 14, промисловість товарів широкого вжитку — 13, металургійна — 4, промисловості будівельних матеріалів — 4, енергетична — 3 (*там само.* — Арк. 91).

Названа довідка давала ось таку оцінку, скажімо, металургії Криму: «На базі залізнорудного родовища Керченського півострова (запас руди визначається понад 2 мільйонів тонн) існував металургійний завод імені Войкова, який мав до війни 3 доменних печі з річною продуктивністю 500 тисяч тонн чавуну, 5 конвертерів потужністю 350 тисяч тонн сталі на рік і цех прокату швелерів, рейок, шпунтів та інш., а також виробляв добрива для сільського господарства — томасовське борошно.

Цей завод донині не відбудований.

Проектне завдання на відбудову заводу передбачає розширення його в чотири рази в порівнянні до довоєнного. В 1954 році на будівництво відпущено 50 мільйонів карбованців.

На заводі працює ливарний цех по виготовленню товарів широкого вжитку (праски, сковорідки, горшки, пічне литво) на суму 8,5 млн. карбованців на рік. Працює на заводі 1300 осіб.

Закінчується будівництво ливарного і ковальського цехів, і до кінця 1954 року має завершитися спорудження механічного цеху.

Там же знаходиться Камиш-Бурунський залізнорудний комбінат і коксохімічний завод ім. Кірова.

Камиш-Бурунський комбінат відбудований і випускає 1400 тисяч тонн агломерату на рік, що в 3 рази більше довоєнного. Працює на ньому до 4 тисяч осіб.

Коксохімічний завод імені Кірова до війни виробляв 400 тисяч тонн коксу на рік. До нинішнього часу завод не відбудований.

На базі Балаклавських вапняків відновлено добування флюсів для металургії з проектною потужністю 850 тисяч тонн флюсів на рік» (*там само.* — Арк. 91—92).

Транспортне і важке машинобудування Криму на січень 1954 року було представлено 5 підприємствами:

«завод № 497 імені Орджонікідзе (Севастополь) — будує баржі і катери для внутріміських сполучень і ремонтує судна. На заводі працює до 6 тисяч осіб, випуск продукції становить 190 млн. карбованців на рік;

завод № 532 (Керч) — виготовляє тральщики. На заводі працює понад 3 тисячі осіб. Завод випускає продукції на 130—140 млн. карбованців на рік;

завод № 831 (Феодосія) — виготовляє торпедні катери. На заводі працює близько 1500 осіб. Річна програма заводу 80—85 млн. карбованців;

завод № 832 (Феодосія), на якому працює близько 1 тисячі осіб. Завод випускає продукції на 15—16 млн. карбованців на рік;

електромонтажний завод № 5 з річною програмою 30 млн. карбованців» (*там само.* — Арк. 92—93).

Окрім цих, у Криму було ще чотири машинобудівних заводи:

Сімферопольський ім. Куйбишева з кількістю працюючих 430 осіб, на якому випускали автомати для консервної промисловості на суму 17 млн. карбованців на рік;

Сімферопольський «Головенергозапчастина», де виготовлялися залізничні стрілочні переводи і запасні частини для електростанцій на суму 5,7 млн. карбованців — 113 працюючих;

Керченський судноремонтний завод Міністерства морського і річного флоту з програмою в 17 млн. карбованців на рік і кількістю працюючих — 874 особи;

Феодосійський портового обладнання № 1, на якому випускалося обладнання для портів і ремонтувалися судна. Обсяг продукції — 7,7 млн. карбованців на рік, працюючих — 200 осіб (*там само.* — Арк. 93).

Хімічну промисловість Криму представляли два заводи: Сакський, де 773 працюючих з соляної ропи добували рідкий бром і бромисті солі натрію, калію тощо на суму 22—23 млн. карбованців щорічно, і Перекопський, 145 робітників якого щороку добували з Сиваша бром, бромного і хлорного заліза на суму 6,4 млн. карбованців (*там само.* — Арк. 93).

До харчової промисловості Криму належало у вказаний час 160 підприємств, на яких було задіяно 20600 осіб, а

валовий вихід продукції становив 1310 млн. карбованців на рік (*там само.*— Арк. 93).

Окремим рядком виділялася рибна промисловість, яка була в складі потужної бази державного вилову і до якої належали 10 рибозаводів, 1 рибокомбінат, 30 риболовецьких колгоспів і оснащувалася 1380 суднами різних типів. Щоправда, план 1953 року, підкреслювалося в довідці, ця галузь виконала лише на 63 відсотки (*там само.*— Арк. 94).

Серед виноробних підприємств перше місце посідав комбінат «Масандра», до складу якого входило 16 радгоспів із загальною площею виноградників 1607 гектарів. На них збирали по 44 центнери плодів, що дало можливість виробити 500 тисяч декалітрів вина.

У системі Кримвинтресту, що об'єднувала 4 радгоспи і 4 винзаводи, площа виноградників була меншою — 970 гектарів, які видали 1953 року виноградного вина 181 тисячу декалітрів, плодоягідного — 276 тисяч і плодоягідних соків — 221 тисячу декалітрів.

Крім того, в Криму діяли завод шампанських вин (річне виробництво на суму 14 млн. карбованців) та 2 лікеро-горілчані заводи (35 млн. карбованців) (*там само.*— Арк. 94).

Консервна галузь на той час була представлена трьома підприємствами в Сімферополі та одним у Джанкої, загальна потужність яких становила 78 млн. умовних банок на рік. Крім цих трьох заводів до Кримконсервтресту входили і три радгоспи із загальною площею 635 гектарів (*там само.*— Арк. 94).

З інших галузей агропромислового комплексу валової продукції за 1953 рік було вироблено: Кримм'ясотрестом — на суму 115 млн. карбованців, Криммолочотрестом — 52 млн., Кримросхлібом — 261 млн., Кримефіролією — 33 тисячі кілограмів олії з троянди та лаванди (*там само.*— Арк. 94—95).

Що стосується транспорту, то одразу ж впадають в око ті рядки довідки, в яких ідеться про те, що жоден із морських вантажних портів у Ялті, Феодосії та Керчі, як і пасажирський у Євпаторії, на початок 1954 року ще не був відбудований (*там само.*— Арк. 97).

РОСІЯ ПРОСИЛА УКРАЇНУ ПРИЙНЯТИ КРИМ

Яким був насправді Крим через десять років після вигнання з його території гітлерівців. Першим і навіть раніше від керівників УРСР дізнався і усвідомив усю катастрофічність становища на півострові Микита Хрущов, котрий після обрання його у вересні 1953 року першим секретарем ЦК КПРС приїхав на відпочинок до Ялти.

Але, як свідчить його зять Олексій Аджубей, відпочивати довго він не міг і через кілька днів після приїзду вирішив ознайомитися з степовим Кримом, якого практично не знав. «Тут, на плато,— пише Аджубей,— все ще дихало страшною війною. Вздовж доріг розбиті танки і артилерійські гармати і скрізь, до горизонту, сірі кам'яні обеліски, споруджені військовими будівельниками в пам'ять про своїх полеглих товаришів. І земля теж висохла і заросла жорсткою щетиною бур'янів. Пустували селища, татарські аули. Їхні господарі, відіслані злою волею Сталіна в далекі холодні краї, втратили всяку надію на повернення...

Хрущов не поспішав до Сімферополя, хоча господарі на-полегливо пропонували перепочити з дороги. Він звертав з тракту, на випаленій траві розстиляли брезент, перекушували практично на ходу, ніби все ще йшла війна. Більше всього Микиту Сергійовича вразили й розстроїли натовпи переселенців, котрі бог-зна яким чином прочули про його поїздку.

Мовчазна сіра маса людей перегороджувала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекала, поки машини не зупиняться. Люди тяжко довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову розпочати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці в більшості приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей» (Аджубей А. Как Хрущев Крым Украине отдал//Новое время.— 1992.— № 6.— С. 21).

Це я зараз пишу «приїхали»,— продовжує Аджубей,— а вони кричали «нас пригнали» — звичний стогін людей, котрі втрачали надію в житті. З натовпу лунали і взагалі істеричні вигуки: «Картопля тут не росте, капуста в'яне». Або раптом зовсім сумне: «Клопи заїли». «Чого ж їхали?» —

запитував Хрущов,— і натовп видихав: «Обманули» (*там само.*— С. 21).

Певною мірою цих людей можна було зрозуміти: агітуючи їх за переїзд до Криму, вербувальники наобіцяли всіляких благ і кожному роботу до душі. Скажімо, в Арзамаській області Росії вписали в реєстри переселенців до Криму 250 родин, дві третини членів яких виявилися робітниками й службовцями, частина взагалі не мала ніякого відношення до сільськогосподарського виробництва, а деякі були зовсім випадковими людьми (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 274.— Арк. 2).

А треба було враховувати, що після вересневого пленуму ЦК КПРС, рішення якого дали можливість значно поліпшити матеріальне становище колгоспного селянства на місцях, різко скоротилася кількість бажаючих переїхати до Криму, тим більше, що ті, хто повертався з нього через невлаштованість і низький життєвий рівень, поширювали правдиву інформацію про цю «землю обітовану».

Саме після таких зустрічей Хрущов і Маленков полетіли до Києва, де перший почав вмовляти керівників УРСР допомогти Криму у відродженні народного господарства. При цьому він весь час повторював (згадуючи, очевидно, свої розмови з вихідцями з лісової російської глибинки, котрі ніколи в житті не бачили виноградної лози), що на півострові потрібні люди з півдня, «хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю» (*там само.*— С. 21).

Але про формальну передачу Криму Україні тоді Хрущов не говорив. Можна погодитися з П. Вольвачем, що рішення про передачу Кримської області зі складу Російської Федерації Україні було породженням колективної думки вищого керівництва тодішнього СРСР. Без участі старої сталінської гвардії — Маленкова, Молотова, Кагановича, Молотова, Ворошилова, Булганіна — воно б не відбулося. Позиції Хрущова на той час у партії і державі не були настільки ще сильними, або самочинно вирішувати долю такого стратегічно важливого регіону, як Крим. Як фахівець, що серед кремлівського керівництва був найбільш обізнаним з сільським господарством і тривалий час очолював УРСР, Хрущов добре знав: перебуваючи в складі РРФСР, Кримська область залишалася фактично в економічному просторі України (Сільський час.— 1999.— 9 квітня).

Хрущов, справді, офіційно в акції передачі Криму Україні участі не брав. Але, ставши свідком з передвоєнних років, коли Москва вольовим рішенням перекроювала кордони, не рахуючись з етнічними межами і бажанням народів, зокрема українського (несправедливе відторгнення в 20-х Слобожанщини, Стародубщини, Таганрожщини, в 1939 — Берестейщини, в 1940 — Придністров'я), і навіть не запитуючи формального дозволу у вищої законодавчої влади УРСР, як це передбачалося за тодішньою Конституцією, з усього видно, він прагнув дотриматися чинного законодавства.

І на думку відомого правознавця В. Буткевича, «кримське питання чи не вперше в історії радянської держави стали розв'язувати у суворій відповідності з існуючим законодавством (мається на увазі національне питання) за більш менш демократичної процедури. Спершу (якщо брати республіканський рівень) це питання розглядалося в Раді Міністрів РРФСР, яка після вивчення його дійшла висновку про доцільність «передачі Кримської області до складу Української РСР». Свою пропозицію Рада Міністрів РРФСР подала до Президії Верховної Ради РРФСР, яка спершу довідалася про думку керівних органів України щодо пропозиції Ради Міністрів РРФСР. Отримавши принципову згоду України, Президія прийняла таку постанову: «Президія Верховної Ради РРФСР за участю представників виконкомів Кримської обласної і Севастопольської міської Рад депутатів трудящих розглянула пропозицію Ради Міністрів РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР».

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної республіки» (Радянська Україна.— 1954.— 27 лютого).

Після цього Президія Верховної Ради РРФСР направила свою постанову до Президії Верховної Ради СРСР.

А Президія Верховної Ради УРСР розглянула на своєму засіданні 13 лютого 1954 року питання «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР».

Розглянувши це питання, вищий законодавчий орган УРСР, ухвалив таку постанову: «Обговоривши подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР, внесене на розгляд Президії Верховної ради СРСР, Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний, благородний акт братнього російського народу.

Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустрине рішення про передачу Криму до складу Української РСР як нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу до українського народу, нове свідчення непорушної братньої дружби між російським і українським народами.

Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму.

Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки постановляє:

Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Факт прийняття постанов Президіями Верховних рад двох республік створив між ними відповідні правові відносини у формі «джентльменської угоди». Вона з огляду на міжнародне право є джерелом юридичним, міжнародноправовим документом, якщо він укладений органом держави, який має на те повноваження (*Буткевич В. Вказ. праця.— С. 46*).

Президія Верховної Ради УРСР чітко діяла відповідно до статті 15-б Конституції УРСР 1937 року, а Президія Верховної ради РРФСР — відповідно до статті 16-а Конституції РРФСР, які надавали їм право укладати такі договори. Коли брати практику Радянського Союзу, то в такій формі укладалося чимало міжнародних угод (в 1934 році — з МНР про взаємну підтримку щодо попередження загрози військового нападу, в 1953 — з Австрією, Алжиром, НДР — про перетворення місій у посольства, в 1946 — з постійними членами Ради Безпеки та ін.). Припинити дію «джентль-

менської угоди», як і письмового договору, може лише нова угода між цими державами. Проте ця «джентльменська угода» була укладена з питання, вирішення якого тягло за собою зміну державних кордонів двох республік. А через те, що такі питання були поставлені до відома загальносоюзних органів влади, то остаточне затвердження угоди належало їм (*там само.* — С. 46—47).

З цією метою 19 лютого 1954 року було скликано засідання Президії Верховної Ради СРСР, на яке запросили представників усіх зацікавлених сторін.

Від російського народу: Голова Президії Верховної ради РРФСР Тарасов М. П., заступник Голови Ради Міністрів РРФСР Маслов В. О., секретар Президії Верховної Ради РРФСР Зимін І. М.

Від українського народу: Голова Президії Верховної Ради УРСР Коротченко Д. С., перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР Гречуха М. С., секретар Президії Верховної Ради УРСР Нижник В. Є.

Від Кримської області: перший заступник голови виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих Лялін М. М., голова виконкому Сімферопольської міської Ради Катков М. М., голова виконкому Севастопольської міської Ради Сосницький С. Ф.

Першим слово взяв Голова Президії Верховної Ради РРФСР. У своєму виступі М. П. Тарасов заявив:

«Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально прилягає до Української Республіки, будучи немовби природженим продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української Республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української Республіки є доцільною і відповідає загальним інтересам Радянської держави» (Радянська Україна.— 1954.— 27 лютого).

На закінчення свого виступу М. П. Тарасов зачитав Постанову Президії Верховної Ради РРФСР і попросив Президію Верховної ради СРСР затвердити подання з цього питання.

У відповідь Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко сказав, що рішення Президії Верховної Ради РРФСР з вдячністю і схваленням зустрінуте всім українським народом і запевнив Президію Верховної Ради СРСР,

що з боку Українського уряду буде приділена належна увага дальшому розвиткові народного господарства Криму і підвищенню матеріального та культурного добробуту трудящих Кримської області.

Наприкінці свого виступу він зачитав Постанову Президії Верховної Ради УРСР від 13 лютого 1954 року, якою Кримська область приймалася до складу Української РСР.

Під час обговорення питання виступили заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР Ш.Рашидов, члени Президії О. В. Куусінен, М. М. Шверник, які підтримали рішення РРФСР про передачу Кримської області Україні.

Завершуючи обговорення, виступив Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилов.

Після його виступу Президія Верховної Ради СРСР одноголосно затвердила Указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у такій редакції за оригіналом:

«О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР.

Указ от 19 февраля 1954 г.

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики» (Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1937—1975.— М., 1975.— Т. 1.— С. 104—105).

Але щоб згідно з тогочасним радянським законодавством цей Указ набрав чинності, він мав бути затверджений Верховною Радою СРСР. І вона 26 квітня 1954 року на роздільних засіданнях Ради Союзу і Ради Національностей ухвалила Закон про передачу Кримської області до складу УРСР.

Спроби знайти в акті передачі Криму порушення норм міжнародного права, як вважає цілком слушно В. Буткевич, безперспективні, сучасне міжнародне право визнає правомірність добровільної передачі суверенітету над певною

територією однією державою іншій за домовленістю між ними. Цей інститут міжнародного права називається цесією. Єдина умова, яка ставиться перед державою, котра отримала територію, провести оптацію, тобто надати можливість населенню переданої території вибрати старе чи нове громадянство. У випадку з передачею Кримської області необхідності в оптації не було, бо відповідно до статті 21-ї Конституції СРСР 1936 року «для громадян СРСР встановлюється єдине громадянство» (*Буткевич В. Вказ. праця.— С. 49*).

До речі, офіційні документи про передачу Криму Україні не пов'язують цей акт «з 300-річчям возз'єднання України з Росією». Про цю дату просто згадали в своїх виступах у Кремлі М. П. Тарасов, Д. С. Коротченко, Ш. Рашидов та К. Є. Ворошилов (Радянська Україна.— 1954.— 27 лютого).

А офіційна влада на півострові тоді висловлювалася тільки схвально щодо цього акту. Так, перший секретар обкому партії Д. Полянський, виступаючи 5 травня 1954 року, заявив: «Крим у складі Української республіки буде розвиватися ще швидше і повнокровніше» (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 1292.— Арк. 12).

І СЕВАСТОПОЛЬ ПЕРЕДАВАВСЯ УКРАЇНІ

Подібне говорилося і в Севастополі, який сьогодні багато хто в Росії (як і дехто в Криму) вважає російським містом, яке ніколи не передавалося Україні, оскільки воно, мовляв, на той час було безпосередньо підпорядковане Москві.

Справді, Севастополь з 1948 року був виділений у місто республіканського підпорядкування і з того часу він не підлягав владі Кримської області, яка в 1954 році була передана Україні.

Але й справді з 1948 року Севастополь перестав бути складовою частиною Кримської області?

Сьогодні цього дуже хотілося б комусь із наших сусідів, але документи засвідчують зовсім інше.

Так, після відвідин Сталіним 8 жовтня 1948 року Севастополя було ухвалене рішення російських властей про виділення міста в республіканське підпорядкування. Але цей акт означав фактично лише те, що відтепер Севастополь одержуватиме гроші з Москви напряму, а не через Сімферополь, як було до того, і Кримський облвиконком уже не міг формально контролювати радянську і господарську роботу в цьому місті. До речі, голова Севастопольської міськради Філіпов, виступаючи 29 січня 1949 року на міській партійній конференції, з цього приводу сказав дослівно так: «В связи с выделением Севастополя в республиканское подчинение ответственность исполкома возрастает. Сейчас, если можно так сказать, мы теряем няньку в лице Облисполкома» (ДААРК: Ф. 35.— Оп. 1.— Спр. 385.— Арк. 45).

Але той зв'язок, який засвідчує про єдність місцевого самоврядування Севастополя з Кримом, не розривався ніколи, з усього видно, державна влада Російської Федерації і не думала цього робити. А тому Севастополь не одержав повної автономії від Сімферополя, залишаючись під його владною десницею в багатьох аспектах єдиного адміністративно-територіального устрою.

Скажімо, якби Севастополь був виділений в окрему адміністративно-територіальну одиницю, то від нього не було б потреби обирати народних засідателів Кримського обласного суду. А документи засвідчують, що 6 січня 1951 року Кримська обласна Рада обрала 8 народних засідателів від

цього міста (ДААРК: Ф. Р-3287.— Оп. 2.— Спр. 845.— Арк. 213—214).

Крім того, в роботі цієї сесії Кримської обласної Ради брали участь обрані до неї депутати від Севастополя. Вони, природно, як і представники інших регіонів Криму, обирали керівництво, формували постійні комісії. Народний обранець від міста-героя Никорін, наприклад, очолив комісію Кримської обласної Ради з культурно-просвітньої роботи (*там само.*— Арк. 140 зв.).

То ж чи можна говорити про те, що Севастополь жив окремим державним життям від рідного йому Криму?

Звичайно, ні. Особливо ж промовисті факти адміністративно-територіальної єдності Севастополя з Кримською областю виявилися вже в перший день відкриття першої сесії третього скликання Кримської обласної Ради депутатів трудящих 28 лютого 1953 року. Того дня депутат П. Титов, виступаючи від імені також депутатів, обраних у Севастополі, вносить пропозицію обрати головою обласної Ради Дмитра Полянського (*там само.*— Оп. 2.— Спр. 1154.— Арк. 182).

Тоді ж заступником голови виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих обрали Гаврила Пономаренка, депутата від Сталінського виборчого округу № 110 Севастополя (*там само.*— Арк. 90).

Серед членів постійних комісій Кримської обласної Ради бачимо таких депутатів, обраних у Севастополі, як прокурор Кримської області Микола Хламов, начальник обласного управління зв'язку Віктор Гончаренко (*там само.*— Арк. 14, 15).

І якби Севастополь був справді виокремлений повністю з Кримської області, то хіба змовчав би обласний прокурор Хламов, обираючись від зовсім відділеної від Криму адміністративно-територіальної одиниці? Він змушений був би протестувати. Однак такого прокурорського протесту ніде не зафіксовано.

Між іншим, не знайдете ви ніякого прокурорського протесту і на такий прецедент: ще коли Крим перебував у складі Росії, тільки-но обраний першим секретарем обкому партії вже згаданий Полянський погодився на обрання головою Кримської обласної Ради Михайла Кузьменка, котрий не був її депутатом. Тоді останнього в авральному порядку обрали депутатом Кримської обласної Ради від виборчого округу № 112 Севастополя. А потім, як кажуть,

29/11/87

Handwritten notes and signatures in the top left corner.

Handwritten initials or signature in the top right corner.

УКАЗ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РСФСР

О выделении города Севастополя
в самостоятельный административно-
хозяйственный центр.

Выделить город Севастополь в самостоятельный административный
и хозяйственный центр со своим собственным бюджетом и отнести его к
категории городов республиканского подчинения.

Председатель Президиума
Верховного Совета РСФСР — И. С. Яковлев

Секретарь Президиума
Верховного Совета РСФСР
(И. С. Яковлев)

Handwritten signature of the Secretary of the Presidium of the Supreme Soviet of the RSFSR.

Москва, 29 октября 1987 года
2.8.701/2

Секретарь
Гортекома

СОВЕТ МИНИСТРОВ РСФСР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1034

от 29 октября 1948 года

г. Москва

221

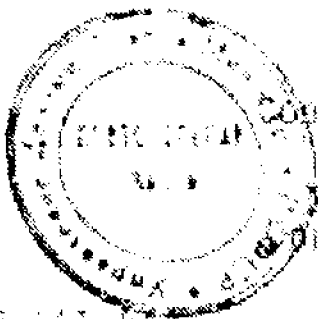
Наказом города Севастополя.

В связи с выделением города Севастополя в самостоятельный административно-хозяйственный центр и переводом его в категорию городов республиканского подчинения, Совет Министров РСФСР постановляет:

1. Обязать Министерство финансов РСФСР и Крымский облисполком выдать бюджет города Севастополя из бюджета Крымской области на 1948 год и не позднее 20 ноября 1948 года представить его на утверждение Совета Министров РСФСР.

2. Обязать Госплан РСФСР, совместно с министерствами и ведомствами РСФСР, и Крымским облисполкомом, в пределах плана хозяйственного и культурного строительства и планов материально-технического снабжения Крымской области на 1948 год выдать план хозяйственного и культурного строительства и план материально-технического снабжения города Севастополя и представить к 20 ноября 1948 года на утверждение Совета Министров РСФСР.

3. Обязать Госплан РСФСР, Министерство финансов РСФСР, министерства и ведомства РСФСР в дальнейшем выделять город Севастополь в государственном плане и фонды строительства.

Председатель
Совета Министров РСФСР М. Молотов

Заместитель Председателя
Совета Министров РСФСР И. Сталин

д.т.с. 447-82

83-7

18

уже справа техніки, щоб прибулий з-поза меж Криму Кузьменко очолив місцевий облвиконком (*там само.*— Спр. 1291.— Арк. 97).

Як бачимо, ще в період перебування Кримської області в складі РРФСР ніхто в Москві, Сімферополі, Севастополі не сприймав окремий адміністративно-територіальний статус цього міста й повне його виділення з Кримської області. Інша справа, що Севастополь як військова база Чорноморського флоту виділявся в самостійну адміністративно-господарську одиницю, але не адміністративно-територіальну.

І саме в такому його статусі — окремої адміністративно-господарської одиниці в складі Криму — він був переданий 1954 року Україні.

І саме так зрозуміли це і в Севастополі, де себе одразу визнали українською територією. Наприклад, у передовій статті газети «Слава Севастополя» під назвою «Державний бюджет Української РСР», зокрема, вказувалося: «В поточному році перед нашою республікою стоять великі завдання по дальшому розвитку соціалістичної промисловості, сільського господарства, житлового будівництва, транспорту, розширення товарообігу і ще більшому піднесенню матеріального і культурного рівня життя трудящих. У вирішенні цих завдань важлива роль належить Державному бюджету Української РСР» (Слава Севастополя.— 1954.— 19 червня).

А далі газета подала розподіл бюджету по регіонах України, де після Києва значився Севастополь.

І ось саме в цьому головним чином була відмінність Севастополя від інших міст Криму — він, як і в період з 1949 до 1954 року, став окремою одиницею у господарському житті України. Але, як і в складі Росії, Севастополь залишився пов'язаним з Кримом спільним місцевим самоврядуванням.

Під час виборів до Кримської обласної Ради депутатів трудящих у 1955 році від Севастополя було обрано 14 депутатів. А членом обласної виборчої комісії був представник Севастопольської міської організації Добровільного товариства сприяння армії, авіації та флоту Олександр Іщенко (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 5001.— Арк. 9).

А 4 лютого 1956 року бюро Кримського обкому КП України рекомендувало свого нового першого секретаря Василя Комяхова кандидатом у депутати обласної Ради по

Корабельному виборчому округу № 98 м. Севастополя (*там само.*— Оп. 53.— Спр. 138.— Арк. 46).

А якщо заглянемо в статистичний довідник «Народное хозяйство Крымской области» (Сімферополь, 1957), то в розділі «Адміністративно-територіальний поділ», серед інших міст області станом на 1 липня 1957 року побачимо і Севастополь (С. 19). Хоча в цій книзі в багатьох статистичних таблицях це місто подано окремо й підкреслюється його виділення в республіканське підпорядкування з 1948 року, однак у різних довідкових матеріалах дані щодо Севастополя включаються в загальні показники Кримської області (*там само.*— С. 211—221, 236, 239, 241—242, 247—248, 251—252, 255—256, 265, 267—270, 272).

Наприклад, державний план розвитку народного господарства Кримської області за 1952 рік враховував результати праці таких трудових колективів Севастополя, як швейна фабрика № 4, військторг, універмаг, магазин ювелірних виробів, міськпромторг, трест громадського харчування, міськпромкомбінат, міськпромрада (Крымская правда.— 1953.— 1 лютого).

Оприлюднимо й такий цікавий, насамперед для севастопольців, факт: пропозиція про нагородження міста бойовим орденом у зв'язку з 100-річчям його героїчної оборони в 1854 році виходила саме від влади УРСР (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 3503.— Арк. 51—53). І саме Уряд УРСР виділив 100 тисяч карбованців на урочистості, пов'язані з врученням місту високої нагороди. І коли ця подія відбувалася, 17 жовтня 1954 року, то на Графській пристані Севастополя встановили барельєф Леніна-Сталіна, обрамлений державними прапорами СРСР і Української республіки (Слава Севастополя.— 1954.— 19 жовтня).

Не було тут державного прапора Російської Федерації.

Не було на урочистостях і керівників Російської Федерації. А присутні — перший секретар ЦК КП України О. Кириченко та перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР І. Сенін, перший секретар Кримського обкому КП України Д. Полянський та голова Кримського облвиконкому М. Кузьменко.

І знову у виступах багатьох ораторів йшлося про пам'ятний акт-передачу Кримської області до складу УРСР.

А після закінчення мітингу над Севастополем пливли звуки Державного гімну Української РСР (*там само*).

Тоді ж, до речі, севастопольці відзначали усі помітні дати в історії України, усвідомлюючи себе частинкою її та Криму. Наприклад, передова стаття «Видатна перемога ленінсько-сталінської національної політики» міської газети вказувала: «Трудящі нашого орденоносного міста-героя, як і всі трудівники Криму — нової області Української РСР,— разом з усім радянським народом відзначають славне 15-річчя возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі новими успіхами» (*там само.*— 31 жовтня).

Не треба забувати про ще одну важливу (чи не головну фактично) форму підпорядкування Севастополя Криму з 1948 року — керівництво містом з боку Кримського обкому партії. Як свідчать документи, жодне прохання севастопольських властей до Москви без погодження з Кримським обкомом партії не могло вирішуватися в столиці Росії, як з 1954 року і в Києві.

Беручи це до уваги, не зайвим є нагадати «великому ревізоріві» документів щодо передачі Криму й Севастополя Україні Лужкову, що його місто з часу виділення в самостійну адміністративно-територіальну одиницю, ніколи своїх проблем не узгоджувало з Московським обкомом КПРС. Бо Московський міськком партії мав такий же статус, як і однойменний обком.

А от місто Ленінград, як і Севастополь, залишалося в партійному плані (а тоді всім керувала компартія) в підпорядкуванні територіальних обкомів.

Зрештою, голова Севастопольської міськради С. Ф. Сосницький брав особисту участь у всіх подіях, пов'язаних з передачею Кримської області УРСР. Зокрема, починаючи із засідання Президії Верховної Ради РРФСР, на якому розглядалося пропозиція Ради Міністрів РРФСР про передачу півострова Україні. Він же був присутній і на засіданні в Кремлі, на якому ухвалювався Указ про затвердження цього акту (Радянська Україна.— 1954.— 27 лютого).

І якби дійшла справа до Міжнародного суду, то там, звичайно, взяли б до уваги викладені факти адміністративно-територіальної єдності Севастополя з Кримською областю після 1948 року. Як і результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року на підтримку Акта про державну незалежність України в Севастополі.

Передача Криму до складу Української РСР, зрозуміло, не могла залишитися поза увагою на Заході. В англійській пресі, наприклад, цей «дар» Москви назвали «хабарем» українському націоналізмові. Самі українські націоналісти вважали, що «в цьому є деяка слушність, частина правди. Що спонукало Росію до того, що вона повернула як дарунок Україні Крим? Очевидно, не «територіяльна близькість і тісні господарчі і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською ССР, як то сказано в постанові. Ніколи Москва не керувалася інтересами України, а навпаки. А цього разу, вперше в історії своєї колоніальної політики на Україні, вона змушена була побачити й «економічну доцільність й культурні зв'язки». Більше того, на урочистостях з нагоди цього «дару» з натиском підкреслювалася рівноправність України з Росією (Московією), а Ворошилов сказав, що «цей знаменитий (знаменний — В. С.) акт великого державного значення зайвий раз підтверджує, що відносини між суверенними республіками ССРСР побудовані на дійсному розумінні й шануванні взаємних інтересів, спрямованих на процвітання всіх союзних республік». Зрозуміло, що то пусті слова, брехня, але щось змусило Москву видати Україні кримський вексель (Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України (Нью-Йорк).— 1954.— Ч. 4.— С. 2).

Дійсні причини, вважав цей журнал, були такими: «Національна стихія, отой сепаратизм, що далі, то більше стає очевидним, сильнішає й набирає небезпечних для імперії форм. Буржуазний націоналізм, як його називають в советській пресі, а справді націоналізм землі Української, не тільки не винищено, а він став загрозою для цілої большевицької імперської системи. Голос його що далі, то стає могутнішим по цілій системі, навіть на Воркуті ув'язнені українці, об'єднані національною ідеєю, думають про відокремлення України від Росії. І того голосу національного в Україні і в інших республіках не в силі загамувати ні «маскарада дружби», ні десятки тисяч агітаторів, що їх додатково вислала Москва в січні, щоб зацицькувати, угамувати той процес національного становлення, бо легіонам агітаторів протиставиться голос підпілля, голос націоналізму, який кличе лупати імперську скелю» (*там само.*— С. 2).

Москва завдала Україні великих втрат, ідеться далі, «але в після військовій боротьбі прийшли й осяги. Москва

змушена була робити поступки: кликала підпілля скласти зброю, обіцяючи амнестію, дозволила прапор, гімн національний і інші речі. І українці, що живуть в Україні, відчули й зрозуміли, що Москва обіцяє тому, що мусить рахуватися з силою. Більше того, оті обіцянки, маневри московські в російсько-українській війні, зродили й зроджують розуміння законности правоти національних вимог, розуміння того, що обіцяне є лише невеликою частиною того, що українській нації належиться. Коротко кажучи, за останні роки, а особливо під час і після другої світової війни, у пересічного громадянина України зросло й зміцніло, вкорінилося в психологію народу почуття суверенітету, розуміння своєї національної правди у власній хаті. Політична програма, оформлена Українським Підпіллям в бункерах, вкорінилася в психіку народу. А це річ преважна. Коли почуттям національного суверенітету переймається психіка народу, тоді народ стає силою, якої не подолати, і з нею змушений числитися імперський уряд. Лише цим можна пояснити потягнення Кремля відносно Криму» (*там само.* — С. 2).

Українські націоналісти бачили в той час і другий аспект передачі Криму Україні. На їхню думку, «кремлівські стратегі знають, що Крим є невід'ємною частиною державно-політичної незалежності України. Знають московські політики й те, що коли в другій світовій війні Гітлер подарував Закарпатську Україну Угорщині, а Трансністрію з Одесою Румунії, а з Галичини зробив Генерал-губернаторство, то цим поставив цілу націю українську проти себе, що об'єктивно було на користь Москві. За часи свого колоніального посідання Москва навчилася, що парцеляція українських земель викликає одчайдушний спротив, війну проти тих, хто це робить. Тому, готуючись до завтрашнього зудару (а Москва у мир не вірить), політики Кремля бояться українського ножа в імперську спину й відпарцельовують Крим від Москви до України. Це далекосягле потягнення має на меті задовольнити гордість народню, щоб утримати Україну у війні при Московії» (*там само.* — С. 2).

УКРАЇНА ПІДНІМАЄ КРИМ

Звичайно, в цих міркуваннях є раціональне зерно, але всі ті можливі варіанти політичної гри Москви у зв'язку з передачею Криму Україні бралися в Кремлі до уваги, можливо, ще підсвідомо. Головне для Москви було в цей час, на нашу думку, нав'язати Україні відбудову зруйнованого й спустошеного півострова за рахунок внутрішніх ресурсів останньої, чого так не вистачало в Росії.

І саме це завдання насамперед було поставлено перед УРСР. Саме про це говорив у березні 1954 року на XVIII з'їзді КП України учорашній російський комуніст, відтепер перший секретар Кримського обкому компартії України Дмитро Полянський: «в здійсненні великих і складних завдань... нам буде необхідна серйозна допомога Центрального Комітету КП України і Уряду УРСР, особливо у відбудові міст Керчі і Феодосії, дальшому розвитку курортів, будівництві Північно-Кримського каналу і піднесенні культури землеробства» (Крымская правда.—1954.—26 березня).

Ось чому, продовжував Д. Полянський, «трудящі Кримської області з винятковим задоволенням зустріли заяву секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України тов. Кириченка про те, що з боку уряду Української республіки і Центрального Комітету Комуністичної партії України буде приділено належну увагу дальшому розвитку народного господарства Криму і піднесенню матеріального благополуччя трудящих області. В цьому трудящі Кримської області переконані» (*там само*).

І Україна з відповіддю не забарилася. Вже 7 квітня 1954 року за дорученням Президії ЦК КП України спеціальна комісія в складі М. Підгорного, М. Гречухи, І. Сеніна та Д. Полянського, розглянувши матеріали, підготувала проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Кримської області Української РСР».

До вказаного проекту додавалася детальна довідка, а також проект листа на ім'я Г. Маленкова та М. Хрущова (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 3672.— Арк. 1).

Керівники УРСР, зокрема, просили союзний уряд виділити для повної відбудови і розвитку народного господар-

ства Кримської області капіталовкладень на 1954—1957 роки на суму 4.817,4 млн карбованців, у тому числі для Севастополя — 818 млн (*там само.*— Арк. 4).

Головним завданням яке мала виконати в найкоротший час УРСР у Криму, це було «забезпечити постачання населення міст і курортів м'ясо-молочними продуктами, свіжою городиною, фруктами та виноградом» (*там само.*— Арк. 34—35).

З цією метою планувалося протягом 1954—1958 років закласти в колгоспах і радгоспах 13970 гектарів садів, 900 — ягідників і 15195 — виноградників.

Крім того, передбачалося в ті ж роки відновити і реконструювати: садів — 2130 гектарів, виноградників — 1975; ремонт плодових садів здійснити: у колгоспах — на площі 5500 гектарів, у радгоспах — 580 (*там само.*— Арк. 35).

Одним із факторів стійкого садівництва і виноградарства в Криму вважався їх розвиток у долинах головних річок півострова. Для цього ставилося завдання підготувати проектно-кошторисну документацію з регулювання рік Альми, Качі та Бельбек, спрямлення й поглиблення русел, укріплення берегів, обвалування їх, влаштування комплексних регулюючих водосховищ, почати будівництво в 1955 році, аби запобігти вимоканню та заболоченню насаджень і розширити зрошувані площі (*там само.*— Арк. 36).

Велику увагу було приділено розвитку городництва. Вже до 1956 року його площі планували розширити до 18,6 тисячі гектарів, а під картоплею — до 7 тисяч гектарів. Для постачання курортів ранньою городиною передбачалося розширити парниково-тепличне господарство в радгоспах Кримського птахотресту: теплиць у 1955 році на 1800 кв. метрів і в 1956 — на 20 тисяч кв. метрів; парників у 1955 році на 24800 рам, у 1956 — на 39550 (*там само.*— Арк. 41).

Природно, що запорукою збільшення виробництва продукції садів та городів у Криму мало стати зрошення, яке передбачалося за два роки розширити тут на 17 тисяч гектарів. А для більш широкомасштабного зрошувального будівництва на півострові керівництво УРСР пропонувало «відновити будівельно-монтажне управління «Укрводбуд» в мм. Джанкой і Красний Перекоп — для підготовчих робіт до спорудження Північно-Кримського каналу й виділити «Укрводбуду» на 1954 рік 12 млн карбованців за рахунок

загальних асигнувань на капбудівництво» (*там само.*— Арк. 47—48).

Вписуючи свої пропозиції в проект постанови Ради Міністрів СРСР, керівники УРСР прекрасно розуміли: виконувати її доведеться значною мірою за рахунок резервів республіки, а найголовніше — людськими ресурсами України. Тим більше, що починаючи з осені 1953 року з Криму збільшився відтік переселенців, які поверталися до рідних місць, де вже було послаблено податкове законодавство на селянський двір. Крім того, з початку 1954 року російські регіони різко скоротили заплановані переселення до Криму (за весь рік з Курської області переїхало на півострів 142 родини, Белгородської — 72, Воронежської — 48, Рязанської — 130, у той час як з Вінницької — 317, Сумської — 327, Чернігівської — 261). Водночас з півострова вибуло 1652 родини (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 274.— Арк. 94, 105).

Ось чому керівниками УРСР висловлювали побажання, аби Держплан СРСР, починаючи з 1955 року, не передбачав переселення українських хліборобів в інші республіки Союзу, оскільки з областей УРСР мали переїхати на постійне проживання до Криму в 1955—1958 роках 17800 родин колгоспників (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 3672.— Арк. 54).

Що стосується спорудження в Криму об'єктів промислового, комунального і соціально-культурного призначення, то ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР бачили вихід з того складного становища, в якому перебувала область, у тому, аби об'єднати сили і кошти союзних і союзно-республіканських міністерств і відомств. Скажімо, Міністерство чорної металургії СРСР за три роки мало звести в Керчі палац культури на 600 місць, Міністерство транспортного і важкого машинобудування збудувати в ті ж роки житла, водопроводів, очисних споруд та каналізацію, шкіл, дитячих садків у Керчі та Феодосії на суму 65 млн карбованців. На Міністерство електростанцій та електропромисловості СРСР покладалося завдання спорудити Новокримську ДРЕС, включаючи необхідну кількість житла та об'єктів культури і побуту, а також лінію електропередачі Сімферополь-Феодосія-Керч (*там само.*— Арк. 132—133).

З передачею Криму до складу УРСР почалося, по суті, спорудження сучасних портів у Ялті, Керчі та Феодосії, на

що треба було асигнувати 90,8 млн карбованців протягом 1955—1957 років (*там само.*—Арк. 134).

Саме тоді, завдяки координуючим зусиллям України, в Криму заклалася потужна переробна база агропромислового комплексу, що забезпечить у майбутньому не тільки власні потреби. Так, у 1954 році керівники УРСР побачили необхідність спорудження м'ясокомбінату в Сімферополі, м'ясопереробного заводу в Ялті, м'ясокомбінатів у Керчі та Феодосії, птахокомбінатів у Джанкої та Євпаторії (*там само.*— Арк. 138).

Тоді ж було поставлено питання про будівництво молокозаводів у Керчі, Джанкої, Бахчисараї, Нижньогірському і Красногвардійському районах, пивобезалкогольних підприємств у Ялті та Керчі, солодопивовареного заводу в Джанкої, заводу з випуску мінеральних вод у Феодосії, плодоконсервних — у Джанкої, Нижньогірську, Чистополі, винзаводів — у Старому Криму, Нижньогірську, Сонячній Долині, Судацькому районі, Феодосії, а також великої кількості рибозаводів (*там само.*— Арк. 138—141).

Детальний перелік нового будівництва в різних галузях народного господарства і соціально-культурної сфери області складався з десятків сторінок додатків до проекту постанови, підготовленої в Києві. Наприклад, по лінії Міністерства освіти УРСР на 1955—1957 роки планувалося спорудити 41 школу і 4 дитячі садки (*там само.*— Арк. 164—167).

Що стосується розширення санаторно-курортної мережі, то в Києві вважали, що за 1955—1957 роки необхідно виділити 534,6 млн карбованців, а на 1954 додатково 50,3 млн (*там само.*— Арк. 181—199).

Україна не тільки вважала, що вже з 1954 року треба виділити додаткові кошти на відбудову Криму, а й справді робила це. У виступі голови Кримського облвиконкому М. Кузьменка на сесії Верховної Ради УРСР 17 червня 1954 року зазначалося, що бюджет Кримської області вже збільшився на 20 відсотків порівняно з 1953, витрати на освіту, охорону здоров'я і соціальне забезпечення підвищуються на 24 млн карбованців, а капіталовкладення в ці галузі збільшувалися втричі (Слава Севастополя.— 1954.— 22 червня).

Голова Кримського облвиконкому тоді ж просив київське керівництво доручити Міністерству промисловості будівельних матеріалів УРСР закінчити в 1954—1955 роках

спорудження Керченського і Балаклавського цегельно-черепичних заводів, а також розпочати реконструкцію Феодосійського такого ж піприємства і зведення нового гідровапнувального заводу (*там само*).

У Києві не тільки відгукнулися на це прохання кримчан. Щоб краще забезпечити кримські будови будівельними матеріалами з черепашника, продукцію заводу, який у повоєнний час у Криму Україна створила для власних потреб, відтепер використовували тільки в межах півострова. Всі південні області України перестали одержувати черепашник з Криму (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 1261.— Арк. 68).

Велику увагу звернув Київ і на забезпечення Криму лісом, оскільки після переходу області до складу УРСР союзне міністерство і Центроспілка фактично згорнули забезпечення півострова цим будівельним матеріалом. Рада Міністрів УРСР ухвалила спеціальну постанову про забезпечення Криму лісом. Це питання тримав під особистим контролем перший секретар ЦК КП України Олексій Кириченко (*там само*.—Арк. 149).

Зміни в ставленні до кримських проблем після передачі півострова до складу України настільки були разючими, а допомога конкретно, що цього не могли не помітити, особливо ті, хто міг порівняти «щедрість» Москви і діловитість Києва, відчуваючи одне й друге на собі. Виступаючи на вересневому (1954 р.) пленумі ЦК КП України, перший секретар Кримського обкому партії Д. Полянський говорив: «Передача Криму до складу Української республіки і з перших днів допомога Центрального Комітету партії дуже серйозно сприяє зараз розвитку нашого господарства» (*там само*.— Арк. 152).

А потім ще раз наголосив на позитивному значенні передачі Криму Україні: «З першого дня приєднання Кримської області до України ЦК КП України і Рада Міністрів України надають велику допомогу Криму. В даний час Крим одержує величезну допомогу по лінії всіх міністерств і відомств, і ця допомога дає можливість швидше розвивати господарство, культуру і рухатися вперед більш прискореними темпами» (*там само*.— Арк. 153).

А виголошуючи доповідь на зборах обласного партійного активу 16 вересня 1954 року Полянський знову наголошував: «Після передачі Криму до складу Української республіки Центральний Комітет Комуністичної партії України і

Уряд уважно вивчили й розібралися із станом справ у нашій області, спільно з обласними організаціями розробили заходи по дальшому розвитку економіки області й увійшли з цими пропозиціями в ЦК КПРС і Раду Міністрів СРСР.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР розглянули й схвалили ці пропозиції і 26 липня п. р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР». Одночасно ухвалено постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, де викладено розгорнуту програму розвитку всієї економіки і культури Криму» (*там само.*— Оп. 52.— Спр.—5003.— Арк. 3).

Так говорив Д. Полянський у 1954 році. І, як бачимо, не було тоді в його виступах і натяку на «дурь Хрущова» щодо передачі Криму Україні.

У подібному стилі тоді витримувалися промови й інших керівних діячів Криму. І це було не даниною політичному моменту, а реакцією на справді конкретну допомогу, яку Крим відчув з боку України. Наприклад, перший секретар Керченського міськкому партії Г. Смородін уже у вересні 1954 року міг засвідчити, що саме «завдяки додатковій допомозі Уряду УРСР в місті до кінця року буде зведено 12 житлових будинків, що дасть можливість переселити людей із землянок в Орджонікідзевському районі, де з-під землі ми бачили тільки труби, а під землею живуть люди» (*там само.*— Арк. 41).

Україна справді серйозно зайнялася Кримом. Крім відбудови ще не відновленого народного господарства, особлива увага приділялася освоєнню степової зони. Тисячі років вона залишалася покритою дюшаном і бур'янами, а віднині вкривалася садами і виноградниками. Посадити в степу виноградники — це завдання прирівнювалося тоді до підняття цілини. Найбідніша південна область на саджанці, за якими кримчани їздили в інші регіони, відтепер мала стати зоною суцільних садів. Таких масштабів розвитку садівництва і виноградарства, наголошувалося тоді, «не було ще в історії Криму» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 136. — Арк. 21).

Як виноградар, заявляв професор Кримського сільгопінституту Болгаров у 1956 році, обговорюючи план розвитку виноградарства і садівництва, шкодував, що він не з'явився хоч би на п'ятирічку раніше (*там само.*— Арк. 120).

І він мав рацію, бо вже 1954 року було висаджено нових садів на площі 800 гектарів, а старих відновлено на 200. За 1954—1955 роки колгоспи і радгоспи півострова посадили понад 6 тисяч гектарів нових садів і виноградників, що дало можливість перевищити їх довоєнну площу.

Спільність економічних зв'язків, територіальна близькість Криму до Радянської України, підкреслювалося в доповіді на XXVI Кримській обласній партійній конференції 21 грудня 1955 року, дозволили області успішніше вирішувати завдання господарського і культурного будівництва.

«Центральний Комітет КП України і особисто перший секретар ЦК тов. Кириченко, Уряд УРСР приділяють нашій області велику і постійну увагу в подальшому розвитку промисловості, сільського господарства, курортів, науки і культури. Ця допомога все більше і більше посилюється і тим накладає на нашу партійну організацію більшу відповідальність, зобов'язує працювати так, щоб вивести Крим у число передових областей республіки» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 5812.— Арк. 7).

Допомога півострову з боку України справді рік у рік посилювалася. Так, у спеціальній доповідній 27 липня 1957 року Кримський обком партії засвідчував, що капітальні вкладення в народне господарство області за попередні три з половиною роки збільшилися в 1956 році порівняно з 1953 на 227 мільйонів і становили понад 3 мільярди карбованців (Социалистическое народное хозяйство Крымской области (1945—1970).— Сімферополь, 1980.— С. 117).

Обсяг промислового виробництва за цей період зріс на 36 відсотків, у тому числі на підприємствах важкої індустрії на 52. За перше півріччя 1957 року в Криму було випущено промислової продукції на 51 відсоток більше, ніж за відповідний період 1953 року (*там само.*— С. 117).

Зростання виробництва окремих найважливіших видів промислової продукції характеризувалося такими показниками. Наприклад, порівняно з 1953 роком видобуток залізної руди зріс на 36 відсотків, виробництво електроенергії — на 57, консервів — на 54, вина — на 104, стінового каменю — на 72, гіпсу — на 39 (*там само.*— С. 117).

У сільському господарстві виробництво основних видів продукції за вказаний період також відчутно зросло: молока — на 69 відсотків, м'яса — на 42, городини — на 62, фрук-

тів і винограду — на 32. З 1956 року на півострів перестали завозити городини, оскільки місцеві господарства почали вирощувати її достатньо для забезпечення населення (*там само.*— С. 118).

Вражаючими були досягнення і у сфері житлово-комунального господарства. Якщо за 1945—1953 роки в цю галузь було вкладено близько 90 мільйонів карбованців (без Севастополя), то за 1954—1956 роки — 146,5 мільйона.

Автомобільним транспортом загального користування в 1956 році вантажів перевезено в 4,7 рази більше, ніж у 1953. Зросло перевезення й залізницею, особливо після відкриття паромної переправи через Керченський півострів.

Відчутно розширилася торговельна мережа, що дало можливість збільшити на третину товарообіг (*там само.*— С. 120).

Що зробила Україна для підняття Криму, можна було реально побачити і через десять років. Виступаючи на пленумі Кримського промислового обкому КП України 9 липня 1963 року, його перший секретар М. Суркін, зокрема, визнавав: «Випуск валової продукції промисловості області збільшився за десять років у 3,4 рази. Капітальні вкладення в народне господарство за цей час зросли майже в три рази і склали понад 1,5 мільярда карбованців. До ладу діючих увійшло 76 крупних промислових об'єктів.

За останнє десятиліття в містах і робітничих селищах введено будинків загальною площею понад 2,8 млн. квадратних метрів. Виросло 78 нових шкіл на 37.550 місць, на 11,5 тисячі збільшилася кількість місць у дитячих садках і яслях. Приблизно на 1,5 мільйона зросла кількість відпочиваючих на курортах Криму.

Помітних успіхів досягло за минуле десятиліття сільськогосподарське виробництво області. Валове виробництво м'яса нині становить 160 відсотків до 1953 року, виробництво молока зросло більш як у два рази, винограду — в 14 разів. Площі під садами розширились у 3 рази, а під виноградниками в 9 разів.

А як виросли люди! Якщо в 1953 році в нас нараховувалося 12 тисяч спеціалістів з вищою освітою, то минулого року їх було вже понад 30 тисяч осіб, збільшилась більш як у два рази кількість спеціалістів із середньою освітою і становить нині 46 тисяч чоловік» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 3037.— Арк. 3—4).

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ ПОТІК НА ПІВОСТРІВ

І от коли йдеться про людей, то треба підкреслити, що саме Україна поділилася ними з новою своєю областю, саме вони стали тим кістяком, що взяв на себе відродження спустошеного війною півострова, хоч у цей час великої кількості робочих рук потребували й південні області республіки. З приєднанням Криму до УРСР її керівники домоглися від союзних властей зняття з республіки плану переселення до Кокчетавської і Кустанайської областей Казахстану. Відтепер ці переселенські потоки спрямовувалися Україною до Криму. Скажімо, вже в 1955 році з Київської області сюди переїхало 150 родин, з Сумської — 591, Черкаської — 258, а з Вінницької — 500 (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 3.— Спр. 50.— Арк. 1, 31, 39, 60).

Як і одразу після війни, з 1954 року до Криму не переселяли жителів західних областей УРСР. Але з 1957 року починається масове переселення до Криму вихідців з цього регіону. Так, планом того року передбачалося відправити на півострів з Волинської області 600 родин, Рівненської — 100, Дрогобицької — 600, Станіславської — 950, Львівської — 300, Тернопільської — 1150 і Чернівецької — 500 (*там само.*— Спр. 51.— Арк. 49).

Обговоренню цієї проблеми було присвячено спеціальну нараду в Сімферополі 7—8 травня 1957 року, на якій уряд УРСР визначив конкретні напрямки роботи щодо організованого переселення й своєчасного забезпечення житлом переселенців. Тодішній Голова Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко затвердив протокол цієї наради, яким передбачалося «посилити подання допомоги в будівництві житла для переселенців та відповідальність тресту Кримсільбуд» за виконання договірних зобов'язань перед колгоспами з тим, щоб до 15 червня ц. р. розпочати спорудження в колгоспах господарським та підрядним способом усіх будинків для переселенців згідно плану» (*там само.*— Спр. 45.— Арк. 5).

Як результат, станом на 1 січня 1958 року до Криму прибула 6101 сім'я з плану 6000 (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 3.— Спр. 52.— Арк. 5).

І якщо протягом 1950—1954 років з України до Криму переїхало 24.968 родин, то протягом 1955—1957 — вже 39.878. Зокрема, в сільській місцевості на півострові вони розселилися таким чином: Ялта — 1.063, Азовський район — 1.326, Балаклавський — 2.871, Бахчисарайський — 3.576, Білогірський — 4.022, Євпаторійський — 1.035, Зуйський — 3.995, Красноперекопський — 1.885, Куйбишевський — 1.100, Октябрський — 2.464, Приморський — 2.460, Сакський — 1.359, Сімферопольський — 1.572, Советський — 1.151, Судацький — 1.850, Чорноморський — 1.356 (ДААРК: Ф. 3026.— Оп. 4.— Спр. 516.— Арк. 20).

Уживаючи відповідних заходів щодо облаштування переселенців на півострові, владі УРСР вдалося і в наступні роки досягати стабільності цього процесу. І це давало підставу планувати на першу семирічку (1959—1965) переселення до Криму з областей УРСР 50 тисяч родин (*там само.*— Спр. 152.— Арк. 94).

Одним із джерел поповнення кримського українства на початку 60-х років стало переселення на півострів цілих сіл, що потрапляли в зону затоплення Київського водосховища. Наприклад, у повному складі переселився в Октябрський район Криму колгосп імені Ватутіна Чорнобильського району Київської області. Тоді ж багато жителів Вищедубчанського і Чорнобильського районів Київської та Остерського і Михайло-Коцюбинського — Чернігівської, населені пункти яких мали йти під воду, одержали пропозиції переїхати до Кримської області (*там само.*— Спр. 178.— Арк. 52). У зв'язку з цим голова колгоспу імені Крупської Азовського району Черфас просив Раду Міністрів УРСР доселити один із таких населених пунктів Придніпров'я до його господарства (*там само.*— Арк. 520).

Така увага українського уряду до забезпечення кримських сіл робочою силою дала відчутні результати: за переписом 1970 року в них проживало 361,5 тисячі осіб — на 113 тисяч більше порівняно з переписом 1959 року (ЦДАВОВУ: Ф. 4626.— Оп. 3.— Спр. 851.— Арк. 54). Це був єдиний приклад такого різкого збільшення сільського населення в Україні. За винятком Закарпатської, де сільське населення за вказаний період зросло на 28 тисяч осіб, усі інші регіони України дали від'ємний результат, а в цілому в республіці ця група жителів скоротилася тоді більш як на 2 мільйони (*там само.*— Арк. 54).

ВПРОВАДЖУВАТИ УКРАЇНСЬКУ МОВУ ПРОСИВ КРИМСЬКИЙ ОБКОМ ПАРТІЇ

Відповідаючи на Кримській обласній партконференції 10 березня 1954 року на запитання її делегата Сущенка з приводу порядку введення на півострові української мови, зокрема в радянських установах, школах, пресі, радіо і т. д., тодішній другий секретар ЦК КП України Микола Підгорний сказав так: «Це питання, наскільки мені відомо, хвилювало трудящих Кримської області ще задовго до того, як був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу Української РСР. Мабуть, чутки просочувалися потроху, і навколо цього питання складалася певна, як кажуть, громадська думка, і питання в тому, як буде відбуватися українізація, як будуть приїжджати українські працівники з інших областей і цілий ряд інших питань хвилювали населення Кримської області.

Я повинен сказати, що ці розмови цілком безпідставні, треба мати на увазі, що на Україні таких областей, як Кримська, або майже таких, є багато. Сюди відносяться Ворошиловградська, Сталінська і ряд інших областей, де викладання в школах відбувається російською мовою, діловодство також ведеться російською мовою. Очевидно, точно так буде і в Кримській області.

Що стосується шкіл, то навіть у західних областях України в нас є російські школи, так, як і по всій Україні, але в цих російських школах викладається українська мова як предмет. Я не збираюся стверджувати, але думаю, що так, очевидно, буде і тут. Нічого поганого в цьому я не бачу, якщо в російських школах буде викладатися українська мова. Викладають же інші мови. Кажуть, що діти будуть перевантажені, але, зрозуміло, що вони будуть перевантажені не більше, ніж діти трудящих усіх областей Української РСР.

Діловодство є і залишається російською мовою. Немає ніякої потреби переводити діловодство на українську мову. Зрештою, як це можна подумати перевести діловодство в установах на українську мову в той час, коли люди не знають української мови. Адже для того, щоб перевести все діловодство на українську мову, треба знати мову, треба,

щоб були люди, які володіють мовою, а це не вирішується за 1—2—10 років, це тривалий процес, поки людина вивчить мову на такому рівні, щоб вести діловодство в установі. Що стосується радіо, кіно, переписки — все те саме буде так, як і було. І ми ніколи не ставили перед собою завдання, що як тільки приєднається Крим до України, все піде уверх дном, усе перевести на українську мову.

Крім того, я повинен сказати, що діловодство в ЦК партії ведеться українською мовою, але одночасно переписка з ЦК КПРС, усі протоколи, звернення і т. д., йде російською мовою, хоча я не знаю, якою мовою т. Полянський одержує протоколи — українською чи російською. Так що, я думаю, це не повинно ні в якій мірі турбувати трудящих і парторганізацію Кримської області» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 4990.— Арк. 184).

Питання про запровадження української мови на півострові було поставлено кримськими властями через півроку. 13 вересня 1954 року в листі на адресу ЦК КП України, затвердженому постановою бюро обкому, зокрема, зазначалося: «В зв'язку з передачею Кримської області до складу Української РСР, Кримський обком КП України вважає необхідним ввести в 1955—1956 навчальному році вивчення української мови і літератури в школах Кримської області» (*там само.*— Спр. 4998.— Арк. 247).

Затримка на рік із введенням української мови пояснювалася тим, що в області не було необхідної кількості педагогів, котрі б її знали. Так, з 2193 учителів початкових класів тільки 94 володіли нею. Але й вони не мали досвіду викладання цього предмету. А всього треба було підготувати 1500 викладачів для II—IV класів на короткотермінових курсах, забезпечити підручниками 320 семирічних та і 140 середніх шкіл.

Крім того, в кожному семирічну школу необхідно було направити одного викладача української мови, а в середню — двох, усього — 600. Вони, до речі, мали вести заняття в школах, робітничої та сільської молоді (*там само.*— Арк. 247—248).

Для забезпечення методичної роботи і здійснення контролю за рівнем викладання української мови і літератури в школах передбачалося ввести додатково в штат облвно трьох інспекторів, а Севастопольського, Сімферопольського, Керченського, Ялтинського, Євпаторійського, Фео-

досійського, Джанкойського, Білогірського, Красногвардійського і Сакського відділів освіти — по одному, а при обласному інституті вдосконалення вчителів відкрити кабінет української мови і літератури в складі завідуючого і двох методистів (*там само.* — Арк. 248).

Зрозуміло, що запровадження в Криму української мови не скрізь і не в усіх викликало задоволення, у зв'язку з чим у доповіді обкому зазначалося: «Нам не треба недооцінювати фактів неправильного розуміння переходу Криму до складу УРСР, фактів (хоч і поодиноких), але все ж наявних, нездорових чи хворобливих настроїв і висловлювань.

Деякі наші працівники помилково розцінюють заходи щодо ознайомлення з українською мовою і вивченням її в школах як українізацію. Таким товаришам необхідно роз'яснити, що ці заходи нічого спільного з українізацією не мають» (*там само.* — Спр. 5813. — Арк. 21).

Завдання міськкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій, радянських органів і органів народної освіти полягає в тому, наголошувалося далі, аби наполегливо роз'яснювати вчителям і батькам важливість цього заходу, добитися, щоб учителі початкових класів поставилися з глибокою свідомістю до виконання свого обов'язку (*там само.* — Арк. 22).

Посиленої уваги вчителям початкових класів надавали тому, що вони повинні були перекваліфікуватися на місці, на літніх курсах. А для семирічних і середніх шкіл області Міністерство народної освіти УРСР мало направити до початку навчального року 640 учителів української мови і літератури (*там само.* — Арк. 21).

Однак життя розпорядилося так, що в Криму не стали чекати із запровадженням української мови до початку нового навчального року. Вже з 25 листопада 1954 року цей предмет почали викладати в п'яти початкових класах шкіл №№ 21 і 24 та в початковій № 12 Сімферополя. Як інформувало Міністерство освіти ЦК КП України, «перший день викладання української мови в школах пройшов задовільно. Діти з великим інтересом швидко і правильно засвоювали вимову українських слів і речень» (ЦДАВОВУ: Ф. 166. — Оп. 15. — Спр. 1436. — Арк. 253).

Для розгортання цієї роботи в області провели з учителями одноденний семінар, під час якого було опрацьовано навчальний календарний план до кінця року, всім учителям

4

С П И С О К

шкіл Кривської області, в яких запроваджується
випускanna української мови

Назва і тип школи	В яких класих	У них учнів
<u>3 II чверті 1934-35 навчального року</u>		
Початкова школа в 12 м. Сімферополь	IУ	48
Семирічна школа в 21 м. Сімферополь	II	48
Семирічна школа в 24 м. Сімферополь	II-в	40
	II-о	30
	III	47
<u>3 III чверті 1934-35 навчального року</u>		
Дніпківська початкова школа Куликівського району	II	2
	III	1
Богатирська початкова школа Куликівського району	II	3
	III	3
	IУ	3
Нижньогорська середня школа Нижньогорського району	II	33
Дніпропетровська семирічна школа Луцького району	II	18
Комінтернівська семирічна школа Луцького району	II	15
Ізясська початкова школа, м. Ізяс	II	17
	IУ	9
Середня школа в Ізяс, м. Ізяс	III	30
Белогорська семирічна школа Белогорського району	II	25
Вітровацька початкова школа Євпаторійського району	II	2
	IУ	4
Тонська початкова школа Зуйського району	II	9
Початкова школа в ІІ, м. Зеносія	II	35
Ізясська середня школа, м. Ізяс	II	27

вручили навчальні програми й по одному примірнику підручника з української мови, зі змістом якого їх ознайомили.

Для запровадження української мови в усіх школах області з 1955—1956 навчального року потрібно було підготувати на короткотермінових курсах 2150 учителів молодших класів, призначити для роботи в V—X класах 700 викладачів української мови та забезпечити всіх учнів необхідною кількістю підручників (*там само.*— Арк. 253).

У доповіді на пленумі обкому партії 27 січня 1955 року, зокрема, відзначалося, що після передачі області до складу УРСР серед жителів Криму «значно підвищився інтерес до вивчення життя нашої республіки, її економіки, науки і культури... Про зрослий інтерес до культури українського народу свідчить те, що під час гастролей у Криму українських театрів і хореографічних колективів трудящі області проявили глибокий інтерес, ці спектаклі і концерти відвідали понад 100 тисяч осіб. Усе більше зростає інтерес до української культури і мови. За минулий період в області продано тільки книг українською мовою на суму 376 тисяч карбованців, особливо великий попит на такі книги, як «Кобзар» Т. Г. Шевченка, твори Ів. Франка, Ольги Кобилянської і твори радянських українських письменників. Крім того, серед передплатників поширено 23011 екземплярів газет і журналів українською мовою. З великим успіхом демонструються українські кінофільми» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 52.— Спр. 5813.— Арк. 20).

Виголошуючи цю доповідь, секретар обкому В. Клязника підкреслював: «Необхідно, щоб наша преса — обласні, міські, районні газети — більше уваги приділяла висвітленню життя нашої республіки, допомагала б трудящим області встановлювати тісний зв'язок з робітниками, колгоспниками, механізаторами сільського господарства, діячами науки і культури, з передовими підприємствами, колгоспами України, широко розповісти на своїх сторінках про їхнє життя і трудові подвиги. Необхідно широко практикувати поїздки в області, міста, колгоспи, МТС, радгоспи, на підприємства республіки для обміну досвідом і перенесення кращих методів праці в свою роботу» (*там само.*— Арк. 21).

Але ці завдання, які ставилися в доповіді секретаря обкому, не привернули уваги учасників пленуму. Як свідчить його стенограма, ніхто з виступаючих в обговоренні не

торкнувся цієї проблеми. Більше того, не знайшлося місця, аби хоч згадати про неї і в резолюції.

За таких умов, природно, на той час і не поставало питання про запровадження української мови в діловодство обласних установ. Уперше українська мова прозвучала на обласному рівні тільки 12 березня 1957 року у виступі секретаря Джанкойського райкому партії Куца. Після нього українською говорили секретар обкому партії Чирва, а також секретарі райкомів: Сакського — Кулик і Кіровського — Лисий (*там само.*— Оп. 53.— Спр. 546.— Арк. 36—38, 41—46, 49—53, 7476).

У завершальному слові перший секретар обкому Комяхов також українською мовою оцінив їхній крок так: «Ряд товаришів — Куц, Чирва, Кулик, Лисий — виступили українською мовою. Це вперше на зборах обласного партійного активу. Ми вважаємо, що це цілком правильно і закономірно. І думаємо, що було б також правильно, коли б товариші, які володіють українською мовою, виступали в районах, колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, на підприємствах, у творчих організаціях, наукових установах, в школах і вузах. Це тому, що в Криму більше 250 тисяч осіб українського населення.

Нам відомо, що такі товариші з обласного активу, як Корницький, Коровченко, Стенковий, П'ятак, Максименко, Цимбалюк, Левченко, Сосницький, Скородинський, Рунак, Мельник, Сороковський, Мазурець, Кравець, Клязника, Прикордонний, Гумпер, Руденко і ряд інших товаришів знають українську мову, могли б виступати перед масами, однак вони цього чомусь не роблять. А дарма. Українську мову любить і поважає народ» (*там само.*— Арк. 81).

Сам же Комяхов довго не зважувався виголошувати доповіді українською мовою. Вперше він це зробив тільки 28 квітня 1959 року. За його прикладом тоді виступили українською мовою вже відомі Куц та Чирва, а також секретарі Зуйського та Білогірського райкомів Пархоменко і Панкратьєв і начальник обласного управління культури Карпенко (*там само.*— Арк. 1—28, 29—32, 36—39, 51—57, 76—79, 83—87).

Тим часом у школах процес використання української мови рік у рік поширювався. Якщо в перший рік вона вивчалася в 38 класах 24 шкіл 619 учнями, то через два роки

за навчальним планом Міністерства народної освіти України працювало вже 115 класів 70 шкіл, у яких вчилася 2383 дітей.

За три роки школи, районні, міські і обласний відділи народної освіти, Кримський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів нагромадили певний досвід у справі запровадження і вивчення української мови, що створило сприятливі умови для повсюдного її введення в школах півострова (ЦДАВОВУ: Ф. 166.— Оп. 15.— Спр. 2358.— Арк. 97).

Проте збільшення класів з українською мовою викладання не розв'язувало всіх проблем. Відсутність у Криму шкіл з повним циклом навчання українською мовою ускладнювало становище дітей переселенців, а особливо учнів 5—10 класів, які вже освоїли формулювання теорем, законів з математики, фізики, хімії та з інших предметів рідною мовою, і багато з них не змогли переключитися на російську мову, і або залишалися на повторний рік у тому ж класі, або полишали школу, про це писав у серпні 1957 року завідуючий обласним відділом народної освіти О. Косяк (ДААРК: Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 3956.— Арк. 195).

«У той же час,— продовжував він,— у багатьох селах, де зосереджені переселенці української національності, є достатня кількість учнів для відкриття паралельних класів з українською мовою викладання. Так, у Верхнесадовській семирічній школі Бахчисарайського району в I класі нині навчається 13 українців, а з 1 вересня там до I класу прийде 17 українців. У Скалистівській початковій школі цього ж району на 72 учнів — 30 дітей переселенців-українців, у тому числі в I класі 12, у II — 10. У Кренківській початковій Куйбишевського району з 17 учнів — 14 українців. Таке становище і в деяких школах Сімферопольського та ряду інших районів області.

Однак до нинішнього часу організація класів з українською мовою навчання стримується через пасивність у цьому питанні керівників шкіл і органів народної освіти, а також через відсутність належного контролю за цим з боку партійних і радянських організацій. Крім того, створення початкових класів з українською мовою навчання гальмується відсутністю таких семирічних і середніх шкіл, а тому учні і батьки не бачать перспектив для подальшого нормального навчання.

Обласний відділ народної освіти провів облік дітей переселенців-українців, які бажали навчатися рідною мовою. В результаті бесід з батьками виявилось, що таке бажання виявили 496 осіб, з них учнів I—IV класів — 217, V—VII — 201, і VIII—X — 68. У Сакському районі — 65, Джанкойському — 68, Октябрському — 51, Сімферопольському — 59» (*там само.*— Арк. 196).

Для розв'язання цієї проблеми О. Косяк пропонував створити поки що міжрайонну українську школу-інтернат у Сімферополі на 180—200 учнів на базі колишнього дитячого будинка (*там само.*— Арк. 197).

Доповідню завідуючого розглянуло бюро обкому партії 16 серпня 1957 року. В його рішенні «Про організацію школи з українською мовою навчання в м. Сімферополі», зокрема, зазначалося, що протягом останніх років до області посилювався потік українців-переселенців, значна кількість їх прибула до обласного центру. Разом з ними прибуло тільки з 1953 року 9457 дітей, більшість з яких до переїзду в Крим вчилися в українських школах і виявляють бажання продовжувати навчання рідною мовою.

У той же час, відзначалося далі в постанові бюро, відсутність семирічних і десятирічних українських шкіл не дає можливості задовольнити законні бажання батьків вчити своїх дітей рідною мовою, заважає закріпленню переселенців-українців, а також гальмує організацію окремих початкових класів і шкіл з українською мовою навчання в місцях зосередження переселенців, оскільки позбавляє перспектив у навчанні цих дітей рідною мовою в семирічних і середніх школах.

Виходячи саме з цього, бюро обкому партії та виконком обласної ради депутатів трудящих вирішили організувати з 1 вересня 1957 року в м. Сімферополі середню школу-інтернат з українською мовою навчання для 280 учнів 5-10 класів.

8 жовтня О. Косяк доповідав на пленумі обкому: «З часу приєднання Криму до Української РСР школи області здійснюють поступовий перехід на навчальний план Міністерства освіти УРСР. У цьому навчальному році вже повсюдно з II-го класу вивчається українська мова як предмет, у 117 школах для нагромадження досвіду вона запроваджена в V—VII класах, а в місті Сімферополі за рішенням обкому партії та облвиконкому організована

З И Т С О К

школ Кременской области, в которых по етом ирениона-
 ному Украинского языка в отдельных классах, как
 предмет.

По состоянию на 15 мая 1957 г.

Наименование района и школы	В каких классах и количество УЧЕНИКОВ						Итого кл. уч.
	II	III	IV	V	VI	Итого	
	кл.уч.	кл.уч.	кл.уч.	кл.уч.	кл.уч.	кл.уч.	
г.Славгород							
1. Средняя школа 2	-	-	-	-	2	80	1 32 3
2. Семидатная школа 11	-	-	-	1	30	-	1 30
3. " " " 24	-	-	-	2	83	-	2 83
р.Корчье							
4. Средняя школа 1	-	-	-	1	40	-	1 40
5. " " " 2	-	-	1	40	-	-	1 40
6. " " " 3	1	30	-	-	-	-	1 30
7. " " " 5	1	37	-	-	1	35	1 37 35
8. " " " 9	-	-	1	40	-	-	1 40
9. " " " 10	-	-	-	-	1	35	1 35
10. Начальная школа 11	1	17	1	31	-	-	1 17 31 49
11. Средняя школа 17	2	90	-	-	-	-	2 90
12. Средняя школа 18	-	-	-	-	1	39	1 39
13. Школа-интернат	1	30	1	30	1	30	1 30 30 90
г.Льва							
14. Семидатная школа 3	-	-	1	23	-	-	1 23
15. Начальная школа 4	-	-	-	-	1	40	1 40
16. Средняя школа 8	-	-	-	-	1	37	1 37
17. Семидатная школа 9	-	-	-	-	1	33	1 33
18. " " " 10	-	-	-	-	1	40	1 40
19. Средняя школа 15	1	40	-	-	-	-	1 40
20. " " " 18	1	30	-	-	-	-	1 30
г.Матюкино							
21. Средняя школа 1	-	-	1	33	-	-	1 33
22. Семидатная школа 5	-	-	-	-	1	35	1 35
23. " " " 6	1	37	-	-	-	-	1 37
24. Средняя школа 10	1	35	-	-	2	70	1 35 70 105
г.Фельшанка							
25. Средняя школа 2	-	-	-	-	2	50	2 50
Алешинский район							
26. Алешинская ср.ш. 1	-	-	-	-	1	33	1 33
27. " " " 12	-	-	-	-	2	57	2 57
28. Угледобная как семидатная школа	-	-	-	1	35	-	1 35
29. Малоречевская ср.ш. школа	-	-	-	-	1	41	1 41

И. П. М. Д. Д.
 И. П. М. Д. Д.
 И. П. М. Д. Д.

У. П. М. Д. Д.

II III IV V VI Итого
 кл. уч. кл. уч. кл. уч. кл. уч. кл. уч. кл. уч.

Белогорский район

30.	Полтавская сред. школа	-	-	-	-	-	5	36	-	-	2	36
31.	Верхне-Саловская сем. школа	-	-	1	30	-	-	-	-	-	1	30
32.	Роскошская сем. шк.	-	-	-	-	1	5	-	-	-	1	6
33.	Промышленниковская нач.шк. школа	1	8	1	7	1	4	-	-	-	3	15
34.	Семёновская нач. шк. / комплексная /	1	14	1	12	-	-	-	-	-	2	26

Белогорский район

35.	Белогорская сред.школа	-	-	-	1	42	-	-	-	-	1	42
36.	" " сем.шк. №6	-	-	-	2	28	-	-	-	-	2	30
37.	Богородская сред.школа	-	-	-	-	-	1	33	-	-	1	33

Истринский район

38.	Красновская нач.школа / комплексная /	1	6	1	9	-	-	-	-	-	2	15
39.	Защитная нач.школа / комплексная /	1	4	1	4	-	-	-	-	-	2	8
40.	Зеленовская нач.шк. / комплексная /	1	5	1	4	-	-	-	-	-	2	9
41.	Колосовская нач.шк.	1	10	-	-	-	-	-	-	-	1	10

Истринский район

42.	Славская нач.школа	1	14	1	12	-	-	-	-	-	2	26
43.	Полтавская нач.шк.	-	-	-	-	-	1	32	-	-	1	32

Красноярский район

43.	Троцкая средняя школа	-	-	-	-	-	-	1	12	-	1	12
44.	Красноярский район	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Красноярский район

44.	Степановская сред.школа	-	-	1	30	-	-	-	-	-	1	30
45.	Народная нач.шк. / комплексная /	1	4	1	3	1	2	-	-	-	2	9
46.	Борисовская нач.шк.	1	7	1	4	1	3	-	-	-	2	11
47.	Красноярская нач.шк. / комплексная /	1	7	1	4	1	3	-	-	-	2	11

Ленинский район

48.	Семёновская средняя школа	-	-	1	28	-	-	-	-	-	1	28
-----	---------------------------	---	---	---	----	---	---	---	---	---	---	----

Нижегородский район

49.	Нижегородская сред.шк.	-	-	-	-	1	25	-	-	-	1	25
50.	Ново-Ивановская сем.шк.	1	20	1	15	-	-	-	-	-	2	35
51.	Безрубовская нач.шк.	1	20	-	-	-	-	-	-	-	1	20
52.	Серебрянская нач.шк.	-	-	1	14	-	-	-	-	-	1	14

перша школа з українською мовою навчання, в якій вчиться 214 учнів. Школа і гуртожиток при ній забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами. За ініціативою Сімферопольського міськкому КП України для неї виділено добре шкільне приміщення. Але в роботі школи є великі труднощі. Найбільш досадним є те, що доводиться через відсутність місць у гуртожитку багатьом учням відмовляти в прийомі. В той же час виділені приміщення під гуртожиток цієї школи зайняті посторонніми особами, а міськвиконком заходів до їх виселення не вживає. Ми дуже просимо Вас, товаришу Мазурець (голова міськвиконкому — В. С.), у кінці кінців переселити їх. Цим Ви дасте можливість великій кількості дітей навчатися рідною мовою. Адже така школа в області поки що одна, тоді як до Вітчизняної війни їх було 38, і, до речі, не було масового переселення в Крим з корінних областей України, як нині» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 536. Арк. 71—72).

Однак у Криму мало зважали на проблеми української мови. Скажімо, зовсім не зачепили її учасники зборів обласного і Сімферопольського міського активу 13 серпня 1958 року, які розглянули питання про «Про перебудову системи народної освіти» (*там само.*— Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 975.— Арк. 1—73). Про українську мову згадав у своєму виступі лише секретар Сімферопольського міськкому партії Ананьєв, але тільки в інформаційному контексті, мовляв, вона вводиться в п'ятих класах як предмет (*там само.*— Арк. 28).

Але й за таких умов українська мова поступово проклала собі дорогу на півострів. У 1958—1959 навчальному році її вже вивчали в усіх других, третіх та п'ятих класах 19766 учнів (ЦДАВОВУ: Ф. 166.— Оп. 15.— Спр. 2591.— Арк. 75).

Цей процес розвивався фактично до прийняття нового союзного закону про освіту, яким передбачалося право батьків вибирати мову навчання своїх дітей. Відтепер українську можна було вивчати добровільно, що й призвело до трагічних наслідків її використання на півострові.

А поштовхом до згортання її вивчення став лист кількох батьків, котрі звернулися до ЦК КПРС і ЦК КП України із скаргою на нібито примушування їхніх дітей навчатися українською мовою. Цього було достатньо, щоб негайно зібралось бюро обкому партії для розгляду питання «Про

факти порушення принципу добровільності у вивченні української мови в середній школі № 15 м. Сімферополя».

Перший секретар обкому Василь Комяхов, секретар з ідеології Іван Чирва, інші члени цього органу, які ще вчора ратували за використання української мови, тепер з гнівом зазначали, «що в окремих школах м. Сімферополя мали місце факти порушень статті 9-ї Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР».

Грубі перекручення мали місце в дотриманні принципу добровільності у вивченні української мови мали місце в 15-й середній школі м. Сімферополя. Керівництво і первинна партійна організація цієї школи в період підготовки до нового навчального року не організували проведення широкої масово-політичної роботи серед батьків по роз'ясненню Закону про перебудову школи. Замість копіткої виховної роботи серед батьків, і особливо тієї групи, яка організовано добивалася відміни вивчення української мови в 5«А» і 5«Б» класах і введення навчального плану РРФСР, питання вивчення української мови спробували вирішити адміністративним шляхом. Директор школи т. Шалін, зав. навчальною частиною, секретар парторганізації т. Рускол допустили стосовно батьків і учнів, які не побажали вивчати українську мову, елементи безтактності, різними шляхами затягували задоволення їхніх законних вимог» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 53.— Спр. 1440.— Арк. 241).

Дісталось на бюро не лише керівникам школи: «За відсутність партійної принциповості і наполегливості при вирішенні питання про дотримання 9-ї статті Закону про школу завідувачому облвно тов. Косяку О. С. оголосити догану».

За несвоєчасне реагування на факти порушення принципу добровільності у вивченні української мови в 15-й середній та деяких інших школах завідувачому відділом шкіл обкому КП України т. Пастушенку М. С. оголосити догану...» (*там само.*— Арк. 243).

Після такого засідання бюро обкому в багатьох відпало бажання пропагувати впровадження української мови на півострові. Відтепер вона починає витіснятися різними методами. Наприклад, мотивуючи збитковістю, те ж бюро обкому 15 грудня 1959 року ліквідувало газету «Радянський Крим», припинило дубляж українською мовою журналу

«Блокнот агітатора», бюлетеня «Виноградарство і садівництво Криму» (там само.— Спр. 1442.— Арк. 26—29).

Жодним словом про поширення української книги не згадується в спеціальній постанові бюро обкому та облвиконкому «Про заходи щодо поліпшення розповсюдження книг у Кримській області» від 27 січня 1960 року (там само.— Спр. 1895.— Арк. 118—121).

Також не згадується про українську книгу і в подібній спільній постанові щодо поліпшення роботи бібліотек (там само.— Спр. 1896.— Арк. 43—47).

С П И С О К

школ с українським напрямом навчання в Кримській області.

По состоянию на 15 декабря 1959 года.

№ п/п:	Название школы	Классы										
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	
<u>г. Симферополь.</u>												
1.	Средние школы	8	4	6	11	29	41	35	72	48	71	308
2.	Школа-интернат	26	30	30	30	30	30	29	21	-	-	236
<u>Белогорский р-н.</u>												
1.	Дожиновская 8 летняя школа.	6	3	5	5	-	-	-	-	-	-	19
2.	Давиновская 8 летняя школа.	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6
<u>Джанкойский р-н.</u>												
1.	Столбовская н/ш.	3	3	6	4	-	-	-	-	-	-	16
2.	Копанская н/ш.	4	4	4	3	-	-	-	-	-	-	15
<u>Черноморский р-н.</u>												
1.	Морская	2	2	-	4	-	-	-	-	-	-	8
2.	Ново-Глядиновская	3	4	3	1	-	-	-	-	-	-	11
		52	50	54	64	59	71	64	78	48	71	606

Смирнов

Не обмовилося бюро обкому й словом про навчання українською мовою, коли 8 квітня 1960 року розглядало питання «Про керівництво Сакським райкомом партії перебудовою шкіл у світлі Законів Верховних Рад СРСР і УРСР про школу» (*там само.*— Спр. 1895.— Арк. 219—222).

Щоправда, в постанові бюро обкому від 26 лютого 1960 року щодо покращання роздрібної торгівлі газетами і журналами в області рекомендується «приділяти особливу увагу повній реалізації дубляжу газет «Крымская правда», «Крымский комсомолец» (*там само.*— Спр. 1895.— Арк. 213).

І це в той час, коли за свідченням керівників кримської освіти, «після прийняття Закону про школу громадськість області висловлювалася за вивчення української мови. Лише невеличка частина батьків за різними мотивами виявила бажання, аби їхні діти не опановували її» (ЦДАВОВУ: Ф. 166.— Оп. 15.— Спр. 3205.— Арк. 100).

Далі в цьому документі підкреслювалося, що досвід останніх років показав, що вивчення української мови не тільки не становить труднощів для учнів, а навпаки, сприяє піднесенню успішності з російської мови. Наприклад, успішність учнів шкіл Кримської області з російської мови в 1954 році, коли українська мова не вивчалася, становила 91,1%, а в 1961 — 91,6. Дотримання паралельності у вивченні української і російської граматики підносить грамотність учнів з обох споріднених предметів (*там само.*— Арк. 101).

Однак кількість школярів, котрі вивчали українську мову, почала зменшуватися. Якщо в 1960—1961 навчальному році її опановувало 24075 п'ятикласників, то з них у 6 класі наступного року продовжило вчити українську мову вже 22868 (*там само.*— Спр. 3542.— Арк. 55).

Поза школою на офіційному рівні українська мова використовувалася в Криму лише під час приїзду зарубіжних українців. А програмою перебування в області групи товариства об'єднаних українців Канади передбачалося навіть вивісити на приміщенні вокзалу в Сімферополі «вітальне гасло українською мовою» (*там само.*— Спр. 2309.— Арк. 174).

Українською мовою спробував виступити на одному з урядових прийомів у Ялті 21 серпня 1960 року тогочасний перший секретар ЦК КП України Микола Підгорний. Але

оскільки він плутав українські слова з російськими, то Хрущов його обірвав: «Николай Викторович, ты забыл украинский язык, давай дуй по-русски, так будет всем понятно» (Крымская правда.— 1998.— 21 квітня).

Звичайно, після такої рекомендації Хрущова присутні при цьому місцеві керівники намагалися не зачіпати проблеми української мови, якщо не було вказівки згори. Бо тільки через рік, коли ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову «Про заходи по забезпеченню прийому радянських та іноземних туристів у місті Севастополі», в Криму повернулися до використання української мови, щоправда в оригінальному вигляді: своєю постановою бюро обкому зобов'язувало «встановити на шосе Ялта-Севастополь вказівники російською, українською та латинською мовами» (*там само.*— Спр. 2303.— Арк. 158).

Очевидно, про вживання української мови йшлося і на бюро обкому 10 червня 1961 року, коли там затверджувалася програма перебування в Криму групи американських українців, хоча в протоколі про це і не згадується (*там само.*— Спр. 2305.— Арк. 179—180).

Але про її широкий розвиток не знаходимо ніяких проявів турботи. На зборах обласного активу 10 листопада 1961 року, де розглядалося питання про розвиток школи, доповідач бідкався лише тим, що учні «мають слабкі знання з основ наук, особливо з російської мови, математики і фізики» (*там само.*— Спр. 2308.— Арк. 35).

Більше цікавив кримські власті стан з вивченням математики. Скажімо, цьому питанню 1 грудня 1961 року було присвячене засідання бюро обкому, на якому підкреслювалося, що «приділяється велика увага ідейно-політичному вихованню школярів на уроках математики. Зараз багато вчителів склали і розв'язують з дітьми задачі за матеріалами ХХІІ з'їздів КПРС і КП України, семирічного плану розвитку народного господарства СРСР, України і Кримської області, розкриваючи тим самим велич нашої держави, грандіозні успіхи будівництва комунізму» (*там само.*— Арк. 130).

Правда, на пленумі обкому 26 січня 1962 року його секретар І. Чирва зазначив у своїй доповіді, що «дуже мало приділяється уваги вивченню української мови» (*там само.*— Спр. 2709.— Арк. 30). Однак ця репліка не була

конкретизована ні у виступах членів обкому, ні у резолюції пленуму.

І тільки на черговому пленумі 6 вересня 1962 року, який присвячувався також ідеологічним питанням, редактор газети «Кримська правда» В. Клязника повернувся до українських проблем на півострові. Зокрема, він тоді говорив: «Я вважаю, що в нашій області незадовільно пропагується українська література. Ми — молода область України. Але область, яка всіма своїми історичними коренями була зв'язана з Україною.

Белінський, Чехов, Горький та інші діячі високо цінували українську культуру.

У нас є вузи, технікуми, школи. Ця молодь колись піде працювати за межі Криму, в області нашої республіки, і коли вона буде знати українську культуру, мову, побут, їй буде легше трудитися. В наших клубах рідко побачиш концерти художньої самодіяльності українською мовою.

Я недавно був у колгоспах. Їдеш пізно ввечері, дівчата йдуть з роботи, співають українські пісні, приємно слухати. Значить, в області є живі люди, є сили, які можуть нести в маси українську культуру.

Чому б нашому телебаченню не практикувати показ концертів української пісні, музики, танцю. Я вважаю, що це правильно, і нам треба українське мистецтво пропагувати.

У нас маленький тираж газет, що виходять українською мовою: «Кримського комсомольця» і «Кримської правди», і він не освоюється. Це недопустимо» (*там само.*— Спр. 2712.— Арк. 102).

Проте схвалення подібні ініціативи не знаходили, бо ніяких заходів після них щодо розвитку української мови не розроблялося. Вже пізніше, після приходу до керівництва республікою Петра Шелеста, українською мовою, траплялося, проголошували вітальні адреси ЦК КП України, як це було на I обласній сільській партійній конференції (*там само.*— Спр. 3280.— Арк. 136—137). Або висловлювали їх напам'ять під час зустрічі високих гостей. Наприклад, у квітні 1964 року бюро Кримського обкому затвердило вітальне слово Хрущову саме українською мовою. А от Президенту Алжиру Ахмеду Бен Беллі, котрий прибув до Криму разом з ним, вітання виголошувалося російською (*там само.*— Спр. 3612.— Арк. 283).

Ось таке ставлення до української мови — хто хотів — вчив, хто не хотів — не великий гріх, — призвело до того, що різко скоротилася кількість шкіл, де навчання велося українською мовою. В 1966—1967 навчальному році їх було всього 3 школи-інтернати — Джанкойська 8-річна на 210 учнів, Сімферопольська середня — на 308 і Гвардійська 8-річна на 175 (ЦДАВОВУ: Ф. 166.— Оп. 15.— Спр. 5407.— Арк. 76, 175, 397).

Через рік українську школу в Джанкої ліквідували, а в 1970—1971 навчальному році залишилася тільки одна така в Сімферополі, в якій навчалася 412 учнів (*там само.*— Спр. 7787.— Арк. 130). Наступного року в ній уже не набирався перший клас, не планувалося й ІХ—Х (*там само.*— Спр. 8185.— Арк. 105).

Що це означало, зрозуміло однозначно: українська школа в Криму перестала існувати.

І про її майбутнє за умови шаленої критики на адресу книги колишнього першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста «Україно наша Радянська» на зборах партійногосподарського активу Кримської області 10 квітня 1973 року, годі було й думати.

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІДМОВЛЯЛИСЯ, АЛЕ НЕ ВІД УКРАЇНСЬКИХ РОБОЧИХ РУК

Однак саме за участю українців планувалося і надалі розв'язувати в першу чергу проблему освоєння зрошуваних земель Криму, що тільки й могло підносити його виробничий потенціал. Наприклад, протягом 1971—1975 років на півострів було переселено 19.650 родин з північних і західних областей республіки, що на 2 з лишком тисячі перевищувало встановлене завдання. Крім того, 788 українських родин було переселено в господарства, що підпорядковувалися Севастополю. Разом це становило майже п'яту частину всіх переселень, що здійснювала УРСР (*там само.*— Спр. 850.— Арк. 153).

За цей час жоден з районів Кримської області, як і Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської і Чернівецької, не мав від'ємного приросту населення (*там само.*— Спр. 851.— Арк. 55).

На наступну п'ятирічку (1976—1980) до Криму планувалося переселити з інших областей України ще 8000 родин. Уже в 1976 туди при плані 2000 переїхало 2174 (*там само.*— Арк. 153). А тому цілком вірогідними виглядали плани природного приросту сільського населення на півострові за п'ятирічку на 47,1 тисячі осіб, що становило майже десяту частину від загальноукраїнського показника (*там само.*— Арк. 47—48). Можна порівняти, що в прилеглих Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях цей показник був значно меншим: відповідно 21,5, 25, 8 і 23, 3 (*там само.*— Арк. 47—48).

Крім того, Кримська область за тієї демографічної ситуації, що складалася в Україні, була чи не єдиною в республіці, де до 1991 року сільське населення могло збільшуватися. На цю дату його тут мало вже мешкати 437, 3 тисячі (*там само.*— Арк. 54).

Однак уже в 1979 році кількість сільського населення Криму сягнула 723.436 осіб (Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1990.— Т. X.— С. 184). А через десять років воно збільшилося ще на 23 тисячі — перепис 1989 року зафіксував в сільській місцевості Криму 746.226 осіб.

І ось тут знову проявився вже свого роду класичний феномен втрати українства. Загальновідомо, що після 1954 року в колгоспи і радгоспи Криму переселяли родини українських хліборобів, серед яких був дуже мізерний відсоток інших національностей. Проте, за даними 1989 року, знову незбагнено переважала кількість росіян у сільській місцевості — 417619, у той час як українців лише 252.500.

Питання, що виникають у зв'язку з цим, цілком законні, оскільки статистика природного приросту сільського населення Криму в 1970 році, наприклад, свідчить, що він найвищий саме в тих районах півострова, де найбільший відсоток українського населення. Так, якщо середній показник по області тоді дорівнював 16,0, то в Джанкойському — 20,7, Красноперекоському — 21,7, Первомайському — 22,8, Роздольненському — 22,7 (ЦДА-ВОВУ: Ф. Р-582.— Оп. 11.— Спр. 1529.— Арк. 2).

Усього українців у Криму перепис 1989 року зафіксував 625.919 осіб. З них народилися на півострові 181.819 (росіян — 828.761), інші — переселенці: з Вінницької області — 33.956 (2.366), Волинської — 9.936 (948), Ворошиловградської (Луганської) — 9.580 (7.893), Дніпропетровської — 16.047 (6.271), Донецької — 16.851 (14.658), Житомирської — 24.662 (2.370), Закарпатської — 2.148 (398), Запорізької — 17.725 (10.831), Івано-Франківської — 6.930 (767), Києва — 2.585 (1.564), Київської — 16.808 (2.779), Кіровоградської — 11.534 (2.391), Львівської — 9.534 (1.985), Миколаївської — 9.338 (3.680), Одеської — 10.253 (5.976), Полтавської — 24.878 (2.551), Рівненської — 10.212 (1.039), Сумської — 30.034 (5.076), Тернопільської — 7.679 (593), Харківської — 11.724 (5.668), Херсонської — 35.552 (11.340), Хмельницької — 28.217 (1.902), Черкаської — 15.526 (1.437), Чернігівської — 21.773 (1.987) і Чернівецької — 2.967 (601).

Українці переїжджали до Криму не лише з власне території УРСР. Міграційні потоки принесли їх з різних куточків колишнього СРСР. Наприклад, з Білорусі — 1.971 (росіян — 8.901), Узбекистану — 1.590 (8.945), Казахстану — 8.426 (31.953), Грузії — 915 (6.642), Азербайджану — 460 (5.848), Литви — 855 (3.713), Молдови — 2.012 (2.745), Латвії — 364 (2.169), Киргизії — 739 (3.699), Таджикистану — 627 (3.333), Вірменії — 195 (3.172), Туркменії — 432 (2.325), Естонії — 125 (982), з-за кордону — 2.026 (4.904).

Але, природно, найбільше українців дісталось з-поза меж України до Криму з Російської Федерації — 31.299 (росіян — 603.797). Матеріали перепису засвідчують, що, як правило, основна маса переселенців до Криму прибула саме з регіонів компактного розселення українців, де вони раніше й домінували. Однак за переписом бачимо головним чином мігрантами на півострів з тих країв росіян, а українці становлять у середньому десятую частину загальної маси. Скажімо, з усіх тих, хто переїхав з Краснодарського краю — 37.950 — українців лише 1.632. Аналіз переселення з інших країв і областей Російської Федерації, де українці були автохтонами або активно колонізували територію, дає подібну картину: Красноярський край відповідно 13.207 і 829, Приморський — 12.362 і 1.397, Хабаровський — 7.718 і 861, Амурська область — 4.765 і 420, Белгородська — 10.657 і 724, Брянська — 27.203 і 521, Воронежська — 25.885 і 2.205, Волгоградська — 9.708 і 571, Курська — 33.090 і 569, Омська — 8.714 і 824, Оренбурзька — 10.563 і 983, Ростовська — 18.583 і 1.213, Саратовська — 11.441 і 756...

РАЗОМ З КРИМОМ УКРАЇНІ ПЕРЕДАЛИ ПРОБЛЕМУ ДЕПОРТОВАНИХ НАРОДІВ

Аналізуючи факт передачі Криму Україні в 1954 році, зарубіжні українознавці звернули увагу на ще одну досить важливу деталь цієї «щедрості» Москви.

Народовбивство, що його вчинив кремлівський уряд над татарами Криму, справило глибоке враження на тюрків і мусульманські народи узагалі. Москва, як писав відомий діяч української еміграції Панас Феденко, не може знайти виправдання для цього народовбивства, тим паче, що з Криму виселено навіть комуністів-татар. Тому більшовицька влада СРСР уважала за вигідне зняти з себе відповідальність за цей злочин і перекласти його на українців (*Феденко П. Україна після Сталіна.*— Мюнхен, 1956.— С. 35).

Тому, «даруючи» Україні Крим у 1954 році, Москва водночас передала їй велику й складну проблему з поверненням, виселених більшовиками, кримських татар, болгар, греків, німців, вірмен, яка з часом однак мала постати і яку відтепер належало розв'язувати вже Києву.

І вона справді досить швидко постала перед українським керівництвом. Буквально через кілька тижнів після приєднання півострова до України тодішній перший секретар Кримського обкому партії Д. Полянський звернувся з проханням до першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, аби той порушив питання перед Москвою про недопущення повернення до Криму депортованих. Чи мало місце подібне звернення до ЦК КПРС, залишається невідомим, оскільки в архіві колишнього ЦК КПУ мені не вдалося його виявити.

В усякому разі проблема цивілізованого повернення депортованих з Криму не вирішувалася. Тим паче, коли 28 квітня 1956 року Указом Президії Верховної Ради СРСР кримські татари були звільнені із спецпоселення без права повернення конфіскованого під час виселення майна і без права повернення в рідні місця, то цим самим зав'язувався новий вузол складних проблем для українського керівництва, оскільки було зрозумілим, що депортовані не змиряться з таким чином визначеною їхньою майбутньою

Проект письма в ЦК КП Украины
6
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ УКРАИНЫ
КРЫМСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ

146е

15. марта 1954 г.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАИНЫ

товарищу ЮРИЧЕНКО А.И.

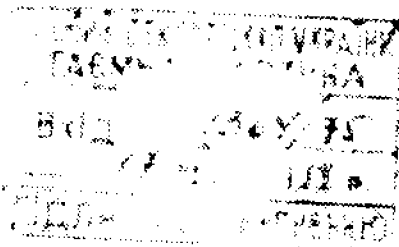
Крымский обком партии просит Вас войти с ходатайством в ЦК КПСЗ о запрещении всем административно-высланным в 1944 году возвращаться и проживать на территории Крымской области.

Проект письма на имя товарища Дружова Н.С. прилагается.

Секретарь Крымского
обкома КПУ

Подпись
/Д. Подлинский/

20.3

долею. І не могло воно відгородитися спеціальною постановою Ради Міністрів СРСР від 15 грудня 1956 року № 1501-050 «Про розселення татар, німців, греків, болгар, вірмен та інш. осіб, котрі раніше проживали в Кримській області і тепер повертаються з місць спецпоселення», якою всім вищеназваним заборонялося мешкати в Запорізькій, Одеській, Херсонській, Миколаївській, Кримській і Закарпатській областях (*там само.*— Оп. 25.— Спр. 218.— Арк. 29).

Скажімо, станом на березень 1957 року на територію УРСР прибуло вже 714 кримських татар: до Запорізької області — 628 осіб, до Херсонської — 86 (*там само.*— Оп. 24.— Спр. 4544.— Арк. 54). До цих переселенців місцева влада застосовувала різні заходи, аби повернути їх назад або через оргнабір змусити виїхати до інших областей. Із Запорізької області, наприклад, у лютому 1957 року відправили в Сталінську область 5 родин, у лісову промисловість об'єднання «Печораліс» — 2 (*там само.*— Арк. 54).

Однак, незважаючи на такий жорсткий контроль за поверненням татар навіть у прилеглі до півострова області, в силу різних обставин місцева влада змушена була до 1967 року прописати на території Криму 27 осіб татарської національності (*там само.*— Оп. 25.— Спр. 218.— Арк. 29).

Після того, як Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року було відмінено обмеження на проживання на території Кримської області виселених осіб татарської національності, вони великими групами почали повертатися на півострів і звертатися до партійних і радянських органів щодо надання житла і прописки.

Відвідуючи владні структури, представники кримськотатарського народу вимагали опублікувати в «Кримській правді» і «Курортній газеті» Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року, який зобов'язував прописувати татар у першу чергу, без перешкод і поза нормами житлової площі, а також дозволити вільну купівлю і спорудження будинків.

Крім того, ставилися питання про поширення на кримських татар дії постанови Ради Міністрів СРСР про пільги для переселенців, призупинення прийому переселенців на півострів з інших регіонів тощо...

Особливо ж занепокоїли керівництво області вимоги татар вилучити літературу, в якій «висвітлювалася зрадницька діяльність татар у період тимчасової окупації Криму німецько-фашистськими загарбниками» (*там само.*— Спр. 72.— Арк. 6—7).

Окремі представники кримськотатарського народу в обороні своїх прав почали погрожувати різними акціями протесту. Скажімо, Герой Радянського Союзу Абжураїм Решидов на початку листопада 1967 року направив на адресу Головного Маршала авіації Вершиніна телеграму, якою попереджував, що покінчить самоспаленням, якщо до 50-річчя Жовтневої революції йому не буде надане житло. В селі Генеральському Алуштинського району Сеїр Джемалядинов разом із сім'єю в 6 осіб на знак протесту з приводу відмови в наданні житла оголосив голодування (*там само.*— Арк. 10).

По суті, лише ці та інші подібні рішучі дії кримських татар давали їм можливість впливати на владу і поступово закріплюватися на півострові.

Станом на 15 листопада 1969 року в Криму проживало вже 2365 осіб, але з них прописку одержали лише 867, іншим відмовили, мотивуючи це відсутністю санітарної норми (13,5 кв. метра на одного мешканця).

Поряд з цим деяка частина кримськотатарського населення почала осідати в сусідніх областях. Так, у Запорізькій області тоді проживало 1169 осіб, у Херсонській — 830, Одеській — 40, а в Краснодарському краї — 6680 (*там само.*— Спр. 218.— Арк. 30).

Зрозуміло, що обмеження владою повернення кримськотатарського населення на свою історичну батьківщину викликало в нього негативну реакцію, його представники почали вдаватися до різних актів протесту. Наприклад, 28 червня 1968 року 30 осіб з'явилися в приймальні Кримського облвиконкому й почали вимагати зустрічі з його головою. Цього вони не домоглися, і тільки за допомогою міліції їх змусили покинути приміщення.

15 серпня 1968 року вже близько 100 громадян з дітьми розташувалися біля входу до облвиконкому, заявляючи про свої права на повернення, поєднуючи протести з цього приводу з антирадянськими висловлюваннями. Влада відреагувала не лише застосуваннями сили, а й організацією судового процесу над Ісмаїловим (*там само.*— Арк. 30—31).

А. № 1308 VI Д. Х. № 1.
(18000 от 2.10.72, 20201)
26

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАИНЫ

товарищу ШЕРЫЯКОМУ В.В.

*Губановы
Министерство
внутр.*

В соответствии с Вашим поручением проверены обстоятельства выселения 30 ноября 1972 года из сел Красный Крам и Спокойное Симферопольского района Крымской области в Херсонскую область 3-х семей татарской национальности - Губанова, Мазина и Курсейтовой.

Для проверки на место в декабре 1972 года выезжали ответственные работники отдела административных органов Управления делами Совета Министров УССР, Прокуратуры республики, Министерства внутренних дел УССР и Министерства юстиции УССР.

Установлено, что семья Губанова прибыла в Крымскую область в сентябре 1971 года, а семьи Мазина и Курсейтовой в августе - сентябре 1972 года. Эти семьи, в количестве 14 человек /5 взрослых и 9-ть детей/, прибыли из Узбекской ССР в Симферопольский район в неорганизованном порядке и поселились на жительство в селах Красный Крам и Спокойное.

В нарушение действующего законодательства, без ведома и разрешения местных органов власти они заключили с местными жителями Крот А.Т., Арсеновой У.Г. и Филипповой А.С. сделки купли-продажи домовладений без соответствующего удостоверения их в нотариальных органах.

Народный суд Симферопольского района, по иску районного прокурора, 21 июня и 28 августа 1972 года признал эти сделки недействительными. В соответствии с решениями суда гр-не Губанов, Мазин и Курсейтова обязаны были освободить дома после возврата им домовладельцами денег, полученных при совершении сделок купли-продажи, что выполнено не было.

Вместо принятия мер к возврату продавцами лицами денег гражданам, купившим у них дома, председатель Симферопольского райисполкома г.Тарасюк И.С. и его заместитель г.Лазуткин В.П.

ЦК КП Украины
Заказный бланк. II сектор
Вх. № 371/1-3 арк.
1972 г.
Полное поверенное

З метою закріпитися в Криму татарське населення пішло на купівлю в масовому порядку житлових приміщень, у багатьох випадках колишніх своїх власних будинків. На це влада відреагувала досить оперативно, намагаючись через суди анулювати акти куплі-продажу з подальшим примусовим виселенням. Однак при виконанні ухвал суду кримські татари проявили акти непокори. Скажімо, в селі Воїнка Красноперекопського району під час виселення родин Османа Мамбетова і Алі Табаха близько двохсот мешканців кримськотатарської національності проявили активний спротив. Влада змушена була призупинити виселення (*там само.*— Арк. 32).

Рішуча наполегливість, з якою кримські татари захищали своє право на проживання на півострові, очевидно, мала вплив, оскільки тодішній міністр внутрішніх справ УРСР І. Головченко змушений був запропонувати розглянути питання про «можливість організованого набору деякої частини таких громадян і розміщення їх у тих районах області, де необхідна робоча сила і є можливість надати житлову площу» (*там само.*— Арк. 33).

Проте організованого переселення кримських татар на їхню історичну батьківщину в масовому масштабі влада УРСР не могла розгорнути з різних причин. У 1969 році з плану 150 родин прийняли лише 104, в 1970 — відповідно 100 і 45, в 1971 — 100 і 65. На 1972 рік Рада Міністрів УРСР дозволила організоване переселення ще 50 кримськотатарських родин з Узбекистану (*там само.*— Спр. 702.— Арк. 2—3).

Політика стримування переселення кримськотатарського населення не давала бажаних для влади результатів, оскільки при цьому збільшувалася кількість неорганізованих переселенців. Якщо в 1973 році таких до Криму прибуло 32, в 1974 — 128, в 1975 — 605, то в 1976 — 901 особа (*там само.*— Спр. 1401.— Арк. 26).

Через те, що влада всіляко протидіяла закріпленню їх на території області, татари змушені були звертатися із скаргами аж до найвищих московських інстанцій. З цього приводу міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков інформував першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького в грудні 1976 року: «Заявники повідомляють, що окремі працівники радянських і адміністративних органів Кримської області не дають їм можливості прописатися на підшукану

житлову площу, перешкоджають оформленню договорів куплі-продажу житлових приміщень, по суті відмовляються розглядати їхні заяви з цих питань, а інколи насильно вивозять їх за межі області і виселяють з куплених ними будинків» (*там само.*— Арк. 26).

Як приклад, М. Щолоков описував виселення родини ветерана війни Файзуліна з села Дивне Білогорського району, котру насильно вивезли на автомашині вночі (*там само.*— Арк. 16).

Оскільки факти насильного виселення кримських татар з уже куплених помешкань продовжувалися й далі, то окремі з них стали вдаватися до актів самоспалення. Зокрема, це здійснив 23 червня 1978 року Муса Мамут, котрого з родиною видворяли з села Донське Сімферопольського району. На його похоронах, інформував ЦК КПРС В. Щербицький, котрий ще раніше пропонував Москві вжити рішучих заходів до самовільних переселенців, «були розгорнуті транспарант на білій простині і три чорні стрічки з написами націоналістичного змісту: «Він покінчив життя самоспаленням в знак протесту проти дискримінації на Батьківщині», «Дорогому Мусі Мамуту — жертві справедливості від кримськотатарського народу» тощо. Під час похорону виступило 4 чоловіки, один з них сказав, зокрема: «Муса загинув за справедливу справу. Ми клянемося продовжити його справу і доб'ємося, щоб Крим — наша батьківщина, став нашим» (*там само.*— Спр. 1668.— Арк. 50).

Численні архівні документи свідчать, що кримські татари продовжували боротьбу за своє повернення на батьківщину мужньо і жертовно. Важливим для них було й те, що їх підтримав славний син українського народу генерал Петро Григоренко. І зрештою вони свого домоглися.

ГОЛОСУЮЧИ НА ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ РЕФЕРЕНДУМІ, КРИМЧАНИ НЕ ПРИСЛУХАЛИСЯ ДО БАХАРЄВА Й «КРЫМСКОЙ ПРАВДЫ»...

Трагічні наслідки сімдесяти чотирьох років панування більшовицької влади не обмежилися лише численними безневинними жертвами в період цієї вакханалії. Вони нагадують про себе й тією спадщиною її національної політики, коли цілі народи інтернувалися на інші території, що залишилося на довгі роки вогнищем міжетнічних конфліктів, ускладнюючи процес самовизначення й відродження власної державності.

Коли ж з другої половини 80-х років ХХ століття розпочався закономірний історичний процес розпаду більшовицької імперії, то комуністична номенклатура, аби її зберегти і самій втриматися при владі, вдалася до розпалювання російського націоналізму, хапаючись за нього, як за рятівне коло.

Розуміючи, що доля СРСР залежить насамперед від позиції України, Москва вдалася до провокування сепаратиських настроїв у різних регіонах цієї республіки. Скажімо, раптом виникає проблема русинства в Закарпатті, яку створюють за допомогою заокеанських ділків від науки, розпалюються пристрасті навколо сумнозвісної Донецько-Криворізької республіки...

Але особливу ставку зроблено на відірвання Криму від України.

На думку відомого українського політика Миколи Порівського, це має свої закономірності, оскільки зареєстровані на півострові 160 тисяч членів КПРС завжди були найконсервативнішою частиною компартії. Чи не половину з них становили відставники армії, військово-морського флоту, КДБ, політорганів та пенсіонерів з компартійної номенклатури. Ці люди особливо насторожено сприйняли процеси демократизації, що розпочалися в Україні, і протидіяли будь-яким демократичним змінам на півострові.

Особливе несприйняття викликали в них процеси українського національного відродження. Щоб протидіяти цьому, в надрах Кримського обкому партії зародилася і в вже 1988

році на обласній партконференції дістала схвалення ідея утворення автономії, аби в такий спосіб відгородитися від національно-визвольних процесів, що відбувалися в Україні (Голос України.— 1995.— 1 червня).

Прискорений процес її втілення в життя активізувався після того, як Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 року ухвалила Декларацію про Державний суверенітет Української РСР.

До руйнівного процесу цілісності території УРСР долучилася й компартія України. На засіданні секретаріату ЦК 22 жовтня 1990 року під головуванням Г. Харченка було запропоновано «комуністам-керівникам Верховної Ради УРСР внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму; Кримському обкому партії виступити з ініціативою прийняття Декларації про статус Криму» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 11.— Спр. 2240.— Арк. 17).

Крім того, спеціальними заходами доручалося секретаріатові ЦК КПУ і Кримському обкому партії «активно формувати громадську думку щодо зміни адміністративно-політичного статусу Криму» (*там само*).

І хоч комуністична більшість у парламенті УРСР гарантувала прийняття відповідного закону в угоду Кремлю, там вирішили перестрахуватися, доручивши кримській партноменклатурі організувати місцевий референдум з цього приводу.

Слухняно виконуючи ці вказівки, преса півострова розгорнула широкомасштабну пропагандистську кампанію, переконуючи населення, що всі економічні негаразди, які у зв'язку з банкрутством так званої планової економіки дедалі поглиблювалися, зникнуть, як тільки Крим одержить вищий статус.

Що дасть мешканцям півострова перетворення області в автономну республіку, не прорахували ні правознавці, ні економісти, ні історики. За що кримчани голосуватимуть, ніхто не знав, як правило, в масі говорили: потім розберемося. Водночас кримські ветерани закликали не пускати в Крим візитерів із Західної України, заборонити друкувати молодіжній газеті «Крымский комсомолец» статті, які містять іншу від офіційної точку зору на референдум.

До речі, саме ця газета, проаналізувавши ситуацію, що склалася в Криму, устами С. Сосновського 1 січня 1991 року заявила, що на півострові готується «апаратна автономія, за

якою ховається апаратна автократія». Однак керівник прес-центру обкому партії В. Козубський заявляв на спеціально скликаному засіданні прес-клубу «Кримської правди» з приводу результатів майбутнього референдуму: «Я впевнений, що перемаже здоровий глузд, що кримчани не відмовляться від того, аби стати господарями своєї долі» (Кримська правда.— 1991.— 8 січня).

Наголошуючи на тому, що в області створено могутній народногосподарський потенціал, «Кримська правда», яка особливо старалася довести необхідність виділення півострова в особливий статус, оцінюючи основні виробничі фонди промисловості, сільського господарства, будівництва, зв'язку приблизно в 9 мільярдів, а валовий національний продукт регіону в 11,4 мільярда карбованців, забувала нагадати вклад України в розвиток області, починаючи з 1954 року.

Навпаки, з її сторінок систематично велася цілеспрямована агітація проти українського національного відродження. Так, делегат XXVIII з'їзду Компартії України, начальник відділу охорони праці науково-виробничого об'єднання «Фотон» М. Чернишов повідомляв кримчан зі сторінок цього часопису, що в столиці республіки «неприємно вразив жовто-блакитний прапор, що майорів над будинком виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів» (Кримська правда.— 1991.— 1 січня).

Нічого не бачу осудливого в самій національній символіці, розповідав далі М. Чернишов, але коли, мовляв, «відкидаються законні державні символи, це не приносить нічого, крім відчуття анархії і насилля» (*там само*).

Такі пасажі, що кидалися в непоінформоване правдивою інформацією середовище кримчан, сприяли нагнітання нездорової обстановки в суспільстві, підігріванню напруження у відносинах між росіянами і українцями. Але робилося це свідомо, оскільки ні сам Чернишов, ні журналістка «Кримської правди» Г. Томашевська, яка брала в нього інтерв'ю, навіть не згадали про загальновідоме: на той час біля будинку Київради поряд з національним синьо-жовтим прапором висів і тодішній державний прапор УРСР — червоно-лазуревий.

Економічний ефект від кримських курортів щорічно тоді становив понад 1 мільярд карбованців. Але кримський бюджет мав від цього лише 1 мільйон. На цьому тлі,

визнавали місцеві чиновники,— Крим справді колоніальна курортна територія. Але чому так сталося? Чи винна в цьому Україна? Жодного слова.

Щоправда, лунали тверезі голоси, які прямо вказували на винуватця всіх бід, що впали на півострів. Так, начальник підвідділу головного планово-економічного управління облвиконкому Г. Пономарьов, роз'яснюючи причини низької економічної віддачі від курортів для бюджету області, писав, що ще «в 60-х роках ВЦРПС (тобто, Москва — В. С.) передала свої функції в Криму більш як 450 підприємствам, об'єднанням та відомствам різних регіонів СРСР. Як кажуть, від Москви до самих до неосяжних окраїн... У відданні ж шести кримських територіальних об'єднань профспілок зараз тільки 16 відсотків від загальносоюзного фонду здравниць, у яких для кримчан путівки фактично не виділяються. Крім того, місцевим радам заборонено розміщувати на Чорноморському узбережжі Криму заклади відпочинку для місцевого населення» (Кримська правда.— 1991.— 10 січня).

«Рада Міністрів СРСР,— продовжував Г. Пономарьов,— замість того, щоб рятувати кримські курорти, ухвалює, зрозуміло, без будь-якого погодження з облвиконкомом, рішення за рішенням про будівництво нових відомчих здравниць... Практично не беручи участі у формуванні бюджету місцевих рад, центральні відомства не мають наміру це робити і в майбутньому. Тим часом, за економічними розрахунками, тільки платежі за землекористуваннями курортними територіями могли б дати кримським курортам понад 400 мільйонів карбованців на рік» (*там само*).

Однак, і на цьому треба наголосити, в тій же «Кримській правді», зовсім не аналізувалися економічні зв'язки півострова з іншими областями УРСР. Напередодні кримського референдуму така спроба була зроблена лише раз на сторінках цієї газети заступником голови облагропрому В. Пробийголовою.

Він, зокрема, навів дані, які не дуже сподобалися ідеологам кримської автономії: прихід дніпровської води допоміг збільшити середньорічне виробництво зерна більш як удвічі, овочів — в 1,8 раза, плодів і ягід — більш як у 4,5, м'яса — майже в 3,5, яєць — у 4,9 раза.

Тільки завдяки зрошуваному землеробству виробництво всієї сільськогосподарської продукції за період з 1963 року

зросло в 2,5 рази, а прибуток колгоспів збільшився майже в 5 разів.

Такі успіхи в сільськогосподарському виробництві, продовжував В. Пробийголова, залежали також і від того, що з України йде повне забезпечення мінеральними добривами, без яких немислимий інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва, саме вона майже повністю постачає прокат чорних металів, чавунні, сталеві та пластмасові труби...

Далі В. Пробийголова зробив ще одне дуже важливе уточнення: розвиток потужностей Криму неможливий без енергетичних ресурсів — 7,3 мільярда кіловат-годин електроенергії (91 відсоток) область «імпортує» з України. А це, мовляв, ще раз підтверджує тісний економічний зв'язок з УРСР. Розривати ці зв'язки — нерозумно.

Такі слова, очевидно, вжалили кореспондента О. Базюка, котрий перелякано запитав:

«Чи означає це, що ви проти автономії?»

«Ні в якому разі,— відповів В. Пробийголова,— але в складі України» (Кримська правда.— 1991.— 11 січня).

Це уточнення В. Пробийголова зробив не випадково: кримська влада, хоч і запевняла, що в її плани не входить повернення області до складу Російської Федерації, організувала референдум з такими питаннями для відповіді, які повністю виключали майбутню долю півострова в складі України. Бо після цього в зручний час планувалося оголосити про відміну Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1954 року (про те, що цей Указ підтверджений спеціальним Законом СРСР, кримська преса замовчувала).

Досягнувши бажаного результату на кримському референдумі 20 січня 1991 року, кримська партноменклатура досить легко пододала й інший рубіж: 12 лютого комуністична більшість у Верховній Раді УРСР ухвалила постанову про перетворення Кримської області в автономну республіку.

Черговим кроком для створення бази для відриву півострова від України був всесоюзний референдум на підтримку оновленого СРСР. Які він мав наслідки, досить промовисто пояснив на пленумі Кримського обкому партії 11 травня 1991 року доцент П. Хрієнко: «За те, щоб бути в складі Союзу РСР на принципах Декларації про державний суверенітет, 17 березня в Криму проголосувало 84,6 відсотка

від числа тих, хто взяв участь у голосуванні. Це — факт. Нікуди від цього не дінешся. Але я маю й інший факт. Понад дві третини кримчан, за даними досліджень, якими я керував, ніколи не знайомилися із змістом згаданої Декларації. Переконали, що й багато присутніх у цьому залі також толком не вникли й її зміст. Виходить так, що загальний рівень нашої політичної культури дозволив голосувати за те, чого більшість не знає» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 55.— Спр. 7021.— Арк. 65).

У той же час місцеві комуністичні лідери на чолі з Головою Верховної Ради Криму Миколою Багровим обмежили доступ на півострів українських газет та журналів, скоротили трансляції українських радіо- та телепрограм, а в місцевих засобах масової інформації розпочали шалену кампанію дискредитації та паплюження всього українського і всіляке популяризування сепаратистських ідей.

Щоб створити видимість підтримки цих дій населенням, КДБ та військова розвідка Чорноморського флоту через свою агентуру швидко створили маріонеткові організації російсько-націоналістичного спрямування, до яких їм вдалося залучити людей переважно пенсійного віку. На фінансування їх діяльності комерційними організаціями підозрілого походження виділялися величезні кошти, здобуті нерідко в результаті кримінальних афер, як це було зі скандально відомою фірмою «Імпекс 55» (Голос України.— 1995.— 1 червня).

А пленум Кримського — тепер уже республіканського — комітету компартії ставив своїм завданням добиватися: «Невід'ємним правом Кримської АРСР повинні стати власність на землю і природні ресурси, недоторканість території, право самостійно визначати й регламентувати функціонування різних форм власності, визначати політику в питаннях мови, культури й освіти, самостійно здійснювати на своїй території бюджетну, цінову, податкову, кредитну, інвестиційну політику, міжреспубліканські й зовнішньо-економічні зв'язки» (ЦДАГОУ: Ф. 1.— Оп. 55.— Спр. 7021.— Арк. 89—91).

Усе це робилося за сценарієм з Москви, вказівки якої слухняно виконували компартійні чиновники як у Сімферополі, так і в Києві. Недивно, що вони й підтримали гекачепістів у серпні 1991 року.

Але якщо в Києві компартійна номенклатура, рятуючи власну шкуру, з готовністю проголосувала за Акт проголошення незалежності України, то кримська верхівка, яка завжди була тісно пов'язана з московською комуністичною елітою, приділяючи їй курортному обслуговуванню надзвичайно багато уваги, за що одержала величезні кошти з партійної каси на створення численних фірм, підкорилася командам з столиці тепер уже сусідньої держави: для того, щоб протидіяти поширенню української державної влади на півострові, Верховна Рада автономії 4 вересня 1991 року ухвалила Декларацію про державний суверенітет Криму.

У цьому документі зазначалося, що Крим вважається учасником союзного договору і зовсім не згадувалося про входження півострова до складу України (Кримська правда.— 1991.— 6 вересня).

Такий крок був можливим уже тому, що кримська компартійна номенклатура не втратила ніяких своїх позицій у зв'язку з підтримкою заколотників з ГКЧП. Вона навіть свого лідера Багрова, котрий відверто став на їхній бік, переобрала на посаді Голови Верховної Ради Криму.

Подібний поворот у кримських подіях заохотив багатьох антиукраїнськи налаштованих політиків і політиканів на півострові. Вже згадувана обласна молодіжна газета навіть дозволила собі не опублікувати в черговому номері повідомлення про Акт проголошення України самостійною державою, продовжуючи друкувати карту СРСР і Криму.

Цей же «Крымский комсомолец» уже 24 серпня 1991 року чітко вказав, куди треба повернути вектор місцевої політики: «Остановив танки, Россия спасла Свободу. Но сама она в Крым не придет». Тобто, необхідно ставити питання знизу.

І цей заклик не залишився голосом волаючого в пустині: «Кримська правда» 12 вересня надрукувала статтю депутата Верховної Ради КАРСР В. Межака під заголовком «Вернути Крим у Росію».

Крим повинен мати автономію в складі Російської Федерації, наголошувалося в цій публікації, або свій окремий вагон у поїзді. Те, що півострів має вже свій вагон у складі Українського поїзду, автора не влаштовувало. Не міг він пояснити читачам і те, що дасть така пересадка.

Та це не обходило ідеологів відділення Криму від України. У ході підготовки до Всеукраїнського референдуму

на підтвердження Акта про державну незалежність України вони повсякчас переконували місцеве населення, що Крим — це не Україна.

Один з таких — кореспондент «Крымской правды» (після проголошення Україною незалежності редакція демонстративно припинила україномовний випуск, посилаючись на нерентабельність) М. Бахарєв — 5 жовтня глузливо писав: «Захотят ли крымчане жить под жовто-блакитным флагом?»

Цитуючи свою подібну публікацію річної давності, М. Бахарєв зневажливо відгукувався про державницькі устремління українців: «Но толпа, подогретая националистическими амбициями, не есть многонациональный народ Украины, мнение которого никто не спросил. И уж, конечно, это решение вызовет резко негативную реакцию абсолютного большинства населения Крыма, который 36 лет назад был подарен Украине в честь 300-летия ее воссоединения с Россией» (Крымская правда.— 1991.— 18 жовтня).

Ставши рупором російських шовіністів Криму, ця газета аж захлиналася від антиукраїнства. У переддень Всеукраїнського референдуму з її сторінок можна було довідатися, що ніхто практично в Криму не проголосує на підтримку самостійної України, а відтак півострів засвідчить про свою приналежність до Росії. Спеціальна передова М. Бахарєва «Тоска по родине» закінчувалася словами: «Я зачеркну слова «Да, подтверждаю», проголосовав тем самым против независимости Украины». А поряд газета опублікувала зразок бюлетеня з перекресленим словом «Так» (Крымская правда.— 1991.— 30 листопада).

Але населення Криму, в першу чергу, звичайно, українці, більшість яких, незважаючи на асиміляцію, на примусове переписання їх та їхніх предків на росіян, генетично відчули свою приналежність до України. Вони пішли на виборчі дільниці й сказали своє слово.

3 грудня «Крымская правда» змушена була оголосити результати волевиявлення кримчан: 54,2 відсотка від тих, хто узяв участь у референдумі, або 561.498 громадян, висловилися за те, щоб Крим був українським.

Незважаючи на песимістичні прогнози Бахарєва, захотіли жити під синьо-жовтим прапором і 57 відсотків севастопольців.

Коментарів з приводу цих результатів у газеті Бахарєв не опублікував, оскільки цей оракул виявився неспроможним відчути українськість Криму.

Він, як і всі російські шовіністи, не зрозуміли, що Крим був українським, і таким він залишиться, його майбутнє — тільки з Україною.

Це змушений був визнати інший ідеолог сепаратизму — вже цитований Межак, який раніше переконував мешканців півострова не голосувати за незалежність України: «поезд ушел, а крымский вагон уже намертво прицеплен к украинскому поезду» (Крымская правда.— 1991.— 26 грудня).

Це й справді так, оскільки саме так розпорядилася історія, саме такою є воля місцевого населення: Крим — український.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Alexis — 39
Абрамов — 73
Аджубей Олексій — 214
аль-Ідриса — 9
аль-Масуді — 9
Ананьєв — 250
Антонов (Антонов-Овсієнко) — 82
Антонович Дмитро — 77, 78
Артем Ф. (Сергєєв) — 126
Ахматович — 107, 111, 112, 117
- Багалій Дмитро Іванович — 8
Багров Микола — 272, 273
Байдак — 94
Бакун Лука — 134
Бакунін — 29
Бардаківський Роман — 188
Бахарєв М. — 267, 274, 275
Безбородько Олександр — 27–29, 33–35
Безрадецький Олександр — 131, 134
Бен Белла Ахмед — 255
Бененсон М. — 97–99
Берг М. — 52
Белінський — 255
Білий Андрій — 44
Білий Сидір — 42
Більчевські— й — 135
Білявський 65
Близнюк Петро — 76, 108
Богаєвський — 91, 92
Богдан — 65
Богданов — 103
Богданов М. — 69
Болгаров — 235
Болемир — 5
Борть — 65
Бравлин — 10
Бреневський — 48
Брошеван В. — 137, 141
Булганін — 215
Бурлай Кіндрат — 16
Бурштейн — 119
Бутенко — 65

Буткевич В. — 81, 82, 125, 126, 137, 138, 216, 217, 219, 220
Буяновський — 194

Ванкевич Степан — 188
Василенко — 91
Василенко М. — 107
Васильченко — 82
Ватутін — 239
Величко К. — 64
Вердеревський — 73
Вернадський В. — 51
Вершинін — 263
Ветвицька — 179
Виговський Іван — 21–23
Винниченко В. — 67, 68, 82
Вишневецький Дмитро — 14
Відфельд — 104, 105
Вільгельм II — 95
Вільнер Петро — 93, 94
Вірський Василь — 131
Воблий Кость — 131
Войков — 200, 211
Володимир Великий — 10, 32
Вольвач Петро — 205, 215
Воронцов — 26
Ворошилов — 215, 219, 220, 228
Врангель — 124, 129–132, 134–137

Гавен Ю. — 81, 137, 159
Галіп — 91
Герасимчук В. — 23
Гербельс — 122
Германарих — 5
Гіреї — 48
Гітлер — 229
Гладкий Федір — 43
Голіцин — 25
Головатий Антон — 42
Головченко — 265
Гончар Степан — 43
Гончаренко Антон Федорович — 172
Гончаренко Віктор — 222
Гончаренко Іван Харитонович — 172
Гончаренко Касьян Леонтійович — 172
Гончаренко Костянтин Харитонович — 172
Гончаренко Левко Іванович — 172

Гончаренко Панас Федорович — 172
Гончаренко Федір Миколайович — 172
Гончарова — 179
Горчаков — 94
Горшков С. — 202
Горький — 255
Горянський Павло Єрофеїч — 108, 127, 128
Греков Борис — 9
Гречуха М. С. — 218, 230
Григоренко Петро — 266
Грушевський Михайло — 8, 11, 21, 70, 75, 79
Гумпер — 245
Гутник — 111, 113

Дашкевич — 14
Дашкевич Я. — 11, 24
Дашковський — 134
Девіц фон — 104
Дегтярєв — 73
Дементьєв М. — 127
Дем'янов — 179
Ден М. — 49, 166
Денікін — 122, 124, 126, 134, 135, 144, 146
Державін — 35
Деккер — 103
Джемалядинов Сеїр — 263
Джонстон Ерік — 190
Дзержинський — 196
Дибенко — 125
Діофант — 4
Долгоруков В. — 27, 58
Долженко — 162
Домброво — 104, 111
Доронін — 198
Дорошенко Дмитро — 92, 96, 97, 111, 113, 117, 119
Дорошенко Михайло — 14
Дорошенко Петро — 66
Драк — 65
Дружиніна О. — 49, 50
Дубровський Василь — 35, 36

Едрізі — 8
Ейхельман — 91

Євстахій — 8
Єзучевський — 42

Єлагін В. — 69
Єфремов С. — 67

Жаботинський Володимир — 153–155
Жаков — 82
Жванець — 20
Жданов — 197
Желєзнов О. М. — 181

Загоровський Є. — 44
Закеров — 96
Зарубін А. — 68, 69, 71, 76
Згоровський — 178
Зігмунт — 104
Зимін І. М. — 218

Ібн Русте — 9
Ібраїмов Велі — 155, 156
Іван Васильович, князь — 29
Іван Предтеча — 6
Ігор — 10
Ізвєков — 119
Ільєвич Шмуль — 46
Іслам-Гірей — 16, 18, 19, 21
Ісмаїлов — 263
Ісус Христос — 8
князь Італійський, князь — 58
Іщенко Олександр — 225

Йордан — 5
Каганович — 215
Каганський Г. — 102
Калінін М. І. — 141, 205
Кальченко Н. — 238
Канін — 122
Кантемір — 15
Карпенко — 245
Катерина II — 26, 27, 34, 35, 37, 38, 49, 57
Катков М. М. — 218
Каховський — 44, 46
Керенський О. — 71
Кириченко О. — 226, 230, 234, 236, 260
Кисіль — 20
Кислин — 73
Кірей — 129, 131, 133
Кіров — 198, 211

Кістяківський — 91, 111, 113
Кларк Е. Д. — 56
Клейнер І. — 153
Клиша Яцько — 16
Клочковський — 120
Клязника В. — 244, 245, 255
Кобилянська Ольга — 244
Ковалевський Н. — 67
Когіта Алкас — 21
Козубський В. — 269
Коломієць М. — 63
Коломієць Олексій — 131, 134
Колчак — 64
Комяхов Василь — 209, 225, 245, 251
Конашевич-Сагайдачний — 14
Константин Порфирородний — 6
Корницький — 245
Коробченко Д. — 67
Коровченко — 245
Косіор С. В. — 126
Костянтин (Кирило) — 7, 8
Косяк О. С. — 246, 247, 251
Кош — 92, 94, 101, 105
Кравець — 245
Кравченко Михайло — 131
Красновський Іван Ігнатович — 129
Кривенко В. — 52, 57
Кривошеїн — 135
Крим Соломон — 94
Крисаченко В. — 9
Кругляк — 202
Крупська — 239
Кубко — 73
Кузьменко Михайло — 222, 225, 226, 233
Куйбишев — 212
Кулик — 245
Кумров — 104
Курилович — 73
Куусінен — 219
Куц — 245

Лата Кирило — 43
Лащенко В. — 63
Лащенко В'ячеслав — 131, 134
Левенко — 66
Левитський Микола — 87–89

Лев Мудрий — 6
Левченко — 245
Левченко Михайло — 131
Лейкон — 5
Ленін — 77, 82, 125, 140, 141, 150, 159, 226
Леонтович Володимир — 131, 134, 135
Левашов — 31
Лизогуб Федір — 103, 111–113, 117, 131, 134
Линдюк — 9
Лисий — 245
Литвин Михайло — 13
Лихонос Іван — 108
Лобак Михайло — 188
Лозинський — 42
Ломновський — 122
Лохвицький А. — 23
Лужков — 227
Людовик Четвертий — 32
Людовик ІХ — 11
Лялін М. М. — 218
Ляшкова — 179

Мазепа Іван — 25, 26
Мазурець — 245, 250
Макаренко Юхим — 43
Максименко — 205
Максименко — 245
Маленков Г. — 197, 199, 202, 208, 215, 230
Мальців Митрофан — 108
Мамбетов Осман — 265
Мамут Муса — 266
Мануїльський Д. З. — 126
Марголін Арнольд — 151, 152, 155
Маріно — 7
Марков — 65
Марков Євген — 47, 54,
Мармон — 51
Мартинич — 65
Марцелін Аміян — 5
Марченко 4— 4
Маслов В. О. — 218
Махно — 133
Мацько Денис — 108
Мацько — 65
Мащенко С. — 11
Медунов С. — 203, 206, 207, 209

Межак В. — 273, 275
Мельник — 245
Мельник М. — 15
Меркурій — 77
Микола II — 153
Миряшина — 179
Міллер Д. — 38
Міллер Жан Августович — 76, 81
Міндюк О. — 8
Мініх — 42, 58
Мірбах — 82
Мітридат Євпатор — 4
Многогрішний А. — 53, 60
Моїсеєв — 200
Молотов — 191, 215
Монатов Б. — 137
Моркотун — 132, 133
Моршин — 123
Мстислав — 10
Муленко Максим — 108
Мумм — 84, 90, 92
Муравйов — 82
Мухамед Мустафа — 23
Мясников — 84

Навроцький — 42
Надинський П. — 8, 9
Наливайко — 14
Натієв — 84, 85, 143
Немітц — 74
Неруда Пабло — 3
Нижник В. Є. —
Никифоров — 41
Никифоров 1 — 04, 119
Никорін — 222
Нікольський П. — 49, 170
Н. М. — 57
Новицький Я. П. — 37
Нуман Челебі Джихан (Ч. Челебієв) — 69, 71

Оболенський В. — 106, 122
Овсянко-Більчевський Василь — 131, 134
Огієнко Іван — 7, 8
Оглоблин О. — 25
Одинець Г. — 67
Озенбашли А. — 70, 155

Олянчин Д. — 40, 41
Орджонікідзе — 82, 212
Оренчук — 91
Орлови — 28
Осовський — 3

Павленко — 132
св. Павло — 38
Палак — 4
Палеолог Старший — 6
Палтов — 111, 112
Панін М. — 27
Панкратьєв — 245
Пантелейчук І. М. — 181
Пархоменко — 245
Паскевич — 44
Пастак А. — 101
Пастушенко М. С. — 251
Пащевський Іван — 131
Пащенко М. — 63
Перлих Сергій — 131, 134
Пессонель Шарль — 39
Петлюра — 75, 76, 131, 133, 134, 136, 151, 153, 155
Петренко — 186
Петрик (Петро Іваненко) — 25, 26
св. Петро — 38
Петро Великий — 31
Петровський Г. І. — 126?, 137, 166
Пилькевич О. — 67
Письменний — 67
Підгорний Микола — 230, 240, 253, 254
Пліній Другий — 5
Полетаєв М. — 161
Поль — 179
Полянський Д. — 197, 208, 220, 222, 226, 230, 234, 235, 241, 260
Пономаренко Гаврило — 222
Пономарьов Г. — 270
Поровський Микола — 267
Потоцький С. — 17, 20
Потьомкін — 27, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 44–46, 48
Прісовський — 135
Пробийголова В. — 270, 271
Пузакін М. — 198
П'ятак — 245

Рабинович — 119

Радзивіл — 20
Рапп — 101
Раскольников Федір — 86
Рашидов Ш. — 219, 220
Рейс — 104, 111
Реуц Павло — 43
Решидов Абжураїм — 263
Ржепецький — 111, 113
Ровинський Д. — 67
Рогоза — 111, 113
Ростовцев — 3
Рубан Василь — 28
Рубруквіс В. — 11
Руденко — 245
Рудницький Степан — 62
Рум'янцев — 29
Рум'янцев-Задунайський П. — 27
Русанович — 124

Саблаєва — 179
Саблін — 86
Савелов Л. М. — 14
Савич Семен — 21
Савка Ярослав — 188
Саїн-Гірей — 21, 22, 23
Сароес (Сафродій) — 6
Сахно-Устимович — 131, 134
Свердлов Я. — 125, 126
Святослав — 9, 10
Сейдамет Джафер — 70, 71, 75, 79, 87, 144–147
Секіринський С. А. — 44–47
Селім-хан — 48
Семененко — 73
Семенов А. — 60
Семен Олелькович — 11
Сенін І. — 226, 230
Сергійчук Б. — 70, 75, 79
Сергійчук В. — 16, 18, 20, 51, 83
Сірко — 24
Січинський В. — 3, 10, 25, 42, 51
Скакун — 73
Скальковський А. — 46
Скородинський — 245
Скоропадський Павло — 90, 94, 96, 106, 111, 122
Слабченко М. — 40
Слащов-Кримський — 136

Сливінський — 91
Слуцький В. — 81, 85
Смородін — 201
Смородін Г. — 235
Сніжний І. — 67
Соколовський — 42
Соломон — 32, 33
Сороковський — 245
Сосницький — 245
Сосницький С. Ф. — 218, 227
Сосновський С. — 268
Стадниченко — 65
Сталін — 86, 141, 190, 198, 202, 208, 214, 221, 226, 260
Старокожев — 197
Старченко В. — 192
Стевен — 103
Стенковий — 245
Степанів О. — 186
Степанов — 208
Степан Сурозький — 10
Стороженко І. — 17–19
Страбон — 4
Суворов — 48
Судоплатов Павло — 190
Сулькевич Сулейман — 94–97, 101, 104, 105, 107, 111, 112, 115,
143, 144
Сумароков — 48
Суркін М. — 237
Суровцева — 91
Сутик Захар — 43
Суховерський — 91
Суховерський Борис — 188
Сущенко — 240

Табах Алі — 265
Тарасов М. П. — 218, 220
Тасій — 4
Татищев — 103, 112, 135
Тацит — 5
Титаренко — 65
Титов П. — 197, 199, 202, 206–208, 222
Тихівський — 42
Тищенко — 65
Тищенко М. — 41
Ткаченко — 91
Томашевська Г. — 269

Трембіцький В. — 64, 76
Троцький — 77
Тугай-бей — 16–19
Тютюнник — 65

Ульянов Д. — 125
Уляницький В. — 27, 33
Усов С. А. — 157, 167

Файзулін — 266
Феденко Панас — 260
Феофан — 6
Філіпов — 221
Філонович — 42
Форманчук А. — 137, 141
Франко — 244
Фріман — 111
Фрумкін Мойсей — 159

Хаджі-Гірей — 12
Халітов — 103
Ханенко Михайло — 131
Харченко — 103
Харченко Г. — 268
Химич — 95
Хламов — 222
Хмельницький Богдан — 15–23
Хмельницький Тиміш — 16
Хоменко — 87
Христич Яким — 83, 85, 92
Хрієнко П. — 271
Хрущов Микита — 195, 206, 214–216, 230, 235, 254, 255

Цвібак — 103
Цимбалюк — 245
Цимісхій — 10

Чариков — 111
Челебі Евлія — 23, 24
Черевченко Павло — 108
Чернилівський-Сокіл — 108
Чернявський А. — 67
Чернявський Андрій — 43
Чернявський Павло — 43
Чернишов М. — 269
Черьомушкін С. — 195, 197

Чехов — 255
Чингіс (Чингісхан) — 48
Чирва Іван — 245, 251, 254
Чорний Іван — 131
Чорний Мусій — 43
Чорноусов — 127
Чуприна Василь Іванович — 172

Шалін — 251
Шангі-Гірей — 14, 15, 47, 48
Шверник М. М. — 219
Шевченко Йосип — 108
Шевченко Костянтин — 124
Шевченко Пилип — 124
Шевченко Тарас — 40, 63, 244
Шелест Петро — 255, 256
Шендель О. А. — 181
Шим?нський — 65
Шипотинник Василь — 43
Шкарупо — 179
Шкуро — 135
Шопорчук-Одинець — 134
Шульга Федір — 131, 134, 135
Шульгин Олександр — 75, 91
Штейнгель — 103
Штумм — 103

Щербанін Є. — 27
Щербина Дмитро Романович — 172
Щербина Олексій Трохимович — 172
Щербицький — 264–266
Щолоков М. — 265, 266

Юстиніан III — 6

Ян-Казимир — 20
Ярошевська Наталія — 108
Ярошевський Микола — 131
Яценко І. А. — 199

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австро-Угорщина — 82
Австрія 217
Автономна Кримська Республіка — 62, 141
Азербайджан — 258
Азія — 3, 137
Азов — 25
Азовська губернія — 37
Азовське море — 3, 7, 9, 27, 48, 51, 60, 146, 152, 153
Азовський район — 193, 206, 239
Акерман — 10
Ак-Шейхський район — 184
«Аланія» — 6
«Аланська Митрополія» — 6
Алжир — 217, 255
Алупка — 108, 206
Алушта — 59, 208
Алуштинський район — 190, 193, 198, 263
р. Альма — 204, 231
Амурська область — 259
Анатолійське узбережжя — 10
Англія — 154
Арабат, фортеця — 30, 33
Арабія — 32
Арабатська стрілка — 38
Арзамаська область — 215
Армянськ — 172
Артавда (Феодосія) — 5
Астрахань — 121
«Ахілловий біг» *див.* Тендрівська коса
Ахтіяр (Ахт Яр) — 38, 39
Ахтіярська затока — 42
- Бакси — 170, 178
Балаклава — 4, 10, 26, 38, 48, 61
Балаклавський район — 190, 193, 198, 239
Балтика — 71
Балтійське море — 32, 71
Бараб — 172
Батумі — 82
Бахчисарай — 12, 14–16, 19–22, 26, 39, 40, 48, 54–56, 233
Бахчисарайський район — 170, 190, 193, 204, 239, 246
Башкирія — 151
р. Бельбек — 204, 231

Бендери — 10
Бердичівський округ — 169
Бердянськ — 48
Бердянський повіт — 62, 81, 98, 116, 161
о. Березань — 42
Берестейщина — 216
Берестечко — 20
Берлін — 94, 95, 103–105
Бесарабія — 61, 92, 93, 98
Бесарабська губернія — 61
Бешаронь — 178
Белгородська область — 232, 259
Біла Русь — 152, 153
Біла Церква — 18, 20
Білгород — 10
Білогірський район — 193, 239, 266
Білорусь — 151, 258
Білоцерківський округ — 169
Біюк-Кият — 172, 179
Близький Схід — 36, 86, 137
Боспор, фортеця 38
Боспор Кіммерійський — 6, 7, 32, 38
Боспорське царство — 5, 10
Босфор — 27, 33, 34, 92
Босфорські ворота — 186
Брабанд — 11
Брест — 77, 79
Брянська обл — 190, 193, 259
Брянщина — 169
Булат-Коджа — 179
Булганак — 178
Бурлюк — 56

Варшава — 129, 131–133, 142
Везувій — 57
Велика Росія — 152, 153
Велика Ялта — 208
Велике Князівство Литовське — 11
Великоросія — 49, 82, 95, 132
Вищедубечанський район — 239
Візантія — 6, 7, 10
Вінницька область — 192, 193, 195, 196, 232, 238, 258
Вінницький округ — 168
Вірменія — 258
Вісла — 18, 19
Владимирська область — 195, 196

Воїнка — 265
Волга — 146, 214
Волинська губернія — 61, 66, 81, 126
Волинська область — 238, 258
Волинський округ — 169
Волинь — 13, 19, 68, 76
Волгоградська область — 259
Воркута — 228
Воронезька губернія — 47, 61, 93
Воронезька область — 190, 193, 195, 196, 232, 238, 258
Вороніжчина — 61, 76, 169
Воронцовка — 172
Ворошиловградська область — 240, 258
Всеросійська Республіка — 145
Всеросійська Федеративна Республіка — 90
Вятська губернія — 47

Гаджибей — 42
Газ(а) — 32
Галич — 9
Галичина — 13, 229
Генеральське — 263
Генічеський повіт — 157
Гетьманщина — 36, 40
Гібралтар — 29
Глухівський округ — 169
Горький — 189
Горьковська область — 195
Графська пристань — 226
Греція — 99
Грецький архіпелаг — 28
Гродненська губернія — 61
Грузія — 258
Гурзуф — 6, 203

Даїр — 59
Далекий Схід — 151
Данціг — 18
Дарданели — 27, 33, 68
Джанжора — 179
Джанкой — 99, 134, 213, 231, 233
Джанкойський район — 172, 178, 180, 193, 247, 256, 258
Джаржава — 170, 178
Джемрек — 170
Дивне — 266
Дніпро — 12, 25, 26, 32, 33, 44, 60, 146

Дніпровський повіт — 37, 62, 81, 98, 116, 157, 161
Дніпропетровськ — 17
Дніпропетровська область — 258
Дніпропетровський округ — 168
Дністер — 10, 12, 146
Довбиський район — 196
Дон — 7, 45, 48, 131, 146
Донбас — 100
Донець — 11, 12
Донецька область — 258
Донецько-Криворізька республіка — 267
Донеччина — 8
Донське — 266
Донське гирло — 26
Донецький район — 68
Донщина — 61, 74, 169
Дрогобицька область — 195, 238
ДСК, Далекосхідний край — 181
Дуванкой — 59
Дунай — 7, 34

Ескі-Кермен — 6
Естонія — 258

Євпаторійський повіт — 32, 54, 55, 101
Євпаторійський район — 172, 178, 180, 239
Євпаторія — 7, 9, 10, 12, 14, 26, 38, 51, 54, 55, 94, 99, 108, 156,
213, 233
Європа — 3, 5, 6, 11, 16, 25, 27, 29, 36, 68, 143, 146
Єйське укріплення — 38
Єлисаветград — 126
Єнікале — 37, 38
Єнічі — 38

Женева — 36
Житомирська область — 192–194, 196, 197, 258
Жовті Води — 17

Задоння — 5
Закарпатська область — 239, 257, 258, 262
Закарпатська Україна — 229
Закарпаття — 267
Запоріжжя — 19, 39, 42, 45
Запорізька область — 257, 258, 260, 263
Запорозька Січ — 30
Запорізький округ — 168

«Затока символів» (Балаклава) — 4
Зауралля — 151
Західна Русь — 12, 21, 22
Західна Україна — 268
Зінов'ївський округ — 169
Золота Орда — 12, 36
Зуйський район — 193, 204, 205, 239
Зуя — 124

Іванівка — 178, 180
Івано-Франківська область — 257, 258
Ізраїль — 32
Імеретія — 34
Індія — 13
Італія — 32
Ішунь — 172

Кавказ — 8, 79, 128, 129, 152, 153, 206
Кавказькі гори — 64
Кавказька губернія — 37
Казанська губернія — 47
Казань — 80
Казахстан — 151, 181, 238, 258
Каліфорнія — 190, 208
Калуга — 48
Камишин — 146
Камчатка — 32, 151
Кам'янецький округ — 169
Кам'янець-Подільська область — 192, 193, 195
Канада — 253
Каралез — 59
Карасубазарський район — 170, 190
Карт-Козак — 179
Катеринослав — 38, 82, 159
Катеринославська губернія — 38, 61, 67, 81, 98, 100, 157
Катеринославщина — 50, 68, 76, 133
Катерліс — 170, 178
Кафа (Феодосія) — 10–14, 26, 32, 38, 39, 48
Каховка — 98
Кача — 44, 204, 231
Керменчик — 4
Керсов (Херсонес) — 11
Керч — 6–8, 10, 29, 30, 37, 38, 48, 51, 56, 66, 83, 155, 168, 179,
201, 206, 212, 213, 230, 232, 233
Керченська протока — 8, 92
Керченський півострів — 9, 124, 211, 237

Керченський район — 170, 178
Керч-Єнікальський канал — 116
Кизикирмен — 25
Київ — 7, 8, 10, 13, 65, 67, 68, 70, 71, 73–75, 77, 79, 82, 85–87, 94, 96, 101, 104–106, 108, 109, 111, 117, 119, 122, 125, 126, 192, 195, 215, 225, 233, 234, 258, 272, 273
Київська губернія — 61, 66, 81, 126, 180
Київська область — 192, 193, 195–197, 238, 239, 258
Київська Русь — 9
Київське водосховище — 239
Київський округ — 168
Київщина — 13, 68, 76
Киргизія — 258
Киргистан — 189
Кирчев (Керч) — 10
Кишинівська губернія — 126
Кіров — 189
Кіровоградська область — 258
Кіровський район — 193, 203
Кіровський район Керчі — 201
Кінбурн — 42
Кінки — 5
Козлов (Євпаторія) — 10, 14, 26, 38
Коз. Шагін — 179
Кокчетавська область — 238
Конотопський округ — 169
Контуган — 178, 180
Константинополь — 27, 33, 40
Корсунська земля — 10
Корсунь — 10
Корсунь — 17
Корчево (Керч) — 10
«Косаль ді Россія» — 8
Красний Перекоп — 231
Красногвардійський район — 233
Краснодарський край — 190, 193, 195, 259, 263
Красноперекопський район — 184, 203, 239, 258, 265
Красноярський край — 259
Кременчуцька губернія — 159
Кременчуцький округ — 168
Криворізький округ — 169
Крим — 3–42, 44–51, 53–62, 65, 66, 68–71, 75–77, 80–87, 89, 90, 92–117, 119–129, 132–147, 149–162, 164–170, 172–174, 176, 179–181, 184–190, 192–200, 202, 203, 205–209, 211–217, 219–222, 225, 227–239, 241–247, 250–260, 262, 263, 265–268, 275

Кримська АРСР — 61, 140, 141, 143, 157, 159, 160, 173, 174,
180, 181, 184, 190, 272, 273
Кримська держава — 144
Кримська область — 182, 197, 201, 203, 206, 207, 209, 211, 215,
218–221, 225–228, 230, 231, 233, 235, 239–241, 252–254, 256,
257, 262, 265, 271
Кримська Радянська Республіка — 124, 125, 139
Кримська республіка — 84, 87, 90, 125, 137, 141, 157–160
Кримське ханство — 22, 24–26, 40, 42, 44, 49, 50, 144
Кримський край — 113–115
Кримський півострів — 23, 28, 35, 44, 67, 82, 83, 90, 91, 103, 120,
139, 218
Кримські гори — 6
Кубанський округ — 169
Кубань — 6, 37, 42, 98, 129, 131, 143, 146, 149, 152, 169, 189
Куйбишевська область — 190
Кула — 172
Курка — 124
Курська губернія — 61, 66, 81, 126, 180
Курська область — 190, 193, 195, 196, 232, 259
Курщина — 61, 76, 169
Кустанайська область — 238

Латвія — 258
Левкопольський повіт — 37
Ленінград — 227
Ленінський район — 203
Литва — 21, 36, 258
Лівобережна Україна — 41, 162
Лубенський округ — 168
Луганська область — 258
Луганський округ — 169
Львів — 19, 40, 81, 186
Львівська область — 238, 258

Магазинка — 178, 179
Магит — 180
Мазанка — 124
Мала Азія — 10, 13
Мала Скіфія — 5
«Мала Татарія» — 27
Малоросійська Україна — 25
Малоросія — 28, 49, 60
Мамак — 124
Мангун — 6
Маріупольський округ — 168

Маріупольський повіт — 49
Мекка — 58
Мелітопольський повіт — 37, 62, 81, 98, 116, 129, 161, 169
Мелітополь — 84, 169
Мелітопольський округ — 168
Мелітопольський район — 161
Мелітопольщина — 169
«Меотська Русь» — 10
Мертве море — 54
Мескечі — 170
Миколаїв — 38, 51, 98, 126, 146
Миколаївка — 178, 1880
Миколаївська бухта — 146
Миколаївська область — 209, 257, 258, 262
Миколаївський округ — 168
Михайло-Коцюбинський район — 239
«Місто семи богів (сімох світил)» (Феодосія) — 5
Місхор — 206
МНР — 217
Могилівський округ — 169
Молдавська АРСР — 169
Молдавщина — 18
Молдова — 258
Москва — 13, 14, 20–23, 26, 27, 36, 47, 71, 85, 86, 92, 123, 154,
155, 159, 161, 162, 165, 189, 190, 192–194, 196, 207–209, 216,
221, 225, 227–230, 234, 260, 266, 267, 270, 272
Московія — 15, 228, 229
Московська держава — 22
Московська область — 195, 196
Московщина — 25
Мурафа — 12
Мусабіє — 170
Мусульманська Кримська Республіка — 91
Мюнхен — 260

Народна Українська Республіка — 75
Наголія (Анатолія) — 48
НДР — 217
Неаполе (Керменчик) — 4
Нижньогірськ — 233
Нижньогірський район — 193, 233
Ніжинський округ — 169
Нікей — 6
Нікітінська, фортеця — 30
Нікополь — 60
Німеччина — 80, 82, 97, 112, 143

Новоград-Волинський район — 194
Новоіванівка — 172
Новокримськ — 232
Новомиколаївка (Нова Миколаївка) — 170, 178
Ново-Павлівка — 179
Новоросійськ — 77, 207
Новоросійська бухта — 146
Новоросійське генерал-губернаторство — 35
Новоросійський край — 38, 46, 60, 61
Новоросія — 38, 44
Нью-Йорк — 3, 25, 151, 229

Область Війська Донського — 61, 93
Область Таврійська — 37
Одеса — 27, 40, 44, 46, 51, 53, 68, 84, 98, 126, 146, 229
Одеська бухта — 146
Одеська область — 258, 262, 263
Одеський округ — 168
Октябрський — 239, 247
Октябрський район — 193
Олександрівськ — 37
Олександрівський повіт — 133
Олександрівська фортеця — 30
Олешки — 10, 60
Ольвія — 4, 7
Омська область — 259
Орджонікідзевський район — 235
Орел — 123
Оренбурзька область — 259
Ор Кали, фортеця (Оркали, Перекоп) — 30
Орловська область — 190, 193
Османська Порта — 14, 87
Остабань — 170
Остерський район — 239
Оттоманська імперія — 36, 144
Оттоманська Порта — 27, 33
Очаків — 12, 14, 20, 28, 33, 42

Palestine — 151
Павловський редут — 38
Палакіон (Балаклава) — 4
Палестина — 154, 155
Пантикапей — 6
Париж — 18, 32
Паша-Салин — 170
Пензенська губернія — 47

Пензенська область — 195
Первомайський округ — 169
Первомайський район — 258
Перекоп — 9, 11, 14, 15, 25, 33, 38, 40, 42, 51, 94, 98
Перекопський повіт — 37, 58, 62, 93, 101
Переяслав — 18, 19, 26
Персія — 31
Петербург — 35, 37, 38
Петровська фортеця — 30
Петроград — 73, 75, 81
Петропавловський — 155
Пилявці — 18
Південна область — 126
Південна Русь — 13, 21, 22
Південна Україна — 33, 37, 49
Південний Буг — 38
Південно-Західна область — 126
Північна Таврія — 161
Північне Причорномор'я — 26, 33, 50
Північне Чорномор'я — 13
Північний Кавказ — 143, 146, 149, 151, 154, 160
Північний Крим — 150, 154
Північно-Кримський канал — 230, 231
Планерське — 9
Поволжя — 151
Поділля — 13, 19, 68, 76, 159
Подільська губернія — 61, 66, 81, 126, 180
Полтавська губернія — 61, 66, 81, 100, 126
Полтавська область — 192, 197, 258
Полтавський округ — 168
Полтавщина — 38, 68, 76
Польща — 15, 19, 21, 25, 36, 137, 143, 144
Помпея — 57
Порта — 34, 55
Придніпров'я — 3, 100, 239
Придністров'я — 216
Прилуцький округ — 168
Приморський бульвар — 57, 65
Приморський край — 259
Приморський район — 193, 203, 239
Приуралля — 37
Причорномор'я — 4, 26, 63
Проскурівський округ — 169
Псковська губернія — 47

Радянська Росія — 80, 86, 137, 158

Радянський Союз — 181, 199, 217
Рига — 81
Рів'єра — 83
Рівненська область — 238, 257, 258
Річ Посполита — 15, 16, 21
Родос — 48
Роздольненський район — 258
Роменський округ — 168
Рос — 4, 8
«Росія» — 8
Російська держава — 132
Російська імперія — 26, 34, 36, 38, 42, 51, 60, 61, 71, 90, 91, 99, 115, 138, 139, 150
Російська федерація — 195, 215, 221, 226, 259, 271, 273
Росія — 18, 19, 22, 26–28, 31–35, 44, 45, 47, 48, 53–55, 60, 61, 63, 70–72, 77, 81, 82, 84, 92, 93, 106, 112, 117, 122, 131–133, 135, 137, 142–145, 147, 149, 152, 158, 161, 169, 196, 209, 214, 215, 220, 221, 225, 228, 230, 273, 274
Рософар — 8
«Россіка» — 9
«Россія» — 8
Россо — 8
Ростов — 104
Ростовська область — 190, 193, 196, 259
РРФСР — 80–82, 85, 124, 125, 137, 140, 141, 156, 157, 160, 169, 184, 196, 197, 200–202, 207, 208, 215–219, 225, 227, 251
Румелія — 48
Румунія — 143, 229
Рунак — 245
Рускол — 251
Русь — 4, 7, 9, 10, 39
Руське море — 9
Рязанська губернія — 47
Рязанська область — 196, 232

Саблі — 124
Сакський район — 239, 247
Салгірська долина — 204
Сальський округ — 150
Самара — 11
Самбірщина — 188
Санкт-Петербург — 47, 98
Сарабузи — 59
Саратовська область — 259
Саратовщина — 169
Сахалін — 151

Севастополь — 38, 39, 42, 51, 57, 58, 61, 64-67, 72, 77, 79, 82, 83?, 86, 95, 99, 102, 107, 108, 117, 119, 126, 127, 129, 133, 135, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 180, 202, 206, 212, 221, 222, 225-227, 231, 233, 237, 253, 254, 257

Севастопольська бухта — 146

Сербулат — 38

Середній Сарай — 179

Середня Азія — 7, 151, 181

Сибір — 150-154

Сиваш — 169, 212

Сині Води — 18

Сирія — 13

Сімферополь — 4, 8, 14, 23, 44, 49, 54, 55, 60-63, 65, 66, 68, 69, 81, 83-85, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 114, 119, 120, 122, 131-133, 137, 157, 158, 167-169, 172, 174, 176, 184, 186, 208, 213, 214, 221, 225, 226, 232, 233, 236, 238, 242, 247, 251, 253, 256, 272

Сімферопольський повіт — 37, 62, 101, 124

Сімферопольський район — 172, 178, 180, 193, 204, 239, 246, 247, 266

Скилур — 4

Слобожанщина — 169, 216

Смоленська губернія — 47

Советський район — 193, 239

Сонячна Долина — 233

Сороки — 10

Сочі — 206

СРСР — 150, 151, 153, 155, 157, 161, 165, 167, 181, 189, 190, 195, 201, 202, 216-220, 226, 232, 235, 240, 253, 254, 258, 260, 262, 267, 270, 271, 273

СРСР — 228

Ставропольський край — 190, 195, 198

Сталінська область — 240, 262

Сталінський округ — 169

Стамбул — 87, 89

Станіславська область — 238

Старий Карантин — 170

Старий Крим — 11, 44

Стародубщина — 216

Старокримський район — 190, 193

Сугдей (Судак) — 5-7, 10, 11, 44

Судацький район — 170, 190, 197, 198, 233, 239

Султан-Сарай — 170

Сумська область — 192, 195-197, 232, 238, 258

Сумський округ — 169

Сурож — 5, 6, 10

Тавань — 12
Таврида — 3–5, 9, 46
РСР Таврида — 81, 82
Таврійська губернія — 98, 100, 102, 124, 126, 157, 161
Таврійська область — 38, 42, 44–47, 50, 58–62, 66–69, 77, 81, 82, 86, 90, 91, 94, 97
Таврійський степ — 46
Таврія — 45–47, 50, 61, 62, 68, 76, 77, 93, 96, 108, 119, 142, 160, 161
Таганрог — 30
Таганрожчина — 216
Таганрозький округ — 164, 169
Таджикистан — 258
Тамань — 9, 35, 38
Тамбовська губернія — 47
Тамбовська область — 190, 193
Тарха — 172
Тархи — 179
Татарська республіка — 90
Тендрівська коса — 8, 9
Тепсень, пагорб — 9
Терек — 131
Тернопільська область — 238, 258
Тернопільщина — 188
Тиха Сосна — 11, 12
Трансністрія — 229
Трапезунд — 10, 82
Туапсе — 77
Тульчинський округ — 169
Туреччина — 12, 14, 25, 26, 33, 36, 44, 49, 55, 58, 59, 86, 87, 89, 99, 144–146, 158
Туркестан — 152, 153
Туркменія — 258
Тьмутаракань — 9, 10
Тюбей — 179, 180
Тягинь — 14

Угорщина — 229
Узбекистан — 189, 258, 265
Україна — 3, 6, 10–16, 18–26, 28, 33, 36, 37, 39–41, 49–51, 57, 61–73, 77, 80–87, 90, 92–97, 99, 100, 102–107, 111–117, 119, 120, 123–127, 129–135, 137, 142–147, 149–155, 158–166, 168, 170, 179, 181, 190, 192, 196, 197, 199–201, 205, 209, 214–217, 219–221, 225, 227–230, 232–242, 244, 246, 250, 253–257, 259, 260, 267–275
Україна-Русь — 11, 21
Українська Держава — 90–94, 96, 102, 103, 106, 107, 111–115, 119, 123, 145, 147, 149, 220

Українська Демократична Республіка — 72
Українська Народна Республіка — 76, 77, 80, 83, 84, 86, 87, 89,
92, 124, 127, 128, 132, 134, 142, 145–147, 149
Українська радянська держава — 227
Українська республіка — 93, 141, 160, 218, 226, 234
Уманський округ — 169
Урал — 150, 151
УРСР — 61, 150, 152, 155, 159, 168, 192–197, 201, 205, 209,
214–219, 225–228, 230–236, 238–240, 242, 243, 247, 251, 253,
254, 257, 258, 262, 265, 268–271
Урус-Ходжі — 170
УСРР — 143, 160–162, 164, 176, 228

Фанагорійський повіт — 37
Фанагорія — 5, 38
Фапса — 32
Федеративна Російська Республіка — 86
Феодосійський повіт — 101
Феодосійський район — 172
Феодосія — 5, 6, 10, 12, 38, 39, 66, 79, 99, 200, 201, 206, 212, 213,
230, 232, 233
Філістінська земля — 32
Фінляндія — 112
Фрайдорфський район — 189

Хабаровський край — 259
Хабон — 4
Харків — 38, 101, 126, 160, 166, 170, 173
Харківська губернія — 47, 61, 67, 81, 100, 126
Харківська область — 258
Харківське намісництво — 27
Харківський округ — 168
Харківщина — 38, 44, 68, 76
Херсон — 38, 51, 60, 98, 126, 146, 209
Херсонес — 4, 6–8, 10, 11, 42, 56
Херсонія — 32
Херсонська бухта — 146
Херсонська губернія — 61, 67, 81
Херсонська область — 209, 257, 258, 262, 263
Херсонський округ — 168
Херсонщина — 50, 68, 76
Хмельницька область — 196, 197, 258
Холм — 19
Холмська губернія — 81
Холмщина — 76, 92, 93
Хорлівський район — 161

Хортиця — 44, 51

Хослеве — 40

Хотин — 10

Царгород — 10

Царицин — 146

Центральна Росія — 156

ЦЧО (Центрально-Чорноземна область) — 181

Черкаська область — 238, 258

Чернівецька область — 238, 257, 258

Чернівці — 9

Чернігівська губернія — 61, 66, 81, 100, 126

Чернігівська область — 192, 196, 197, 232, 239, 258

Чернігівський округ — 169

Чернігівщина — 13, 28, 38, 68, 76, 205

Чигирин — 21

Чистенька — 178

Чистополь — 233

Чорне море — 3, 5, 7–9, 21, 25, 27, 33, 34, 44, 51, 64, 66, 68, 80,
86, 92, 137, 142–146, 149, 186

Чорнобильський район — 239

Чорноморське побережжя — 25, 42, 206, 270

Чорноморський район — 239

Чорноморські береги — 11

Чорноморщина — 169

Чувашська АРСР — 195

Чуднівський район — 196

Шахтинський округ — 164

Шевченківський округ — 168

Шепетівський округ — 169

Ялта — 102, 108, 120, 127, 172, 176, 206, 207, 213, 214, 232, 233,
239, 253, 254

Ялтинський повіт — 89

Ялтинський район — 170, 190, 193

Яникал — 29, 30

Ярослав — 18

Ярославська губернія — 47

З М І С Т

Спільні предки	3
Українська більшість Криму	13
У єдиному економічному організмі	25
Запорожці як засновники Чорноморського флоту	42
Українці як піонери кримського хліборобства	44
Україна як база Чорноморського суднобудування	51
«Здесь русского населения почти совсем нет»	53
Відродження українства півострова в 1917 р.	63
Прихильність Центральної Ради до кримських татар	75
Крим — з Україною	80
Переговори про возз'єднання Криму з Україною	106
Українські плани Врангеля	124
Остаточна більшовизація Криму	137
Крим як опертя України на Чорному морі	142
Московські плани: українців — до Сибіру, євреїв — до Криму	150
З українським хлібом	157
Гра в українізацію	167
Освідомлення українським націоналізмом	186
Чи всі переселенці з Кубані — росіяни	189
І через десять років — Крим невідбудований	199
Росія просила Україну прийняти Крим	214
І Севастополь передавався Україні	221
Україна піднімає Крим	230
Український переселенський потік на півострів	238
Впроваджувати українську мову просив Кримський обком партії	240
Від української мови відмовлялися, але не від українських робочих рук	257
Разом з Кримом Україні передали проблему депортованих народів.	260
Голосуючи на Всеукраїнському референдумі, кримчани не прислухалися до Бахарєва й «Крымской правды»...	267
Іменний покажчик	276
Географічний покажчик	288

ВОЛОДИМИР СЕРГІЙЧУК
УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ

Редактор *М. Шевченко*

Комп'ютерна верстка
та технічне редагування *І. Селезньової*

Підписано до друку 20.02.2001.

Формат 84×108/32.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Умовн.-друк. арк. 14,82.

Обл.-вид. арк. 15,42.

Зам. 0–783.

Українська Видавнича Спілка
м. Київ, вул. Ярославів Вал, 9, ком. 5.

ГП РВО «Поліграфкнига».
03057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Професор, директор Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член Академії наук вищої школи України.

Кандидатську дисертацію на тему «Богданівська армія на Україні в роки національно-визвольної війни 1648-1654 (організація, озброєння, задоволення потреб захисту в 1682 році, депортація українського козацького війська в другій половині XVII – середині XVII ст.» – в 1992. Досліджує проблеми історії України, зокрема українського козацтва, розселення українців у світі, національних меншин в Україні, діяльності ОУН - УПА, внеску українців у розвиток світової науки і культури.

Автор численних публікацій у періодичні. Окремі монографічні видання: «Ім'я Війська Запорозького» (1991), «Національна символіка України» (1992), «Німці в Україні» (1994), «Етнічні межі і державний кордон України» (2000), «ОУН - УПА в роки війни» (1996), «Армія Богдана Хмельницького» (1996), «Наша кров – на своїй землі» (1996), «Уся правда про сарейські погроми» (1996), «Як нас морили голодом» (1996), «Богдан Хмельницький та його старшина» (1996), «Трагедія українців Польщі» (1997), «Погроми в Україні, 1914-1920» (1998), «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках» (1998), «Українська соборність» (1999), «Депортація поляків з України» (1999), «Симон Петлюра і сарейство» (1999), «Правда про «золотий вересень» 1938-го» (1999), «Українізація Росії» (2000), «Радянські партизани проти ОУН - УПА» (2000).

